

СТАТТІ

Методологія та методика історичних досліджень

Г. В. КАСЬЯНОВ (Київ)

"Нація" і "націоналізм": слова і терміни

Слова "нація" й "націоналізм" у сучасній науковій, публіцистичній і навчальній літературі користуються надзвичайною популярністю. Більшість людей сприймає їх як цілком природні, звичні терміни, що не потребують особливих пояснень і просторих коментарів. Проте, коли виникає потреба в тому, щоб бодай трохи детальніше з'ясувати суть цих понять, ми опиняємося перед таким розмаїттям підходів, версій, узагальнень і теорій, що не залишається нічого іншого, як "починати з початку". А спочатку, як відомо, було слово.

"Нація": еволюція слова

Походження слова "нація" простежується від латинського *natio* (рід, племя). На перших порах цей термін мав дещо зневажливий зміст і певною мірою відповідний соціальний контекст. Так, у Давньому Римі словом "нація" називали групи чужинців з певного регіону, зазвичай об'єднаних кровними зв'язками, які не мали таких прав, як корінні громадяни¹. В своїх промовах Цицерон називав "націями" віддалені і "варварські" народи. Відповідно суспільний статус представників такої групи був нижчий за статус громадян Римської республіки. Згодом поняття "нація" стали отожднювати здебільшого з місцем народження. Це відбулося після 212 р., коли статус громадян Римської імперії отримали всі особисто вільні її жителі. Існувала, наприклад, "natio Afer" — громадяни імперії, що народилися в Африці.

В інших "світових" мовах того часу (наприклад, грецькій та давньоєврейській) також існували відповідники для визначення чужинців, адекватні латинському слову "нація". Це "інструментальне" значення терміну -- група чужинців, об'єднаних спільним географічним місцем походження чи споріднених кровно, залишалося незмінним протягом кількох століть. Характерно, що термін "нація" завжди мав подвійний соціально-психологічний зміст: з одного боку, він служив вербальним інструментом відчуження однієї спільноти від іншої, з другого — був висловом солідарності для тих, хто до "нації" не входив. У будь-якому випадку один з перших варіантів терміну мав іноді відверте, іноді приховане ксенофобське значення.

Середньовіччя успадкувало і саме слово, і його значення. В історичних хроніках воно вживалося тоді, коли йшлося про віддалені, малознайомі народи, культура яких вважалася відсталою, чужою. Під час хрестових походів, коли знання про довколишній світ та інші народи

стало об'ємнішим, слово "нація" набуло і певного "етнографічного змісту", проте для визначення інших народів та держав частіше вживалося інше слово — "gens", яке було синонімом слова "нація". Об'єднання купців, караванам яких довелося перетинати чимало кордонів, також називалися "націями", визначаючи таким чином рідну країну, місце походження².

Досить поширеним слово "нація" в середні віки було в університетах, передусім серед студентських спільнот. Студентські "нації" склалися за принципом спільного географічного походження. В Паризькому університеті, наприклад, існували "нація Франції", "нація Німеччини", "нація Пікардії", "нація Нормандії" (l'honorable nation de France, la fidele nation de Picardie, la venerable nation de Normandie, la constant nation de Germanie).

Середньовічний західний світ, об'єднаний системою династичних зв'язків, єдиною церквою та універсальною мовою культурних і політичних еліт — латиною, не знав поділу на "нації" в тому розумінні, в якому цей поділ став домінуючим у пізніші, новітні часи. Серед згаданих студентських "націй" Паризького університету "французька" включала не лише французів (тобто жителів тодішньої Франції), а й іспанців та італійців, "пікардійська" включала також голландців, "німецька" англійців³.

Оскільки студентські спільноти того часу функціонували також як своєрідні "групи взаємної допомоги" або як спілки чи своєрідні земляцтва, слово "нація" набуло ще одного значення — це була вже не тільки "спільнота за походженням", а й "спільнота інтересів"⁴. Проте "етнічний" зміст терміну мав не менше значення, ніж раніше. Зрозуміло, студентські "нації" були неформальними і досить нестійкими спільнотами. Залишаючи університет, студент виходив зі складу "нації".

Приблизно з кінця XIII ст. виникло ще одне розуміння поняття "нація" - цим терміном об'єднувалися представники певних спрямувань церковної політики на церковних соборах, причому до різних "націй" входили представники не тільки церковних, але й світських кіл певної країни чи країн. "Нації" були угрупованнями представників інтелектуальної, теологічної чи церковної еліти того часу, об'єднаної територіальною ознакою.

Вже на церковному соборі в Ліоні 1274 р. згадуються окремі "нації". Такий поділ заохочувався папами, які нерідко були зацікавлені в тому, щоб порушити єдність учасників соборів з метою збільшення свого впливу. На Віденському соборі 1311—1313 рр. під час голосування було представлено вісім "націй": італійська, іспанська, німецька, датська, англійська, шотландська, ірландська і французька. Іноді ці "нації" об'єднувалися для вирішення на свою користь того чи іншого питання. Наприклад, на знаменитому соборі в Констанці (1415 р.) було представлено чотири "нації", але до "німецької нації" погодилися увійти угорці, чехи, поляки, шведи й датчани.

В такому розумінні термін мав поважніший соціально-психологічний зміст, оскільки давав почуття належності до престижної формальної групи, підвищував соціальний статус особистості, яка належала до такої "нації". Можна сказати, що це був важливий крок на шляху "соціалізації" даного терміну і водночас його подальшої "етнізації". Члени "націй" на соборах епохи пізнього середньовіччя нерідко підкреслювали свою належність до певної країни і, що не менш важливо, — до певної мови, хоча в ті часи домінуючою мовою культурного, політичного і релігійного життя була латина. Зокрема, англійська делегація на соборі в Констанці наголошувала на важливості для себе кровної спорідненості й спільної

мови, що викликало непорозуміння і несприйняття з боку італійців. Останні виступали проти роз'єднання християнського світу саме в церковних справах.

У XV ст. слово "нація" згадується і в юридичних документах. Так, 1486 р. в одному з імперських законів вперше була використана назва "Римська Імперія німецької Нації" (Rumishes Reich deutscher Nation). За різними версіями, термін "німецька Нація" тоді і пізніше вказував на єдність німців, отже, мав суто етнічне значення і певною мірою — територіальне: імперські закони діяли на територіях, заселених німцями⁵. У Трансільванії XV ст. існували три "нації", які визнавалися юридичне і мали представництво в трансільванському сеймі: угорці, секелі й саксонці. Угорська "нація" складалася лише з представників аристократії, мовно-етнічний критерій не мав значення⁶. Цікаво й те, що в документах римо-католицької церкви XVI-XVII ст. для населення українських й білоруських земель використовувався термін "рутенська нація" - йшлося про релігійну і мовну спільноту.

Слово "нація" (і вже не тільки в середньовіччя) іноді вживалося поза етнічним, мовним чи географічним контекстом — лише для визначення певної спільноти групових інтересів. Макіавеллі, наприклад, згадував "націю" гібеллінів, Монтеск'є іронічно називав ченців "святенською нацією", Юм в есе "Про національні характери" доводив, що нація — це певна "група осіб". В XVII—XVIII ст. словом "нація" різні автори час від часу об'єднували лікарів, адвокатів, молодих жінок і навіть деяких тварин⁷. Цікаво, що і в новітні часи, коли зміст слова стабілізувався в лексиконах різних наук, політичній термінології тощо, його й надалі використовують часом в абсолютно несподіваному контексті. В. Коннор, зокрема, згадує книгу, яка вийшла в 1970-ті роки в Америці і називалася "Лесбійська нація"...⁸.

На думку американської дослідниці Дії Грінфелд, приблизно в XVI ст. саме в Англії термін "нація" почали застосовувати щодо населення цієї країни, воно стало синонімом слова "народ" (в латині слово "populus" "народ" мало зовсім інше значення, ніж слово "natio"). "Ця семантична трансформація, — пише Л. Грінфелд, — означала появу першої нації в світі, [нації] в тому розумінні цього слова, в якому воно вживається сьогодні, а також початок ери націоналізму"⁹.

Утім, в етимологічних словниках, лексиконах XVI—XVII ст. латинське "natio" зберігало здебільшого старе значення. Проте сама ідея ідентифікації терміну не лише з певною територією, але й з державою та її населенням свідчила про зміни в семантичному значенні слова. Водночас слово "народ" (populus) та його відповідники в європейських мовах (peuple, popolo, pueblo) поки що залишалися, крім Англії, чужими словом "нація".

Згодом, в ході розкладу старого династичного порядку, формування "національних" держав у Європі, розвитку "національних" мов, які заступили латину, і "націоналізації" церков відбувалися й зміни в понятті "нація". Поступово протягом XVII ст. цей термін використовувався в деяких європейських країнах як відповідник поняття "народ" і пов'язувався з такими категоріями, як "громадянство", означаючи належність до певної *територіально-політичної*, а не суто етнічної чи мовної спільноти¹⁰. "Нація" дедалі більше ототожнювалася з "народом", тобто населенням країни загалом.

В останній чверті XVIII ст. слово "нація" у французькій мові фактично було еквівалентом слова "народ" (peuple) і вживалося як відповідник останнього. В знаменитій "Енциклопедії" Д. Дідро визначав "на-

цію" як значну кількість людей, що живе на певній території і управляється одним урядом ". Абат Ватель у 1758 р. ототожнював "націю" з державою.

Отже, англійська і французька мови (мови економічно й політичне найпереводіших у XVIII ст. народів) культивували політичне значення терміну "нація", і саме в них це слово стало синонімом суверенності народу, незалежності держави, політичним символом. Етнічні складники терміну не відігравали суттєвої ролі — до "нації" включалося все населення країни, незалежно від етнічного походження. Рівні права різних етнічних груп гарантувалися належністю до однієї — політичної — "нації". Французька "нація" складалася не тільки з етнічних "французів", але й з бретонців, провансальців, ельзасців та ін. Саме у цьому випадку тисячолітня межа між поняттями *patio* та *populus* зникла. "Нація" стала синонімом "народу".

З часом, особливо після Французької революції, це розуміння набуло дальшого поширення. Стали популярнішими й нові його формальні компоненти. Зокрема, в XIX ст. поняття "нація" дедалі частіше (наприклад, у Франції, США чи Англії) ототожнювалося з поняттям "держави". Тривала, так би мовити, подальша семантична "етатизація" слова, розпочата у попередні часи. Внаслідок цього, зокрема, слово "нація" (*nation*) в англійській і французькій мовах часто є відповідником слова "країна" або "держави". Ліга Націй, утворена 1920 р. (*League of Nations, Societe des Nations*), була, як відомо, об'єднанням держав, як і її наступниця - Організація Об'єднаних Націй.

Щоправда, в німецькій мові слово "нація" вже в модерну епоху, тобто в "епоху націоналізму", мало дещо інший зміст, ніж в англійській і французькій. Старе поняття "нація", успадковане від часів існування "Священної Римської Імперії Німецької Нації", підкреслювало єдність німців не за політичною ознакою (як єдність суверенного народу та його держави), а за такими характеристиками, як спільність мови, культури, традицій. Для німців, розпорочених між сотнями, а після наполеонівських воєн — кількома десятками німецьких держав, "вільних міст", князівств тощо, слова "нація" (*Nation*) і "народ" (*Volk*) були синонімами саме в цьому розумінні. Проте терміни "нація" (*Nation*) і "держави" (*Staat*), на відміну від англійської і французької, в німецькій не були тотожними. Німецьке значення слова "нація", з наголосом на етнічно-культурних складниках, вплинуло на формування цього поняття в мовах слов'янських і центральноєвропейських народів (зокрема, в українській). Саме вони слово "нація" ототожнювали передусім з культурно-мовними спільнотами значною мірою під впливом німецького "культурницького" чи "органічного" націоналізму (варто пам'ятати й те, що німецька мова в часи "національних відроджень" слов'янських народів панувала в суспільних науках, а університети з німецькою мовою викладання були тими осередками, де навчалися інтелектуальні еліти цих народів).

Та обставина, що особливого значення культурно-мовні характеристики поняття "нація" набули саме для тих, хто щойно вступав в "епоху націоналізму", розпочату Французькою революцією, виглядає цілком природною та історично зумовленою. Ще у XVIII ст. видатний німецький філософ і просвітитель Йоган-Готфрід Гердер охарактеризував "націю" передусім як мовно-культурну спільноту. Його ідея стала домінантною серед народів центрально-східної Європи, які в XIX ст. вступили в фазу так званого "національного відродження" і яким доводилося робити наголос на культурних і мовних компонентах цього відродження за браком

міцних політичних та економічних еліт, власної державності чи, припустимо, територіальної єдності (чехи, українці, словенці, балканські народи та ін.). Отже, "ера націоналізму" принесла з собою й відновлення "етнічного" розуміння поняття "нація", яке мало досить чіткий політичний контекст.

Загалом у XIX ст. визначилися дві основні лінгвістичні традиції у вживанні слова "нація", які відображали певні політичні й культурні традиції. Кожна з них мала власні "сфери впливу" в науці, політиці, на рівні побутової свідомості. Після другої світової війни, коли домінуючою мовою світового суспільствознавства стала англійська, зріс вплив англосаксонського розуміння слова "нація", і не лише в наукових сферах. Згадаймо, що національно-визвольні рухи третього світу здебільшого ототожнювали "націю" з "державою".

Зростання національних рухів в Європі в другій половині XIX ст. сприяло тому, що зміст поняття "нація" дедалі більше урізноманітнювався. Зокрема, до нього додавалися соціально-психологічні "компоненти". В знаменитому есе-промові 1882 р. "Qu'est-ce qu'une nation?" ("Що таке нація?") видатний французький історик і лінгвіст (бретонець за походженням) Ернест Ренан зазначав: "Нація — це душа, це духовний принцип", підкреслюючи цим морально-етичний, соціально-психологічний зміст поняття¹².

Загострення боротьби між "передовими" і "відсталими" націями, останні з яких також прагнули стати "передовими", поширення "соціального дарвінізму" і расових теорій в Європі кінця XIX ст. сприяли тому, що, як і тисячоліття тому, націю почали ототожнювати з "расою", з "кровними зв'язками". (Можна, зокрема, згадати заклик Отто фон Бісмарка до німців "думати кров'ю"). Слово "нація" як синонім расовості, винятковості увійшло в арсенал агресивної, шовіністичної, расистської риторики.

Зрештою, в середині XIX ст. зміст поняття "нація" доповнився і характеристиками, які стосувалися економічного буття того чи іншого народу. Сучасні дослідники пов'язують це з впливом промислової революції і появою теорій економічної і політичної модернізації, найяскравішим представником яких був німецький мислитель Фрідріх Ліст¹³.

Отже, семантична еволюція слова "нація" охоплює не одне тисячоліття людської історії. Незважаючи на те, що воно абсорбувало певні "об'єктивні" характеристики (територія, реально існуючі спільноти), все ж значно більшою мірою залишалося символом, інтелектуальним знаряддям, суб'єктивним витвором, штучною конструкцією, знаком, абстракцією і в цьому відношенні не відрізняється від усіх інших понять-символів, винайдених людством в ході культурної еволюції. Можливо, саме це і стало однією з основних причин розмаїття наукових, ідеологічних, політичних та інших інтерпретацій та визначень поняття "нація".

В українській інтелектуальній традиції слово "нація", яке увійшло до активного публіцистичного й наукового ужитку не раніше останньої чверті XIX ст., традиційно ототожнювалося зі словом "народ", що, в свою чергу, означало передусім етнічно-мовну спільноту, тобто тих, хто належав до української "нації" за правом народження. Лише на початку XX ст., коли сформувалися основні політичні течії в українському русі (ліберально-демократична, соціалістична, консервативна і націоналістична), виникло політичне розуміння терміну "нація". Ці дві тенденції в розумінні слова залишаються актуальними і нині. Але це — інша і надто широка тема.

"Нація" - хаос дефініцій

Еволюція терміну, зрештою, привела до того, що формулювання якогось синтетичного, універсального і утилітарного визначення "нації" стало неможливим, хоча й бажаним, принаймні для науковців. Саме слово іноді виглядає "понятійним хамелеоном", який змінює колір залежно від зовнішніх умов. Будь-який дослідник, котрий починає цікавитися якимось аспектом буття "нації", зустрічається з термінологічним розмаїттям, часом просто з хаосом, і головною проблемою для нього стає вибір дефініції, яка відповідає його концептуальному баченню питання.

Важко сказати, хто перебував у гіршому становищі в часи ідеологічного протистояння "двох систем" - радянські суспільствознавці, яким дозволялося використовувати одну, універсальну дефініцію "нації", автором якої був Й. Сталін (він, у свою чергу, "запозичив" її в австрійських марксистів — К. Каутського та К. Реннера) і яка з невеликими варіаціями залишалася канонічною, чи західні дослідники націй і націоналізму, які ніколи не відчували браку різноманітних дефініцій (котрі, в свою чергу, здебільшого повторюють одна одну або ж характеризують певну, домінуючу рису поняття).

Зрештою, сучасні наукові дискусії з "національного питання" часом розгортаються в "паралельних" просторах, не знаходячи спільних пунктів для взаємного порозуміння саме тому, що поняття "нація" іноді охоплює або надто багато характеристик, або ж адресується окремим факторам, які не визнаються вичерпними.

Втім, в певних моментах вдається досягти згоди й уникнути методологічної какофонії. Багато дослідників, наприклад, виключають з характеристик поняття "нація" ототожнення з "державою" і з "расою" (зрозуміло, існують прихильники протилежного погляду). Більшість погоджується з тим, що до таких ознак треба віднести *спільну мову, територію, спільний історичний досвід, зафіксований у відповідному міфі, спільні культурні ознаки, іноді релігію* тощо. Якщо вести розмову про дефініції, то представники різних суспільствознавчих дисциплін зосереджуються на тих суттєвих характеристиках поняття "нація", які відповідають специфіці, методології та понятійному апаратові їхньої науки. При цьому і всередині кожної дисципліни також часом не існує консенсусу щодо розуміння поняття "нація".

Загалом таких підходів існує досить багато, і це розмаїття зумовлене передусім тим, що майже в кожному випадку звертається увага на певні функціональні (економічна, культурна, політична спільнота) чи формальні (територія) характеристики одного й того ж феномену. Одна й та ж сутність розглядається в різних проявах — соціальних, політичних, психологічних тощо.

Історики розглядають "націю" саме як історико-культурний чи історико-політичний феномен, намагаючись висвітлювати його в єдності об'єктивних і суб'єктивних характеристик. Політологи цікавляться проблемами буття "нації" в таких аспектах, як політика, державне управління тощо. Для них "нація" - форма організації певного народу, певної політичної спільноти.

Філософи прагнуть розглядати "націю" здебільшого як культурну спільноту, в єдності її історії, мови, літератури, традицій, міфів тощо. Соціологи дивляться на "націю" з погляду групової поведінки, вважаючи її найбільшим з можливих колективів людського суспільства. Свої підходи до проблеми життєдіяльності "нації" випрацьовують психологи, літературознавці, психіатри, психоаналітики, біблієзнавці, навіть дослідники міжстатевих взаємин і сексопатологи. В будь-якому випадку необхідна для

наукового пізнання формалізація поняття "нація" відбулася, однак цей процес, мабуть, триватиме, доки існуватимуть нації.

Цілком очевидно, що "універсальне" визначення "нації" як людської спільноти, якщо воно претендує на повну змістовність, має включати в себе *мовні, культурні* (зокрема, й *релігію*), *територіальні, економічні, соціальні, соціально-психологічні й політичні характеристики*. (Втім, список можна продовжити.) Однак жодна з цих характеристик не може претендувати на домінуючу роль. Така "об'єктивна" характеристика єдності нації, як мова, наприклад, стає малоприматною, коли, наприклад, йдеться про швейцарців (всередині єдиної нації існують чотири рівноправні мови), бельгійців (дві мови), канадійців (дві мови) тощо. Англійською мовою розмовляють принаймні в шести незалежних державах, населення яких вважає себе окремими націями, іспанською — в двадцяти, арабська є мовою багатьох суверенних націй Сходу.

Інша "об'єктивна" характеристика — територія — також стає досить розпливчастою, коли йдеться про "діаспорні" нації (євреїв, вірмен, українців) або про прикордонні території, заселені представниками різних націй (як було в чеських Судетах до виселення звідти німців).

Коли звернемося до "суб'єктивістських" характеристик, справа стає навіть складнішою. Адже якщо дивитися на націю як на спільноту, об'єднану "історичною пам'яттю", не доведеться довго шукати приклади, що зробиють цю ознаку проблематичною. Американський дослідник К. Дойч слушно зауважує з цього приводу: "...Коли "спільна" спадщина стає спільною? ... В Європі існує доволі багато націй, які століттями жили поруч в одних й тих країнах, як, наприклад, чехи і німці в Богемії. Представники цих [національностей] мали спільне місце народження; їхні предки переживали ті самі історичні події; проте в них немає нічого спільного — одні й ті ж події вони оцінюють з протилежних позицій, а сам факт спільного життя в одній країні лише поглиблює конфлікт між ними" >⁴.

Зрозуміло, що домінуючість якоїсь з наведених ознак визначається конкретними умовами формування і рівнем політичного розвитку певної нації, історичною ситуацією тощо. "Об'єктивні" характеристики нації є не менш "суб'єктивними", ніж самі суб'єктивні: достатньо згадати, що питання про територіальну належність тієї чи іншої нації — місце і розмір "колиски" своєї нації її ідеологи здебільшого визначають самостійно, керуючись політичною кон'юктурою.

Слід зважати й на те, що чим "універсальнішим" виглядає визначення "нації", тим більше в ньому буде складників, які не відповідатимуть якимось конкретним формам буття певних націй на будь-якому етапі їхнього існування. Не існує "рецепту", який визначає чітке співвідношення згаданих компонентів й на основі якого можна одну спільноту визначити як "націю", а іншій відмовити у цьому привілеї. Зрештою, припустимо, що якийсь "ідеальний" рівень єдності, узгодженості всіх згаданих компонентів свідчить про рівень зрілості, розвинутої нації, однак при цьому варто пам'ятати, що граничний рівень зрілості, розвинутої об'єкта може означати кінець його існування в старій якості... Отже, "ідеальна нація", в гармонійній єдності усіх згаданих параметрів, — це, мабуть, вже не "нація", а щось інше.

Націоналізм

Порівняно з "нацією" слово "націоналізм" є відносно недавнього походження. Вперше воно згадується в XV ст.: у Лейпцігському університеті, заснованому 1409 р., воно з'явилося після релігійно-схоластичного диспуту в Празі між професорами чеської "нації" та тими, хто до її складу не

входив. Тоді це слово означало, як і термін "нація", певну університетську спільноту, створену для захисту власних корпоративних інтересів і вживалося також стосовно студентських об'єднань. Серед професорів цього університету існувало чотири "нації", кожна з яких раз на півроку висувала свою кандидатуру на посаду ректора. Можливо, той "націоналізм" був не більше, ніж німецьким варіантом терміну "нація".

В XVII ст. це слово було вилучено з інтелектуального обігу, заборонено для вживання серед освіченої публіки. Наприкінці XVIII ст. в Німеччині "nationalismus" означав національний дух, національне піднесення, захоплення власною культурою. Втім, вже тоді з'явилося негативне значення слова. Й.-Г. Гердер зауважував, що одні нації можуть не лише запозичати в інших необхідний для них культурний та історичний досвід, але й ненавидіти одна одну. Останнє він характеризував як "примітивізм, вузький націоналізм"¹⁵. Однак учений визнавав, що націоналізм може мати і позитивне значення тоді, коли нації треба самотужки вирішувати якісь складні завдання.

В Німеччині XIX ст. слово "націоналізм" було непопулярним і навіть не з'являлося в найповніших на той час словниках-лексиконах Брокгауза і Майера. Згодом, у XX ст., "націоналізм" ототожнювався в німецькій мові з надмірними виявами національних почуттів і навіть ксенофобією або з наголосом на важливості національної держави. Цілком зрозуміло, що таке значення слова "націоналізм" було пов'язано зі специфікою розуміння терміну "нація" в німецькій мові. "Націоналізм" здебільшого пов'язувався з характером відносин між націями.

Слово "націоналізм" французькою мовою уперше вжив абат Огюстен Баруель у 1798 р. майже в тому значенні, що й німецький відповідник¹⁶. В своїх "Мемуарах до історії якобінства", написаних на еміграції, в Лондоні, католицький священик ототожнював "націоналізм" з "патріотизмом", партикуляризмом і егоїзмом, підкреслюючи, як негативну рису, його революційний, руйнівний характер. Націоналізм, "любов до нації" замінив, на думку Баруеля, любов до людства в цілому¹⁷.

У Франції це слово також спочатку не увійшло до активного політичного чи публіцистичного лексикону, а пізніші згадки про нього не залишають сумнівів щодо його негативного значення. Словник Робера 1860 р. ототожнює "націоналізм" з національною винятковістю і ксенофобією. Фактично воно було значною мірою синонімом слова "шовінізм". Щоправда, французькі історики кінця XIX — початку XX ст. словом "націоналізм" позначали національний рух, вживаючи його як відносно нейтральний термін. Поява на історичній сцені монархічно-націоналістичної Action Française додала нового значення слову. Один з стовпів так званого інтегрального націоналізму М. Барре вважав, що "націоналізм" був засобом об'єднання нації, її інтеграції, і, відповідно, термін використовувався для означення ступеня цієї єдності.

В англійській мові слово "націоналізм" з'являється у першій половині XIX ст. Спочатку воно мало теологічне значення: Оксфордський словник 1836 р., зокрема, ототожнював "націоналізм" з доктриною, згідно з якою певні нації є об'єктом божественного вибору. Згодом воно ототожнювалося з почуттям національної індивідуальності, зі словами "національність", "патріотизм". На відміну від німецької, в англійській мові слово "націоналізм" було нейтральним як в ідеологічному сенсі, так і з морально-етичного погляду, воно було позбавлено моралізаторського контексту (згодом впливи інших ідеологій внесли певні корективи). Зауважимо, що в сучасній англійській мові слова-пари nationalism — nationality іноді вживаються як синоніми.

У другій половині XIX ст. термін поступово набув поширення в інших європейських мовах, зокрема, в слов'янських. Його значення залежало від історичного контексту і культурно-інтелектуальних та політичних традицій тієї чи іншої країни. Здебільшого в мовах націй, які прагнули національного визволення, переживали період "національного відродження" чи націотворення, слово "націоналізм" мало або нейтральний, або позитивний контекст, ототожнювалося з боротьбою за національні права. Поширення марксизму в Європі, зокрема, в центральній і східноєвропейському регіонах, загострення міжнародних суперечностей і боротьба між передовими націями за економічний і політичний поділ світу, яка вилилася в першу світову війну, призвели до того, що слово "націоналізм" дедалі більше, особливо в масовій свідомості, ототожнювалося з ксенофобією і національною ворожнечею.

Це повною мірою стосується й України. Вже в ході полеміки М. Драгоманова з Б. Грінченком на початку 90-х років XIX ст. слово "націоналізм" використовувалось як у нейтральному значенні, так і в негативному контексті, як синонім "шовінізму, виключності й реакції"¹⁸. Гостра ідеологічна полеміка в українському русі на початку XX ст. призвела до того, що націоналізм почали ототожнювати лише з крайніми виявами національної свідомості і відповідними політичними й ідеологічними явищами. В радянські часи ця традиція зміцнилася, але тоді під ярлик націоналізму потрапляли й всі неузгоджені з державною ідеологією прояви національної свідомості.

Зрештою, слово "націоналізм" стало вживатися і як ідеологічний ярлик, і як публіцистичний термін, значення якого трактується часом надзвичайно широко. Ситуація ускладнюється й тим, що з'явилися слова — "сателіти", які часом ототожнюються зі словом "націоналізм", а інколи підмінюють його.

Націоналізм, патріотизм, шовінізм

Слова "патріотизм" і "шовінізм" увійшли в європейські мови в ту ж історичну епоху, що й слово "націоналізм". Якщо останнє поступово поповнило арсенал суспільствознавців, то два перших й надалі залишаються здебільшого у сфері публіцистики, літератури, побутової свідомості, причому, якщо ще виникають певні дискусії щодо змісту поняття "націоналізм", то "патріотизм" і "шовінізм", на перший погляд, належать до усталеніших категорій.

Найбільше плутанини має місце зі словами "націоналізм" і "патріотизм". П'є. де Гольє пояснював відмінність між ними досить просто: "Патріотизм — це коли на першому місці стоїть любов до власного народу. Націоналізм -- це коли на першому місці стоїть ненависть до інших народів". Ця невибаглива, ефектна емоційна формула була б цілком достатньою для побутового рівня свідомості, однак, очевидно, науковий аналіз потребує більшого.

Іноді слова "націоналізм" і "патріотизм" вживаються як синоніми. Щоправда, "патріотизм" традиційно сприймається як поняття вищої моральної ваги, в той час як "націоналізм" має смислову "тінь", підтекст, пов'язується з крайнощами людської психіки, культурною недосконалістю, агресією тощо. В будь-якій країні "патріот" і "патріотизм" шануються, а "націоналіст" і "націоналізм" матимуть у кращому випадку нейтральне і дуже рідко позитивне ставлення (останнє пов'язане з належністю до певних політичних сил). Очевидно, відмінність між цими поняттями має суто моральний, етичний контекст. Без нього буде очевидним, що будь-який патріот не може не бути націоналістом.

Втім, можна знайти смислові відтінки, які дають змогу на аналітичному рівні простежити відмінність між "патріотизмом" і "націоналізмом". Американський дослідник Луїс Снайдер пропонує такий варіант:

1) "патріотизм" стоїть ближче до таких понять, як батьківщина, країна, місце народження, він відображає любов до країни. "Націоналізм" оснований на комплексі почуттів, адресованих нації;

2) "патріотизм" більше пов'язаний з емотивною сферою, почуттям відданості власній країні, готовності служити їй. "Націоналізм" має інше психологічне "навантаження", турбується переважно проблемами незалежності і єдності певної нації;

3) хронологічно-історично патріотизм — це явище, набагато старше за націоналізм. Патріотизм існував з найдавніших часів, коли тільки почали вироблятися певні форми суспільної організації людства. Націоналізм — відносно недавній феномен;

4) за своєю природою патріотизм не має агресивного характеру, це почуття, спрямоване на захист. Націоналізм не відривний від таких категорій, як сила, влада. Він узаконює застосування сили для того, щоб утримати єдність надії для зовнішньої експансії, він пов'язаний з агресією¹⁹.

В сучасну епоху, вважає Л. Снайдер, націоналізм поступово заступає місце патріотизму на світовій арені в зв'язку із зростанням конкуренції між націями.

Автор класичних праць з теорії націй й націоналізму, англійський вчений Е. Геллнер вважав націоналізм "дуже специфічним різновидом патріотизму, тим, що стає повсюдною й домінантною силою лише за певних суспільних умов і панує лише в новітні часи"²⁰. При цьому слово "патріотизм" він використовував як відповідник терміна "лояльність", "відданість". В такому значенні патріотизм існував з давніх давен. Його семантична історія починається власне в давній Греції (громадянський патріотизм полісів та панеллінський патріотизм) і в давньому Римі, і в середньовіччі (локальний, становий та ін. патріотизми) тощо.

Про це згадує англійський історик Ілія Кедорі, коли пише про те, що націоналізм, патріотизм і ксенофобія нерідко змішують в одне ціле під гаслом "націоналізм", хоча останні належать загалом до сфери почуттів, тоді як перший — суто ідеологічний феномен. Патріотизм і ксенофобія — це універсальне явище. "Патріотизм, — зауважує він, — відданість певній країні, групі чи інститутам, готовність захищати їх, це почуття відоме всім людям; те ж можна сказати й про ксенофобію, тобто відразу до іноземця, чужинця, небажання приймати його до своєї групи"²¹. Ані ксенофобія, ані патріотизм не потребують, на думку І. Кедорі, теоретичного підґрунтя і відповідної політики. Націоналізм, на відміну від них, — це цілісна доктрина, яка веде до певного типу політики. І водночас це не універсальний феномен, а лише продукт європейської думки останніх 150 років.

Слово "шовінізм" виникло як відповідник екстремальної форми патріотизму, в найзавершенішому вигляді висловленої в образі полковника наполеонівської армії Ніколя Шовена де Рошфор, прізвище якого було використане для поійменування терміну. Згодом публіцистика змінила акценти — шовінізм став ближче до екстремального націоналізму, ксенофобії, національної та расової нетерпимості.

Шовінізм може виникнути в будь-якій країні, в будь-якій нації, незалежно від рівня її культурного, економічного чи політичного розвитку. У вікторіанській Англії виник власний варіант шовінізму — "джингоїзм", у Сполучених Штатах Америки — ідея "стовідсоткового американця", під час першої світової війни країни Європи захльоснула хвиля

шовінізму на рівні державної політики, всесвітньовідомим став великодержавний російський шовінізм.

Щодо природи і змісту шовінізму особливих дискусій не виникає – загально визнаним є ставлення до нього як до екстремістської форми свідомості, параноїчного світосприйняття, яке іноді набуває гротескних форм. Прикладом шовіністичної психопатії став такий випадок: у листопаді 1975 р. 45-річний японський письменник, один з реальних претендентів на Нобелівську премію з літератури Юко Мішіма заповідав собі характері для того, щоб продемонструвати свою відданість батьківщині. Зауважимо, що певною частиною японців цей вчинок був сприйнятий схвально.

Отже, провести певну межу між поняттями "націоналізм", "патріотизм" і "шовінізм" цілком можливо. З одного боку, вони нібито відокремлюють різні ступені "інтенсивності" певного соціально-психологічного феномену. Іноді вони стосуються дещо відмінних політичних явищ. В науковій мові і в мові публіцистики, політики, побутовій вони вживаються в різних значеннях залежно від контексту. Проте очевидно є їхня спорідненість, оскільки стосуються вони однієї сфери – буття націй. Межа між ними є умовною як у суспільній практиці, так і в термінології. Залежно від конкретної історичної ситуації "найшляхетніший" патріотизм може перетворитися на шовінізм, який зацікавлена сторона здатна охарактеризувати як історично зумовлений, прогресивний націоналізм, який, в свою чергу, є проявом патріотизму, — і так далі, без кінця.

Зрозуміло, в науковій термінології ці слова здебільшого мають нейтральне значення. Мабуть, слід погодитися з тим, що в модерну епоху і патріотизм, і шовінізм стали проявами глобальнішого явища — націоналізму. В домодерні часи також можна знайти чимало прикладів "патріотизму" і "шовінізму", проте вони стосувалися і домодерних форм суспільної організації, тобто, були донціональними, стосувалися інших форм людської організації й інших форм групової лояльності. Зрештою, й нині ці поняття використовуються в "позанаціональному" контексті. З розвитком феміністичного руху популярним стало поняття "чоловічий шовінізм", корпоративність певних професійних верств породила вислів "професійний патріотизм", побутують такі вислови, як "патріот свого міста", краю, справи тощо.

На слухну думку Карла Поппера, дати назву феноменові ще не означає зрозуміти його. Погодившись з нею, продовжимо її — якщо знайдено назву — процес пізнання розпочато. Простежуючи історію слів "нація" й "націоналізм", ми не лише збагачуємо свою ерудицію, а й поглиблюємо розуміння надзвичайно складних, поліфункціональних і поліморфних явищ, які кардинальним чином позначилися на розвитку людства в новітню епоху.

¹ Connor W. Nation is a Nation, is a State, is an Ethnic Group... // Hutchinson J. and A. Smith (ed.) Nationalism. - Oxford; New York, 1994. - P. 38.

² Kemilainen A. Nationalism. Problems Concerning the Word, the Concept and Classification. - Juvaskyla, 1964. - P. 21.

³ Kedourie E. Nationalism. - London, 1960. - P. 13-14.

⁴ Greenfeld L. Nationalism: Five Roads to Modernity. — Cambridge; London, 1993. - P. 4.

⁵ Kemilainen A. Op. cit. — P. 55.

⁶ Seton-Watson H. Nations and States. An Inquiry into the Origins of Nation and the Politics of Nationalism. - London, 1977. - P. 7.

⁷ Shaffer B. Faces of Nationalism. New Realities and Old Myths. - New York, 1972. - P. 14.

- ⁸Connor W. Op. cit. - P. 328.
⁹Greenfield L. Op. cit. - P. 6.
¹⁰Connor W. Op. cit. - P. 38.
¹¹Kemilainen A. Op. cit. - P. 26.
¹²Renan Ernest. Qu'est-ce qu'une nation? // J. Hutchinson and A. Smith (ed.). Nationalism. - P. 17-18.
¹³Див. докладніше: Ціпорлюк Р. Комунізм і націоналізм. - К., 1998. - С. 212-249.
¹⁴Deutsch K. Nationalism and Social Communication. An Inquiry into the Foundations of Nationality. - Cambridge, 1953. - P. 5.
¹⁵Kemilainen A. Op. cit. - P. 49.
¹⁶Hyslop B. F. French Nationalism in 1789 according to General Cachiers. — New York, 1934. - P. 22.
¹⁷Kamenka E. (ed.). Nationalism: The Nature and Evolution of an Idea. — New York, 1976. - P. 8.
¹⁸Б. Грінченко — М. Драгоманов. Діалоги про українську національну справу. — К., 1994.
¹⁹Snyder L. Varieties of Nationalism. A Comparative Study. - Hisdale, 1976. - P. 42-43.
²⁰GeIIner E. Nations and Nationalism. - Oxford, 1983. - P. 138.
²¹Kedourie E. Nationalism. — London, 1960. — P. 72.

ІСТОРІОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

В. Г. САРБЕЙ (Київ)

Праця Я. Марковича "Записки о Малороссии, ее жителях и произведениях» *

Видавець збірників "Старина и новизна" (1772—1773), член Вільного економічного товариства, уродженець Полтавщини Василь Рубан розвинув у 70-х роках XVIII ст. в Петербурзі бурхливу діяльність щодо написання і надрукування невеликих за обсягом оглядових географо-статистичних та історичних праць про Україну, зокрема, "Краткие географические, политические и исторические сведения о Малой России с приобщением украинских трактатов и известий о почтах, также списка духовных и светских тамо находящихся ныне чинов, числе народа и прочая" (СПб., 1773. — 99 с.); "Краткая летопись Малые России с 1506 по 1776 год с изъяснением настоящего образа тамошнего правления и с приобщением списка прежде бывших гетманов, генеральных старшин, полковников и иерархов; также землеописания с показанием городов, рек, монастырей, церквей, числа людей, известий о почтах и других нужных сведений" (СПб., 1777. — 248+60 с.); "Землеписание Малые России, изъясляющие города, местечки, реки, число монастырей и церквей, сколько где выборных Козаков, подпомощников и посполитых по ревизии 1764 года находилось; також дополнение о полтавском полку, известие о почтах и трактах и алфавитная всем званиям роспись, как и дополнительная ведомость о церквах всех тамошних епархий" (СПб., 1777.- 118 с.) «І.

Найтисніші ділові стосунки з найвищими державними урядовцями при Катерині II — Потьомкіним та Безбородьком позитивно вплинули на службу кар'єру В. Рубана і його незалежне становище у науково-творчій діяльності. Українознавчими проблемами В. Рубан зацікавив і свого небожа Григорія Калиновського, що служив прапорщиком одного з армійських полків у Петербурзі. Небіж виправдав сподівання дядька. 1777 р. останній мав змогу видати зібрані Г. Калиновським в Україні матеріали окремою книжкою "Описание свадебных простонародных украинских обрядов в Малой России и в Слободской Украинской губернии» (дослідники-українознавці вважають, що вона започаткувала українську етнографію)⁶².

Найбільший резонанс як у Росії, так і в Україні викликало здійснене В. Рубаном мемуарне видання під назвою "Пешеходца Василия Григоровича-Барского Плаки Албова, уроженца Киевского, монаха Антиохийского, путешествие к святым местам, в Европе, Азии и Африке находящимся, предпринятое в 1723 и оконченное в 1747 году, им самим писанное» (СПб., 1778. -- 786 с.). Неабиякий інтерес читачів змусив перевидати книгу в 1785 і 1793 рр.⁶³

Як бачимо, земляки Я. Марковича, які раніше від нього осіли в імперській столиці, робили спроби продемонструвати патріотичні почуття

*Закінчення. Початок див.: Укр. іст. журн. — 1999. — № 1.

українців шляхом написання й опублікування хоч би фрагментарних далеко не завжди високого наукового рівня праць про Україну. Безперечно, їх читав Я. Маркович. Він, зокрема, робив виписки з публікацій журналу Ф. Туманського "Зеркало света", в якому надруковано чимало різноманітних матеріалів про Україну, особливо з її історії⁶⁴.

У зошиті Я. Марковича, названому "Выписки для древней истории России. Начаты в 1787 г.", О. Лазаревський виявив цитати з таких праць: російською мовою: 1) "Ответ Болтина на письмо князя Щербатова"; 2) "Скифская история" Лизлова; 3) "Записки касательно Российской истории" Катерини II; 4) "Ядро Российской истории" Хілкова; 5) "Опыт о Библиотеке Академии наук" Бакмейстера; 6) "Опыт повествования о России" Єлагіна (Я. Маркович використовував рукопис цієї тоді ще не надрукованої праці); 7) "Церковный словарь" протоієрея Алексеєва; 8) "Российская история" Левека; 10) "Академические известия", III том за 1779 р.; 11) "Три рассуждения о трех главнейших древностях российских" Тредьяковського; 12) "Словарь Российской Академии"; іноземними мовами: 1) "Rusische Reich" Зонтага; 2) "Voyage de milady Cravena Constantinopole par la Crimée"; 3) "Ideen zur Philosophie der Geschichte der Menschheit" Гердера; 4) "Religie der muscoviters".

Коментуючи це документальне свідчення працелюбності Я. Марковича, О. Лазаревський зазначає: "Уже один этот список показывает, что Маркович, готовясь к изданию своих "Записок", прочитал немало таких сочинений, которые были далеко не в постоянном обороте даже и тогдашних цеховых ученых; для этого достаточно указать на книгу Гердера "Ideen", из которой Маркович сделал три страницы извлечений о славынах. Делая выписки, Маркович иногда присоединяет к ним и свои замечания, указывающие, что к источникам он мог относиться и критически"⁶⁵.

Але історіографічна основа Марковичевих "Записок" набагато ширша, бо в них знаходимо навіть посилання на твори Плутарха, Геродота, Нестора, Синописис, "Російську історію" Щербатова, "Давню Російську історію" Ломоносова, праці Леклерка, Пуффендорфа, географічний словник Полуніна і Міллера, "Annales de la petite Russie" Шерепа, Стрийковського, Коховського, Веспансіяна, "Ueber Ruslands Handel" Фріде. Знову наведемо висловлювання О. Лазаревського з цього приводу: "Отсюда мы видим, что тот ученый аппарат, с которым двадцатилетний Маркович приступал к своему труду, представляется во всяком случае замечательным по полноте, особенно, если к этому аппарату присоединить еще и те личные наблюдения Марковича «над жителями и произведениями» Малороссии, о которых он говорит в предисловии к своей книжке"⁶⁶.

Рукопис її готувався автором досить швидко. У середині 1797 р. Я. Маркович повідомляв матері: "В свободное время занимаюсь я составлением одной книги, которую посвящать хочу Дмитрию Прокофьевичу Трощинскому"⁶⁷. Дійсно, коли книжка побачила світ (дозвіл цензури на її видання датовано 23 січня 1798 р.), читачі могли прочитати на її перших сторінках присвяту цьому сенатору, удостоєному найвищого, згідно з державним табелем про ранги, чиновницького титулу — таємного радника. Безпосередньо до Трощинського, який, до того ж, був однодумцем українських автономістів кінця XVIII ст.⁶⁸, звернена й коротенька авторська передмова. В ній Я. Маркович, добре обізнаний з "українофільськими" суспільно-політичними симпатіями Трощинського і графа Безбородька, наголосив, що головним спонукальним мотивом при створенні енциклопедичної праці про Україну була любов до неї: саме їй - "мать - стране своей" її "юный сын" присвятив цей "первый опыт своих познаний и чувствований".

Тут же підкреслюється енциклопедичний підхід автора до наукового опису України, не пов'язаний лише з одним циклом гуманітарної чи природознавчої галузей (за авторським тлумаченням: "Еще до сих пор Малороссия не описана никем подробно. Я осмелился изобразить ее не кистью Историка или Физика...."). Це авторське кредо повторене у вступі "От сочинителя": "Славный натуралист Линней удивляется, что страна, так щедро природою благодетельствованная, какова Малороссия, не заманила к себе ни физиков, ни историков. Давно похитила смерть сего друга природы; если б он жив был, то до сих пор, может быть, удивлялся б тому. Я имел удовольствие жить в сей приятной стране и занимался рассматриванием ее жителей и произведений. Все, что мне казалось примечательным, полезным, новым, записывал я в своем журнале, рассуждал о том или сравнивал с мыслями авторов, писавших прежде о тех же материях. Наконец, мне хотелось, чтобы и другие могли судить о успехе наблюдений моих, — и вот главнейшая причина, почему издаются сии Записки. В каждой части помещены будут статьи из древней и новой малороссийской истории, черты, объясняющие характер жителей, гидрографические и топографические описания, общее исчисление минералов, растений и животных, находящихся в разных частях Малороссии, и частная история примечательнейших пород оных и проч. и проч." ⁶⁹.

Якщо підрахувати сторінки Марковичевої книжки (Присвята, передмова і вступ — 8 с.; основний зміст — 99 с.; кінцівка "Погрешности и замечания" - 4 с.), то її загальна кількість становить 111 с. (порівняймо з обсягом трьох частин першого видання "Ене'щи" І. Котляревського, що вийшла у світ того ж року: 32 + 38 + 72 = 142 с.). Отже, обидві книги, що мали значний розголос у сучасників, відіграли важливу роль у розвитку української національної культури й науки та стимулювали зростання масової (звичайно, серед верхніх освічених шарів суспільства) національної свідомості, стали чинниками започаткування процесу українського національного відродження, за оформленням не справляли великого враження. Але це був той випадок, коли багатий внутрішній зміст переважав надто скромну зовнішню форму.

Зокрема, Я. Маркович зумів стисло висвітлити низку важливих питань минулого і тогочасного України, що надало його книзі енциклопедично-інформаційного характеру. Зібраний, проаналізований, систематизований і синтезований різноманітний за походженням і сутністю фактичний матеріал розподілено на шість глав, а саме: 1) "Историческое изображение страны, называемой ныне Малой Россией, с древних времен до первого на десять века"; 2) "Взгляд на прежнее и нынешнее гражданское устройство Малороссии"; 3) "Общее физическое описание Малороссии"; 4) "Характеристика малороссиян"; 5) "Малороссийская гидрография или описание историческое и физическое примечательнейших рек, текущих в Малороссии"; 6) "Исчисление минералов, открытых до сего времени в Малороссии". Отже, зміст книги претендує на всебічне подання читачеві основних відомостей з гуманітарного, суспільствознавчого циклу наук (історії, правознавства і державознавства, етнографії) та природознавчого циклу (загального природознавства, гідрографії та мінералознавства).

Цілком логічно книжка розпочинається з історичних відомостей про Україну (за термінологією автора — Малоросію), яку він вважає "колыбелью Россов, потому что предки оных сарматы, скифы и славяне поселились там прежде и построили первые города"). Як бачимо, Я. Маркович чи не першим увів до наукового обігу при поясненні етногенезу корінного населення українських земель уявлення про них як своєрідну колицу для

немовляти. Але воно не мало нічого спільного з настирливо втовкмачуваною у масову суспільну свідомість громадян СРСР заідеологізованою пропагандистською, не підкріпленою переконливими науковими аргументами концепцією про колиску так званої, по суті вигаданої, давньоруської народності. З цього питання можна простежити певний зв'язок з пам'яткою української історіографії "Историею Русов или Малой России" - цією "вічною книгою буття українського народу", за визначенням українського історика діаспори нашого часу О. Оглоблина⁷⁰.

Наведемо докази на підтвердження цієї думки. По-перше, більшість найавторитетніших дослідників, які займалися вивченням історії створення "Истории Русов" (М. Слабченко, С. Возняк, О. Оглоблин, В. Шевчук, В. Кравченко), не сумніваються, що вона написана у XVIII ст., точніше наприкінці його. Отже, розповсюджувалася вона тоді нелегально у багатьох списках як твір антиімперського спрямування і не могла обминути дослідницької уваги Я. Марковича, який тоді збирав і опрацьовував усю, що стосувалося України, зокрема її історії. Це тим більш вірогідно, якщо вважати достовірними висловлені й аргументовані дослідниками гіпотези про авторство "Истории Русов". Серед них називають О. Безбородька, О. Лобисевича, А. Худорбу, тобто знайомих Я. Марковича або його земляків з Гетьманщини.

По-друге, дослідники здавна вбачають в авторі "Истории Русов" виразника суспільно-політичних настроїв українських автономістів кінця XVIII — початку XX ст. До їх числа належали й Я. Маркович та Д. Трошинський, який у Петербурзі підтримував якнайтісніші зв'язки з тамішніми українцями, орієнтувався на західну модель державотворення (пізніше Куліш назвав його "лордом за французькою моделлю російських лордів"), був найосвіченішою людиною серед високих російських сановників (його особиста бібліотека, в якій налічувалося 4500 книжок, була одним із найбагатших за кількістю і змістом приватних книжкових зібрань у Російській імперії кінця XVIII -- початку XIX ст.; причому власник охоче позичав книжки знайомим, які виявляли до них інтерес)⁷¹.

По-третє, близькими за етимологічним та етнічним тлумаченням є згадувана вище "колыбель Росов" або "Русов" (нібито так назвали мешканців Київської землі за їх русяве волосся їх північні сусіди з Новгородського князівства, заснованого Рюриком і його нащадками) і "Русинами или Русняками по волосам", про яких розповідає "История Русов"⁷². Обидві історіографічні пам'ятки, запозичуючи з давньоруського літопису Нестора відомості про народи, що з перших століть н. е. заселяли придніпровські рівнини, — сарматів, скіфів, обрив (як вдало висловився В. В. Кравченко, розчиняють їх "в загальному "слов'янському морі")⁷³.

Однак подібна за змістом близькість не є випадковою. Вона, по-четверте, відображає спільність (і слабкість з точки зору сьогоденного рівня історичної науки) джерельно-історіографічної бази, на яку спиралися автори "Записок о Малороссии" й "Истории Русов" при висвітленні питань давньоруської історії: у Я. Марковича — прямі посилання на Несторів літопис, Синопис, праці М. Щербатова, М. Ломоносова, І. Болтіна; використання цих же джерел автором "Истории Русов" доводять сучасні фахівці — історіографи⁷⁴.

Поряд з посиланням на давньоруський літопис Я. Маркович першим в українській історіографії посилається на археологічні знахідки (римські та грецькі монети перших століть нашої ери) як найдостовірніше історичне джерело, що свідчить про міцні торговельні зв'язки населення Придніпров'я з мешканцями інших земель — за сучасною термінологією, далекого зарубіжжя).

Початкові сторінки історії Києва Я. Маркович викладає за літописною розповіддю про трьох братів — засновників міста, а тлумачення до цього подає за "Российской историей" М. Щербатова, згідно з якою брати були "начальниками обрвов, потому что имена их соответствуют древним персидским словам, означающим "достоинство"; категорично відкидає думку про слов'янське походження Кия, "ибо первый историк наш таким полагает приход народа сего несколько позже... Славяне жили сначала на Танаисе или Дону, потом — на берегах Дуная... В половине пятого века перешли они к Днепру и поселились на берегах его, завладели Киевской областью" ⁷⁵ (причому цей висновок обґрунтовується не тільки посиланням на один з найбільших тоді російських авторитетів — М. Ломоносова, а й на шойно випущену у світ у Німеччині історико-філософську працю Йогана Готфріда Гердера (1744—1803) "Ідеї до філософії історії людства" (ця основоположна народознавча праця, автор якої підніс творчу роль кожного окремого народу, зокрема слов'янських, як рушійної сили у загальному історичному процесі, сколихнула тоді історіософську думку Європи, мала вплив і на розвиток української історіографії протягом XIX ст.).

Дуже влучно висловився про суть історіософської творчості Гердера його співвітчизник видатний німецький поет Генріх Гейне. Він пишномовне проголосив: "Для Гердера все людство було ніби одна арфа у руці великого артиста, кожний народ уявлявся йому окремою країною, але він розумів загальну гармонію, що витікала з цих різних акордів" ⁷⁶.

Російською мовою чотиритомна Гердерова історіософська праця вийшла у світ аж 1829 р. Я. Маркович користувався її першим німецькомовним виданням 1784—1791 рр. Йому — фактично одному із зачинателів процесу українського національного відродження, як і трохи пізніше видатним чеським, словацьким, польським провідникам загальнослов'янського відродження, імпонували сповнені повагою до багатовікових культурних набутків та несхитною вірою у світле майбутнє слов'янських народів міркування та висновки Гердера, особливо публічно висловлене ним після подорожі 1769 р. по Україні переконання, що у майбутньому ця країна висунеться на передній край світового культурного поступу, "стане новою Грецією" ⁷⁷ (зрозуміло, йшлося про стародавню Грецію, суспільство якої античних часів давало всім країнам зразки досягнень у галузях культури, науки, освіти).

Отже, Я. Маркович послідовно розповідає про історію земель Придніпров'я першого тисячоліття на основі виробленої ним концепції прогресивного розвитку тамтешнього населення. Прогрес він пов'язує передусім з поширенням християнства, якому приділяє велику увагу в книжці (це слід підкреслити, зважаючи на той факт, що один з найавторитетніших наших попередників у дослідженні "Записок о Малороссии" М. І. Марченко необґрунтоване (мабуть, на догоду панівній атеїстичній ідеології) твердив, нібито "автор "Записок" обійшов увагою традиційне для майже всіх істориків питання про хрещення Русі і поширення християнства", не надавав значення "релігійному фактору" ⁷⁸.

Рішуче відмежовуючись від "царства мечтаний и призраков", тобто міфологічних розповідей про минуле, Я. Маркович свій твір розпочинає з оповідання найдавнішого руського літопису — Несторової "Повісті временних літ" про проповіді християнської віри святим апостолом Андрієм у 33 чи 34 роках н. е. При цьому він посилається на літопис як на історичне джерело всупереч "новейшим писателям", які "сомневаются в сем" ⁷⁹ (це натяк на імперську концепцію, яку настирливо пропагували в російській історіографії її найвизначніші діячі, починаючи від Василя

Татищева і кінчаючи Миколою Карамзіним: вони, заперечуючи факт перебування святого Андрія на київських горах, доводили, нібито насправді він проповідував у Новгороді⁸⁰.

Отже, й у цьому дуже важливому у стародавній історії Східної Європи питанні Я. Маркович, обстоюючи достовірність відомостей Несторового літопису, наближався до "Истории Русов", де у біографії святого Андрія йдеться про Новгород-Сіверський⁸¹, що в українській землі. Тим самим, як слушно зазначив В. В. Кравченко, Україна з Києвом як її центром підносила "як колиска "справжнього" православного благочестя", що характерно для української історіографії⁸².

Та й культурний поступ "Русской земли" після проголошення Олегом Києва її столицею Я. Маркович пов'язує з поширенням християнства. Черговий раз виявляючи найбільшу довіру вітчизняним письмовим історичним джерелам, він посилається на "Синопис", коли згадує двох учених мужів Кирила і Мефодія, "коим приписывается изобретение словенских письмен и первый перевод Евангелия и Апостола на словенский язык" ⁸³. З прийняттям християнства пов'язується у "Записках" і "самая блестящая в летописях древней России эпоха" князя Володимира: "Суеверие, варварство и невежество исчезли, как правитель сей ввел в России восточную христианскую веру, построил церкви, призвал ученых мужей, скульпторов, архитекторов и музыкантов, завел публичные училища, богодельни, странноприемные дома" ⁸⁴. Маркович навіть наголошує, що "руссы заимствовали много от византийцев" ⁸⁵.

Розповідаючи про військову могутність і міжнародну славу землі русів за князювання Володимира і Ярослава, Я. Маркович згадує богатирів, "кой приводили в страх и трепет врагов отечества", докладно описує родинні зв'язки київських князів з королівськими дворами Західної Європи, не забуває найважливіші історичні факти культурного розвитку країни — такі, як створення зводу юридичних законів — "Руської правди" і початок літописання. Проте ця захоплено-піднесена розповідь завершується похмурим висновком про "начало мрачных времен", "вражды и ужаса", "раздоров" з кінця X ст., чим "воспользовался Батый, взял Киев, умертвил нескольких князей и митрополита" ⁸⁶.

Власне цим закінчується перша (суто історична) частина "Записок о Малороссии", і висловлюється обіцянка продовжити виклад історії у наступній частині (главі). Вона справді хронологічно продовжує розповідь про історію країни, "называемой ныне Малороссиею", яка "со времен Олега до великого князя Владимира ... составляла одну область, но в начале первого на десять века она разделена была на три княжества, Киевское, Черниговское и Северное, коими правили удельные князья. По завладении сих княжеств Литвою переименованы оные Малою Россиею в отношении к той большой части России, которою русские князья владели" ⁸⁷.

На двох наступних сторінках автор подає стислу за формою і багату за змістом інформаційно-енциклопедичну довідку з політичної історії українських земель: під Польщею (згадані королі: Казимір Ягелович, який створив на цих землях воєводства і повіти, запровадив магдебурзьке право, призначив своїх правителів - воєвод, суддів, старост і каштелянів і разом з тим наділив землями вірних і хоробрих людей "из тамошних жителей"); Стефан Баторій, який поступився козакам землями Придніпров'я, "кои прозваны потом Украиною, т. е. пограничною землею"); під Росією (з імперських правителів згадані: Петро І (автор не називає його Великим — улюблене визначення російських істориків), при якому Мало-росія (-Україна — фактично ж йдеться про територію Гетьманщини) була

поділена на 10 полків, які, в свою чергу, поділялися на сотні, та 20 повітів із земським і підкоморським судом у кожному, названо й резиденції українських гетьманів — Батурин і Глухів; Катерина II, яку автор характеризує як руйнівницю автономного українського самоврядування, при якій "все сии установления совершенно исчезли" та "учреждены были в Малороссии три наместничества, три епархии".

Далі у "Записках" подано демографічну характеристику населення утвореної 1796 р. з колишньої території Гетьманщини (Чернігівщина і Полтавщина) Малоросійської губернії: загальна кількість населення близько трьох мільйонів чоловік, з яких, крім "природних малороссиян", названо також греків, вірмен, німців, євреїв, циган (характерно, що росіяни не згадуються, а їх фактичну присутність у Малоросійській губернії як постійних мешканців автор зафіксував термінами "раскольники или старообрядцы", тим самим даючи читачеві зрозуміти, що йдеться про невелику групу населення, відокремлену від його решти спеціальним юридичним статусом безпосереднього підпорядкування представникам імперської влади (без контактів з автономними чи напівавтономними органами місцевого самоврядування); і навіть охарактеризовано "торговое и производственное занятие" кожної з цих етнічних груп "поселенцов"⁸⁸.

"Природних же малороссиян" — основне населення країни Я. Маркович поділяє на 4 класи (дворяни, міщани, козаки і мужики), приділяючи основну увагу роз'ясненню питання про їх походження. На його думку, українські дворяни походять з польської шляхти і української козацької старшини, їм надавали дворянські права ще польські королі, а цар Олексій Михайлович навіть "жаловал в Малороссии дворянскими грамотами татар і жидов, принимавших христианскую веру" (О. Лазаревський з цього приводу зауважував, що такі факти є поодинокими, хоча сам же, досліджуючи генеалогію українських дворянських родів, доводив єврейське походження і Маркевичів, і Герциків. їм подібних було немало. Адже й дружина гетьмана Івана Скоропадського, про реальне значення якої у козацькому самоуправлінні народ склав приказку "Настя носить булаву, а Іван — запаску", походила з єврейської (звичайно, вихрещеної) родини)⁸⁹.

Про міщан Я. Маркович пише, що основу їх становлять купці та різні промисловці. З XIV ст. вони мають своє самоврядування (магістрати, вйіти, бургомістри, райці) на базі магдебурзького права⁹⁰. Тим самим автор "Записок" ніби підтверджував історичну правомірність не так уже й давно (за Катерини II) публічно висловлюваних українськими міщанами вимог визнати їхні стародавні права і привілеї, зафіксовані у положеннях магдебурзького законодавства. Слід нагадати, що саме міщани Глухова - адміністративного центру Гетьманщини відзначалися стійкістю своїх автономістських переконань, на що президент Малоросійської колегії Петро Рум'янцеv уважав за потрібне звернути окрему увагу Катерини II: мовляв, "не хотела они ни городского, ни земского и никакого нового учреждения, а всюю утверждали прежние права и вольности"⁹¹.

Найбільше ж місце у характеристиці соціальної структури Гетьманщини у "Записках о Малороссии" відведено козацькій верстві. Це цілком природно, бо саме вона становила основу української державності, що так чи інакше панувала на Лівобережжі ціле століття. Ще свіжою наприкінці XVIII ст. була незагоєна рана у серцях українських патріотів, до яких належав і Я. Маркович, завдана російським царизмом козацькому самоврядуванню, яке фактично було зведене нанівець. Отже, Я. Маркович вважав своїм обов'язком доповісти сучасникам — землякам правду про

славу і гордість України — її козацьку верству, яку всіляко намагалися знехтувати чи принизити, а то й зганьбити по-великодержавницькому настроєні найвищі урядовці Російської імперії та їх ідеологічні прислужники в усіх сферах культури і науки.

Вказавши на існування різних гіпотез про походження українських козаків, найвірогіднішою Я. Маркович вважає ту, що пов'язує їх з боротьбою українського народу в XVI—XVII ст. проти набігів кримських татар, і термін "козак" виводить з татарської мови як позначення легко озброєного вояка. З провідників козаків він згадує лиш одного — їх першого організатора Остапа Дашкевича, якого новітня українська історіографія характеризує як "першого спеціаліста з татарських справ"⁹².

З польських королів Я. Маркович також називає тільки двох, що допомагали українським козакам як надійній збройній силі проти нападників з Криму, а саме — Сігізмунда I і Стефана Баторія. Автор так формулював визначальну роль козацтва у середньовічній історії українського народу: "От сих Козаков произошли и украинцы, составлявшие прежде малороссийское войско"⁹³ (таке отожднення козака і українця цілком відповідало традиційній патріотичній громадській думці, узагальненій в етнографічно-історичних працях і творах красного письменства: в них ототожнювалася українська нація і нація козацька).

Від екскурсу в історичне минуле Я. Маркович переходить до характеристики сучасного йому стану козацької верстви. Передусім він вказує, що до останньої тепер входять не вояки, а й сільські мешканці, які, проте, не є простими селянами, бо мають окремі права, зокрема щодо торгівлі вином. "С некоторого времени начали они переселяться в прежнее Екатеринославское наместничество или нынешнюю Новороссийскую губернию; но несмотря на то остается их в Малороссии еще весьма много, где и живут отдельно или вместе с крестьянами",⁹⁴ — такий логічний місток від соціальної характеристики українського козацтва до українського селянства прокладає у своїй розповіді Я. Маркович. Характеристика останнього найстисліша, але дуже виразна за авторським ставленням, що нібито давало підставу радянським історикам звинувачувати автора "Записок о Малороссии" у реакційності поглядів на селянство та урядові заходи щодо його закріпачення⁹⁵.

Насправді Я. Маркович не був реакціонером, а був сином свого часу і свого стану (верстви). Між дворянством і селянством існувала соціальна прірва, і мало хто вбачав у ній соціальну несправедливість. Тому ми — люди кінця XX ст. повинні сприймати думки людей кінця XVIII ст. цілком спокійно, без емоційного напруження, без ідеологічного таврування, а як відображення громадського світогляду певної епохи. Отже, й до оцінки того, що написано у "Записках о Малороссии" про селянство, слід підходити з точки зору інформативності даного фактичного матеріалу, звичайно, розуміючи, що автор подає його у власній інтерпретації. А якщо так, то для читачів наведений нижче фрагмент "Записок" цілком відповідав своєму призначенню. Ось його повний текст: "Малороссийские мужики назывались прежде посполитыми и имели свободу переходить от одного господина к другому. Происходившие от того великие беспорядки и нарушение самого спокойствия жителей суть те главнейшие причины, кои понудили уничтожить сию кочевую их жизнь; и с того времени они начали заниматься трудами и промыслами"⁹⁶.

В цілому більш-менш вдалою була фактично перша зроблена Я. Марковичем спроба стратифікації сучасного йому суспільства України у межах головним чином Лівобережжя. Це піднесло значення "Записок о Малороссии" саме як енциклопедичної праці з українознавства. Зокрема,

в третій главі подано "фізичний" (природознавчий) опис краю, а в четвертій — "характеристика малоросіян". О. Лазаревський вважав її найцікавішою частиною книги.

На його думку, "обе эти главы основаны на личных наблюдениях автора, который при этом выражает иногда и личные свои вкусы" ⁹⁷.

О. Лазаревського підтримав інший видатний український історіограф Д. Дорошенко, який навіть процитував вислів Я. Марковича про навколишнє природне середовище: "Кто имеет чувствительное сердце, кто удовольствие духа своего полагает и находит в рассматривании природы, тот, обозрев Малороссию, конечно назовет ее страной, где природа является в изыщном великолепии. По крайней мере я так называл ее в моем сердце!" ⁹⁸

Маркевичеві висловлювання про всі компоненти природи України (клімат, поверхня, водні ресурси, флора і фауна) вражають яскравою образністю. Пригадавши свідчення якогось джерела про те, що поляки називали Україну молочною і медовою землею, Я. Маркович додає від себе: "можно именовать ее еще страной обилия и приятностей. Здоровый климат, красота местоположения, великое плодородие земли и разнообразие произведений суть преимущества, по коим она заслуживает такое имя" ". До речі, таким самим панегіриком Україні та її постійним мешканцям, яким розпочинається третя глава "Записок", завершується четверта. Автор повторює свою думку, прагнучи викликати у читачів симпатії до його Батьківщини: "Украина с своими богатыми степями, великим скотоводством и добродушными жителями есть другая Швейцария. Поляки называют ее молочной землей, потому что жители кормятся больше молочным, и даже мужчины не стыдятся доить овец" ¹⁰⁰.

З сприятливими природними умовами автор "Записок" (послідовний прихильник географічного детермінізму в наукових дослідженнях) пов'язує основний вид занять населення: "Хлебопашество — главный источник народного благоденствия — от самой природы в таком состоянии, какого только требовать можно". Лівобережну Україну у природному відношенні він розглядав не як єдине ціле, а поділяв її на три географічні зони ("смуги"): північну, південну і середню. "В каждой из оных не токмо климат, свойство кряжа и произведения, но даже состояние и характер людей отличны" ¹⁰¹.

Північна смуга (лісова сторона або Полісся) характерна природними багатствами лісів і рік, корисними копалинами (від глин до руд), деревина вивозиться звідти у порти Балтійського і Чорного морів. І тут же дає багатозначне, як би ми сьогодні сказали, антиалкогольне зауваження: "Вообще Малороссия в старину была лесом гораздо обильнее нынешнего. Всякий догадается, что главнейшая причина того есть винокурение, производящееся в ней еще с XIII века" (до речі, датування Я. Маркович обґрунтовує такою приміткою: "Можно действительно сказать, что винокурение известно стало в Малороссии в XIII веке, по тому, что когда наследник Батыев Сартак позволил возобновить в Киеве Княжение и Митрополию; то россияне начали опять торговать с генуэзцами, обладавшими приморскими городами Таврии, а сии, как известно, умели уже тогда (по знакомству с арабами, первыми изобретателями винокурения) делать из хлебных зерен крепкое вино" ¹⁰²).

Характеристика *південної смуги*, відомої, як вказує автор, також під назвами *Україна*, *Степ* і *Поля* (а тамтешніх мешканців називають українцями, степовиками і польовиками), у "Записках" є найдокладнішою порівняно з двома іншими. Знову підкреслюється залежність виробничої сфери людей від природи: "Здешнее хлебопашество, пчеловодство и ско-

товодство лучшее во всей Малороссии" (далі конкретизується, як і чим орють землю, що сіють і садять, як збирають урожай і як його зберігають, які рослинні культури вирощують тільки тут, зокрема тютюн, аніс, турецький перець, дині й кавуни, а про рогату худобу автор не забуває зазначити, що її високу якість цінували і в інших європейських землях, "особливо в Германії и Пруссії, куда гоняли его прежде для продажи", — багатозначна згадка, що звучала як докір режиму Російської імперії, яка звузила масштаби експортної торгівлі України).

Насамкінець *середня* смуга, розташована між двома першими з достатньою кількістю як лісів, так і полів. Хоча тут є й ліси і болота, але їх менше, тому повітря чистіше і здоровіше. Є й степові простори. "Пошва (тобто ґрунт. — В. С.) между Батурином, Кролевцем и Глуховым песчана и глиниста, с глубокими в некоторых местах оврагами и с довольном количеством черного и крупного леса" ¹⁰³.

Не виключено, що у вищих урядових колах Петербурга чи під час поїздки в Україну 1795 р. з метою збирання джерельного матеріалу для українознавчої енциклопедичної праці Я. Маркович міг ознайомитися з рукописними примірниками створеної 1786 р. високоосвіченим (мав дипломи доктора права, філософії і медицини трьох університетів — у Галлі, Лейдені та Страсбурзі) урядовцем при малоросійському генерал-губернаторі П. Рум'янцеві Опанасом Шафонським (1740—1811) інформаційно-статистичної праці "Черниговского наместничества топографическое описание, с кратким географическим и историческим описанием Малые России". Один з таких примірників було вручено у Чернігові 1787 р. Катерині II, і його вивезли до Петербурга, другий (а може були ще й інші), безперечно, залишився у Чернігові, можливо у вищеназваного упорядника, але першоджерельні матеріали були зібрані, систематизовані і узагальнені в 1779—1781 рр. у першому варіанті "Описания Черниговского наместничества" канцеляристом Малоросійської колегії Дмитром Пащенком (1759-1809).

Звичайно, прямих відомостей про ознайомлення Я. Марковича з першим або другим варіантом опису Чернігівського намісництва немає. Згадуються ж вони тут тому, що певний смисловий зв'язок їх із "Записками о Малороссии" можна знайти і в географічних оглядах Лівобережної України. Адже використовувані Я. Марковичем терміни "Полісся", "Степ", "Україна" зустрічаються і у праці Пащенка-Шафонського, надрукованій вперше 1851 р. у Києві ¹⁰⁴.

Отже, широке коло читачів уперше ознайомилося з науковим обґрунтуванням історико-географічного районування Лівобережної України з друкованої праці Я. Марковича. Вона була первістком енциклопедично-інформаційного українознавства і цим самим відіграла певну роль у процесі започаткованого українського національного відродження як один з його науково-освітніх чинників.

Порівняно з історико-географічною та етнографічною характеристикою визначених Пащенком і Шафонським двох зон Лівобережної України Я. Маркович районував останню на три зони і кожен з них ґрунтовніше і докладніше висвітлив, зокрема, щодо локальних груп українців — мешканців тих зон. Тому цілком має рацію наш сучасник, один з провідних учених-фахівців етнографічної науки в Україні В. Ф. Горленко, який оцінював Маркевичеві "Записки" так: "...За своєю обширністю, спробою дати уявлення про саму локальну групу народу, пояснити причину її виникнення — постановка питання про етнографічні групи і райони України становить значний внесок у розвиток теорії етнографії. Це вже була спроба розв'язання проблеми виділення етнографічних районів і груп українців" ¹⁰⁵.

До цього слід додати, що, крім високо оціненого фахівцем історико-географічного і етнографічного фрагменту третьої глави "Записок", їх четверта глава цілком етнографічна. Свою логіку послідовного переходу у викладі порушених у праці проблем (від історичних через природознавчі до етнографічних) Я. Маркович обґрунтував таким художньо-образним філософським розумуванням: "Говорят, что дух человека есть зеркало окружающих его предметов, миниатюрный портрет страны, где он основал свое жилище; это справедливо и потому, что жители счастливой положением Малороссии не были никогда номадами и не могут быть варварами" ¹⁰⁶.

Отже, в цій главі автор декларує споконвічну прив'язаність українців до рідної землі та властиві їм почуття піклування про утримання її у належному порядку. А для найнадійнішого переконання читачів у об'єктивності викладеної ним етнографічної характеристики українців розпочинає її з посилань на відповідні висловлювання іноземців.

Насамперед він цитує перекладений ним на російську мову фрагмент про Україну з виданої 1796 р. у Німеччині книги Фрібе "Про російську торгівлю, народногосподарську культуру та ін.". Німецький учений, що відвідав Україну, був не тільки вражений високим рівнем загального розвитку її промисловості й торгівлі, а й старанністю українців при веденні індивідуального домашнього господарства. Мабуть, імпонувала Фрібе ця риса типового українця схожістю з німецьким менталітетом, і він зворушений тим, що "садики его с огородною зеленью и разного рода плодами служит доказательством его прилежности и исправного хозяйства", а далі навіть робить узагальнюючий висновок про українську ментальність: "Малороссияне важны, верны, открыты без рабского унижения и без подлой лести, меньше употребляют горячие напитки, нежели великороссияне, и любят музыку" ¹⁰⁷.

Подібні риси етнічно-національного характеру українців відзначав і аташе французького посольства у Петербурзі Жан Бенуа Шерер. Зроблений Я. Марковичем російський переклад відповідного місця з виданої у Парижі 1788 р. його книги "Аннали Малої Росії, або історія запорозьких та українських козаків, чи Малої Росії, від її початків до наших днів, у супроводі скороченої історії козацьких гетьманів і відповідних документів" знаходимо у "Записках о Малороссии". Натхненний такими захопленими оцінками іноземців, автор "Записок" не втримується від тотожних висновків про позитивні риси своїх земляків, що виявляються у їх гостинності, постійній готовності допомагати знедоленим тощо. Щоправда, прагнучи виставити себе перед читачами об'єктивним суддею, Я. Маркович, характеризуючи менталітет кожної з локальних етнічних груп трьох географічних зон Лівобережної України, вказує на наявність у їх типових представників і не дуже привабливих рис: "некоторый род апатии и холод" у північних малоросіян, що їх називали литвинами; українці - степовики "кажутся изнеженными и роскошными..., наделены нужными для жизни и для самого удовольствия в жизни так обильно, что не знают многих забот и спокойны".

Найідеальніший тип, на думку автора, — мешканці середньої смуги: вони "составляют как бы средину между литвинами и степовиками; однако они замысловатее первых и проворнее последних... Наречие их лучшее и приятнейшее во всей Малороссии" ¹⁰⁸.

Безумовно, це явно суб'єктивістські визначення ученого, який оголосив земляків з своєї "малої батьківщини" (саме середньої смуги Лівобережжя із згадуваними ним містами Переяславом, Ніжином, Борзною, Батурином, Кролевцем і Глуховим) носіями найпозитивніших рис ідеаль-

ного українця. А патріотичні перехльости Я. Марковича можна пробачити заради поваги до його щирих почуттів патріота всієї України, працю якого В. В. Кравченко назвав справжнім панегіриком українській мові, одним з перших у тогочасній літературі¹⁰⁹. Викликає симпатію позиція Я. Марковича у цьому основоположному питанні процесу українського національного відродження. Наведемо хоча б такі поетичні рядки з характеристики української мови та її історії: "Он (тобто "язык" - В. С.) нежен, приятен и наполнен поэтическими выражениями, уменьшительными словами, кои произошли конечно не от другого чего, как от тонкого чувства его изобретателей. Можно назвать его языком любви, или по крайней мере весьма способным выражать живое чувство любви"¹¹⁰.

Ці висловлювання підкріплюються не менш патетичними авторськими міркуваннями про українську народну пісню, її місце і значення у громадському та особистому житті українців. Цей панегірик українській пісні — один з перших у вітчизняній літературі, попередник ще яскравішого, але пізнішого гоголівського висловлювання на цю тему. Я. Маркович дав доволі повний, хоч і стислий етнографічний нарис українців, торкнувшись і особливостей їх одягу, зачіски та гоління чоловіків, буденних і святкових звичаїв та обрядів тощо. П'ята глава містить природознавчу характеристику України, великих і малих рік, починаючи від головної -- Дніпра з Києвом, з уславленим гетьманом Сагайдачним, островом Хортиця на нижньому Подніпров'ї і кінчаючи такою маленькою річкою, як Реть ("при коей стоит город Кролевец").

Насамкінець шоста (остання) глава інформує про природні копалини в Україні: глини, піски, вапняки, каміння, солі, руди. Вона побудована на відомостях, почерпнутих автором з різних публікацій, його власних відкриттях у ході польових геологічних пошуків.

О. Лазаревський, який вивчав архів Я. Марковича, констатував, що померлий однаковою мірою захоплювався як науками гуманітарного, так і природознавчого циклу і виявляв глибоку обізнаність у них, що доводять як чернетки, так і виписки з першоджерельних матеріалів. На жаль, побачила світ лише перша частина грандіозного фундаментального енциклопедичного видання. Проте й те, що з'явилося, залишило помітний слід в історії України, її культурі, процесі українського національного відродження кінця XVIII — початку ХХ ст.

Знаменно, що відзначення 200-річчя виходу в світ праці Я. Марковича збіглося з розпочатою 1998 р. роботою по підготовці першого в незалежній Україні енциклопедичного видання. Йдеться про п'ятитомну енциклопедію історії України. Головною установою, на яку урядом покладено відповідальність за реалізацію цього державного замовлення, є Інститут історії України НАЛУ. З далекого 1798 р. від ученого-одинака приймає естафету висококваліфікований колектив науковців провідного в галузі історичної науки в Українській державі науково-дослідного інституту.

⁶¹Дорошенко Д. Огляд української історіографії. - С. 61.

⁶² Там же.-С. 59, 81.

⁶³ Г о р л е н к о В. Ф. Указ. соч. - С. 39.

⁶⁴ S a u n d e r s D. Op. cit. - P. 132.

⁶⁵ Лазаревский Ал. Указ. соч. — С. 88.

⁶⁶ Там же. - С. 89.

⁶⁷ Там же. - С. 87.

⁶⁸ Описи Лівобережної України кінця XVIII - початку XIX ст. — С. 9.

⁶⁹М а р к о в и ч Я. Записки о Малороссии, ее жителях и произведениях. — СПб., 1898.-Ч. I.

- ⁷⁰ Цит. за: Кравченко В. В. Назв, праця. - С. 128, 195.
- ⁷¹ Saunders D. Op. cit. - P. 11,91,94-95.
- ⁷² История Русов или Малой России. Сочинение Георгия Кониского, архиепископа Белорусского. - М., 1846. - С. 2.
- ⁷³ Кравченко В. В. Назв, праця. — С. 153.
- ⁷⁴ Там же.-С. 152, 153.
- ⁷⁵ Маркович Я. Записки о Малороссии. — С. 3, 5, 6, 7, 11.
- ⁷⁶ Гердер // Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона. Биографии. - М., 1993. - Т. 4. - С. 16.
- ⁷⁷ Січинський В. Чужинці про Украшу. Вибір з описів подорожей по Україні та інших писань чужинців про Україну за десять століть. - К., 1992. — С. 158.
- ⁷⁸ Марченко М. І. Назв, праця. - С. 129, 130.
- ⁷⁹ Маркович Я. Записки о Малороссии. — С. 2—3.
- ⁸⁰ Кравченко В. В. Назв, праця. — С. 155.
- ⁸¹ История Русов. - С. 4.
- ⁸² Кравченко В. В. Назв, праця. - С. 155.
- ⁸³ Маркович Я. Записки о Малороссии. — С. 7.
- ⁸⁴ Там же. - С. 20.
- ⁸⁵ Там же. - С. 26.
- ⁸⁶ Там же. - С. 28.
- ⁸⁷ Там же. - С. 29.
- ⁸⁸ Там же. - С. 34.
- ⁸⁹ Там же.- С. 37; Лазаревский Ал. Указ. соч. - С. 92.
- ⁹⁰ Маркович Я. Записки о Малороссии. — С. 38.
- ⁹¹ Максимович Г. А. Выборы и указы в Малороссии в Законодательную комиссию 1767 г. - Нежин, 1917. - Ч. I. - С. 327.
- ⁹² Дорошенко Д. Нарис історії України. — К., 1991. — Т. I. — С. 154.
- ⁹³ Маркович Я. Записки о Малороссии. — С. 39.
- ⁹⁴ Там же. - С. 40.
- ⁹⁵ Марченко М. І. Назв, праця. - С. 131-132.
- ⁹⁶ Маркович Я. Записки о Малороссии. — С. 41.
- ⁹⁷ Лазаревский Ал. Указ. соч. — С. 93.
- ⁹⁸ Дорошенко Д. Огляд української історіографії. - С. 67.
- ⁹⁹ Маркович Я. Записки о Малороссии. - С. 42.
- ¹⁰⁰ Там же. - С. 66.
- ¹⁰¹ Там же. - С. 44.
- ¹⁰² Там же. - С. 45.
- ¹⁰³ Там же. - С. 44-54.
- ¹⁰⁴ Шафонский А. Черниговского наместничества топографическое описание, с кратким географическим и историческим описанием Малые России. — К., 1851. — С. 515.
- ¹⁰⁵ Горленко В. Ф. Указ. соч. — С. 74.
- ¹⁰⁶ Маркович Я. Записки о Малороссии. - С. 55.
- ¹⁰⁷ Там же. - С. 56.
- ¹⁰⁸ Там же. - С. 68.
- ¹⁰⁹ Кравченко В. В. Назв, праця. - С. 45.
- ¹⁰⁰ Маркович Я. Записки о Малороссии. — С. 57.

ТЕКСТ СТАТТІ ТУТ

В. Ф. СОЛДАТЕНКО (Київ)

**Стан історіографічної розробки
та актуальні проблеми дослідження
історії Української революції ***

Останнім часом дедалі помітнішою стає тенденція доводити не лише історичну зумовленість створення гетьманської державності, але й якомога звеличувати, абсолютизувати її. Робиться це, передусім, через посилену пропаганду мемуарів П. Скоропадського, творчої спадщини найвидатнішого ідеолога українського монархізму В. Липинського⁴⁰.

*Закінчення. Початок див.: Укр. іст. журн. - 1998. — № 1.

Більшість супровідних матеріалів (передмов, вступних статей, аналітичних розвідок) виконав керівник Східноєвропейського дослідного інституту ім. В. Липинського (Філадельфія, США) та Інституту східноєвропейських досліджень НАН України (Київ) Я. Пеленський.

За його логікою (а вона підхоплюється і множитья авторами численних статей у періодичних виданнях) підходи П. Скоропадського та його оточення до нагальних проблем розвитку України були не лише найдоцільнішими і найперспективнішими в революційну добу, але й мають бути належним повчальним уроком для будівничих сьогодишньої України, які не мають права втратити нового історичного шансу, знову ризикуючи завести справу української державності на манівці, а відтак — і знову програти її. Я. Пеленський у "Передмові "Спогади гетьмана Павла Скоропадського (кінець 1917 — грудень 1918)" пише: "Сьогодні "Спогади" Павла Скоропадського публікуються в критичний для України момент. Український народ і його еліта намагаються - уже вкотре — збудувати українську державу. Але історія повторюється і окреслюється поділ між силами, які прямують до остаточного утвердження незалежності, та силами, що негативно налаштовані до національного руху, закликають до відновлення СРСР (тобто перетворення сучасної російської імперії на російську надімперію та підтримують реорганізацію СНД у двоконтинентальну надімперію на ленінсько-сталінських федералістських основах. Крім того, провідники і лідери цих сил пропагують, як це було і в 1917-1920 роках, згубні концепції федералізму і соціалізму в його тоталітарно-комуністичному варіанті, використовуючи страх, зубожіння і відсутність національної свідомості певних прошарків українського населення, а водночас обіцяючи їм, як це робили колись більшовики, світле майбутнє у безкласовому і нібито безнаціональному, а в дійсності російському імперському суспільстві.

Тому надруковані тут "Спогади" є не лише цінним історичним джерелом, а й важливим повчальним документом про будівництво української держави та її падіння у 1917—1920 роках. Вони покликані донести сумний урок історії до покоління, зацікавленого в побудові сьогодишньої держави, а разом з тим стати усвідомлюючим чинником для відповідальних за державне будівництво українських політичних еліт. Державне будівництво — це справа політичного розуму. Тому не можна допустити повторення трагічного досвіду 1917—1920 років та, уникаючи його, треба об'єднати всі сили для збереження української державності"⁴¹.

Хоч українські соціалісти, прихильники федералістського курсу тут не називаються, неодноразові згадки про падіння держави, трагічний досвід 1917-1920 рр. не залишають жодних сумнівів у тому, хто є "поза кадрам", кого, крім більшовиків, має на увазі автор.

Виникає мимоволі враження, що відзначені підходи ще не так швидко вичерпають себе, точніше, ослабне бажання їх авторів за будь-яку ціну, всупереч очевидним фактам-запереченням нав'язати суспільній свідомості тенденційні, багато в чому хибні висновки і уяви.

Одне з останніх свідчень тому — брошура О. Білодіда і В. Панченка "Павло Скоропадський і Україна", що побачила світ у "Бібліотеці українця" 1997 р. Автор невеличкої вступної статті до видання В. Бокань явно не добере відповідних слів, силкуючись охарактеризувати масштабність "постаті", "Людини" (так — з великої літери — В. С.), що здійснила "подвиг", "зробила все можливе для утвердження України" і т. ін. А на довершення всього В. Бокань прагне розтлумачити "малотямущим" — як воно сталося, що "аристократ", котрий "мав глибокі і розгалужені корені, які зв'язують його зі своїм народом", змушений був ганебно втікати з України: "Сім з

половиною місяців П. Скоропадський утримував у розбурханому морі революцій Україну у відносному соціальному і громадському спокої, а це говорить на його користь як виваженого політика, але... партійні амбіції, а можливо, і звичайна заздрість В. Винниченка, С. Петлюри, М. Шаповала та інших знову кинули народ у вир братовбивчої бойні і поки мутузили свій свого, більшовики дивилися спокійно, а потім придушили і "перемогли"⁴².

Можна, звичайно, допустити, що В. Бокань, попри найкращі душевні порухи, просто недостатньо знає історію, факти (стільки в наведеній вище цитаті історичних невідповідностей), тож і наважується публічно судити про наймасштабніші соціальні процеси на примітивно-побутовому рівні. Але ж, практично, нічим не відрізняється від якостей вступної статті і розвідка О. Білодіда та В. Панченка. З її положеннями просто неможливо, невдячно полемізувати, настільки непрофесійним, безпорадним виглядає фактологічний бік.

Будь-який історик добре знає, що Берестейську таємну угоду про передачу Україні Холмщини і Підляшшя не було виконано і тому, безперечно, здивується "відкриттю" О. Білодіда та В. Панченка. Перераховуючи персональні здобутки П. Скоропадського, вони без тіні ніяковості твердять, начебто гетьман "приєднав до України Холмщину та Підляшшя, не поступившись ними Польщі, хоч того вимагала від гетьмана австро-угорська дипломатія".

Не менше здивується читач і тому, що за О. Білодідом і В. Панченком "Директорія на чолі з Симоном Петлюрою... урочисто в'їхала до Києва" 19 листопада 1918 р.⁴³, тобто на місяць раніше того, коли це сталося насправді.

Автори втрачають почуття міри, коли, фальсифікуючи факти, тут же дають їм (сфальсифікованим) і відповідні оцінки. Наочний приклад тому - наступний пасаж: "Коли в листопаді 1917 року почався перший більшовицький наступ на Україну, Скоропадський відмовився виконати наказ російського командування — вирушити зі своїм корпусом на фронт проти німців. Натомість він обсадив своїми частинами Правобережжя по лінії залізниць Жмеринка - Козятин - Шепетівка і Христинівка - Вапнярка, і в такий спосіб ставши забором проти московської навали, розгромив майже цілу 7-му армію, а в ній і полки 2-го гвардійського корпусу, очолюваного сумнозвісною Євгенією Бош"⁴⁴. Тут що не фраза, а то й її частина, - то перекручення фактів. Чого варті тільки твердження, ніби 1-й Український корпус "розгромив майже цілу 7-му армію"! З допомогою корпусу П. Скоропадського було роззброєно лише 2-й гвардійський корпус, який справді дислокувався (точніше, переміщався залізницею) у позначених вище населених пунктах. VII армія перебувала далеко від тих пунктів, а саме: на Південно-Західному фронті, куди, як пишуть самі ж О. Білодід та В. Панченко, П. Скоропадський вирушити відмовився. Цікаво було б дізнатись і про реакцію когось з генералів, якби вони прочитали, що один корпус (боєспроможність його через багато відомих усім причин була низькою) "розгромив майже цілу 7-му армію", в якій в 1917 р. було 7 корпусів. Такого, мабуть, взагалі ще не було в військовій історії.

Але ж, очевидно, заради досягнення поставленої мети можна як довільно збільшувати (коли так зручно, та й бажано) масштаби відтворених явищ, так і в інших випадках чинити діаметрально-протилежно - намагатися їх применшити, а учасників процесів принизити. О. Білодід і В. Панченко двічі "поправляють" М. Шаповала, коли той пише про антигетьманське повстання як про Другу Велику Українську Революцію,

називаючи масштабні, масові дії "бунтом", "білоцерківським бунтом"⁴⁵. А єдиний аргумент, що його можна знайти в брошурі — це беззастережна довідка до тих висловлювань самого Скоропадського (вони старанно відбираються), якими колишній гетьман прагне обілити свою небездоганну поведінку, вчинки, помилки.

То ж чи можуть подібні прийоми бути основою для наукових висновків? Звісно, що ні.

Було б невірно вважати, що означена тенденція оформляється лише у такий спосіб. Є й значно серйозніші, ґрунтовніші, професійніші, врешті — гнучкіші логічні вибудови — концепції, історичні версії. До таких праць слід віднести монографію Ю. Павленка і Ю. Храмова "Українська державність у 1917—1919 рр. (історико-генетичний аналіз)" (К., 1995. — 262 с.).

Свою книгу вони розпочинають прикметною тезою: "Не применшуючи історичне значення першої та другої Українських Народних Республік (відповідно кінець 1917 — початок 1918 рр. та кінець 1918—1919 рр., а якоюсь мірою і 1920 р.), а також Західно-Української Народної Республіки, необхідно визнати, що апогеєм державотворчого процесу тих часів в межах України була Українська Держава гетьмана П. Скоропадського"⁴⁶.

Звісно, автори вдаються і до відповідної аргументації. Вони намагаються розглядати історичний розвиток України в ХХ столітті в контексті світових подій і доходять висновку що найпринциповішими було два моменти: 1) "шлях до незалежності"; 2) "утвердження, а потім і лише тільки розпочате подолання тоталітарно-соціалістичної системи"⁴⁷.

Ю. Павленко і Ю. Храмов доводять, що на нинішньому етапі суспільного поступу "звільнення у найширшому розумінні має два аспекти: національно-політичний, тобто здобуття повної державної незалежності, і соціально-економічний — подолання тоталітарної соціалістичної системи та влади — власності панівного класу номенклатури на одержавлені засоби виробництва. На початку ХХ століття необхідно було вирішувати передусім лише перше, державотворче завдання, тоді як друге, соціально-економічне, вимагало не радикально-революційного, а обережного реформаційного розв'язання"⁴⁸. І вже із врахуванням вищезазначеного формулюється підсумковий висновок: "Гетьманат П. Скоропадського був природною альтернативою спробі утвердження в Україні соціалізму в його половинчасто-центрально-радянському або радикально-більшовицькому вигляді"⁴⁹.

Наведені витяги взято із "Вступу" до книги Ю. Павленка і Ю. Храмова. Звісно, вони майже не суперечать подальшим підходам, втіленим у монографії, значною мірою кореспондуються із її "Підсумками", хоч висновки останніх під невідпорною силою фактів виглядають уже обережнішими, не такими однолінійними, містять певну питому вагу критичних обмовок і т. ін. В уяві авторів з легкістю "розводяться" національно-державницькі і соціально-економічні завдання українства на тогочасному етапі. Перші, за їх переконанням, варто було форсувати, другі ж, навпаки, якомога гальмувати (і це було б в інтересах нації).

Однак, основний урок подій 1917—1920 рр. в Україні саме в тому і полягає, що спроба лідерів нації розірвати тісно взаємопов'язані між собою, взаємодетерміновані складові цілісного революційного процесу призвели до серії прорахунків, невдач, поразок і, в кінцевому рахунку — до провалу планів, які накреслювались лідерами нації на початках революційного шляху. Тобто, суспільна практика неодноразово (принаймні, крупномасштабно — тричі) довела неспроможність спроб волюнтаристських підходів до такого складного явища як революція, зокрема, довільного ранжування її завдань, відкладання деяких з них "на потім".

Взагалі, подібний підхід є свідченням спрощеного, неадекватного розуміння сутності Української революції, механізму її зародження і реалізації, факторів, які могли б сприяти досягненню стратегічних завдань визвольного руху. Адже можливість здійснення тих чи інших державо-творчих задумів у 1917—1920 рр. виникла не сама собою і не була вінцем попередніх етапів, широкого розмаху національно-визвольного руху. Вона виникла в ході досягнення загальноросійською революційною боротьбою високих щаблів розвитку, передусім, перемоги Лютневої буржуазно-демократичної революції, подальшого поглиблення започаткованих нею процесів. І, незважаючи на самостійність завдань Української революції, відмінність її рушійних сил, особливість протікання суспільних процесів, розраховувати на успіх можна було лише за умови синхронізації (нехай своєрідної) розв'язання всього вузла суперечностей, який детермінувався сукупними обставинами, що дуже мало залежали від волі керівників українства.

Той же, хто думає інакше, схоже, схильний до ідеалізму. Для того, щоб у 1917—1920 рр. реалізувались сьгоднішні умоглядні концепції, слід було б, ні мало-ні багато, відмінити... саму революцію, яка лише й дала українцям шанс до відродження. Що ж до традиційних посилок на приклади Польщі та Фінляндії, то вони в науковому сенсі небездоганні, допустимі в межах збігу схожості умов і наявних факторів, які значно більше різнилися, ніж виявляли тотожність, подібність. У будь-якому разі порівняння потенційних можливостей і реальних проявів тогочасних рухів у Польщі, Фінляндії та Україні в 1917 та наступних роках явно не на користь останнього регіону.

До своєрідного історичного виправдання режиму П. Скоропадського схиляється Д. Яневський, коли звинувачує Директорію УНР за ініціативи "підготовки збройного антигетьманського повстання, що відкрило шлях до остаточного встановлення в Україні промосковського режиму". Тому-то, на тверде переконання дослідника, "саме лідери українських соціалістичних партій несуть усю повноту історичної відповідальності за поразку тієї справи, якою вони похапливо керували"⁵⁰.

Думається, що подібна методика одержання історичних оцінок і висновків взагалі навряд чи придатна для наукових досліджень — настільки високий в них елемент декларативності, а причинно-наслідковий ланцюжок можна вибудувати який завгодно. Наприклад, авторитетний фахівець в галузі історії революційних рухів, суспільно-політичної думки П. Феденко перемогу більшовизму в Україні пов'язує, передусім, з самою гетьманщиною. "Під владою Скоропадського, — пише він, — український нарід пережив суспільну реакцію і національне поневолення, прикрите назвою "Українська держава". Події в різних країнах світу в 20 віці показують, що реакційні режими не можуть вести боротьбу проти більшовизму успішно. Навпаки, історія показує, що реакційні режими підготовляють ґрунт для большевицької диктатури...

Прикриваючи панування російських реакційних націоналістів в Україні титулом гетьмана Української Держави, Скоропадський помагав їм руйнувати український національний рух і цим улегшував здійснення плянів російського большевицького уряду, що готувався до нової окупації України"⁵¹.

Мабуть, зайвим було б втручатись у цю свідомо створену, хоч і таку, що об'єктивно існує в історіографії, суперечку, що більше нагадує перетягування каната. Недоречно (та й невдячно) брати на себе і роль арбітра для визначення, чий логіці в даному разі можна надати перевагу.

Очевидно, історикам, які бажають розібратися у подіях, пов'язаних з гетьмануванням П. Скоропадського, слід дати правдиві відповіді на цілий комплекс питань, що торкаються внутрішніх процесів в Україні. Серед них у першу чергу наступні.

Чому переворот П. Скоропадського і запроваджений ним режим не отримав скільки-небудь серйозної підтримки свідомих політичних сил українства? Чому провідні партії національно-визвольного руху опинились у радикальній опозиції, утворили Український Національний Союз, потім Директорію та ініціювали, зрештою, антигетьманське повстання? Чи була скільки-небудь надійна соціальна база у режиму і якою була його соціальна сутність? Чому стихійний рух проти гетьманату і окупантів не лише не вщухав, а набрав дедалі більшої сили?

Подібних питань можна сформулювати ще чимало. Однак, задовільної відповіді на користь режиму знайти неможливо, якщо керуватись науковою методологією, високофахово її застосовувати і, в результаті, одержувати аргументовані, виражені, об'єктивні, а не кон'юнктурні, оцінки і висновки⁵².

На жаль, нерідко доводиться зустрічатись і з іншим, коли автори вдаються до маловмотивованих, іноді — елементарно незрозумілих оцінок гетьманської державності як "консервативного етапу революції" (навіщо тільки тоді здійснювати заколот проти революції, тобто контрреволюційний переворот, щоб іменувати це продовженням революції?), як "спробу консервативних сил зберегти і закріпити національну державність" (не вже всерйоз можна говорити, що така спроба була спрямована проти австро-німецьких окупантів?).

До речі, щодо останнього теж виникає маса моментів, задовільно витлумачити які, не полишаючи меж наукової об'єктивності, елементарної логіки, автори вищенаведених схем не можуть. Адже, якщо давати чіткі, принципові відповіді на питання: чиїми силами було здійснено переворот в кінці квітня 1918 р. і на яких реальних силах тримався режим П. Скоропадського - "національна державність" - ніяк не вдасться уникнути констатації визначальної ролі австро-німецьких окупантів, що чомусь жодною мірою не пов'язується з проблемами національної гідності, як це завжди робиться щодо інших обставин.

Отже, переворот і встановлений окупантами (начебто пом'якшене - "з їх допомогою" - мало що змінює по суті) режим в кінці квітня 1918р. можна оцінити як період тимчасового торжества контрреволюційних сил, їх спроби зупинити розвиток революційного процесу.

Чи ж "вписується" тоді цей хронологічний період (кінець квітня - середина грудня 1918 р.) в історичну "добу Української революції"? Очевидно, тут можна давати цілком ствердну відповідь, як би це не здавалось парадоксальним, таким, що суперечить вищезазначеному.

Адже революція і контрреволюція завжди існують в органічному зв'язку і діалектика їх співвідношення набуває найрізноманітніших комбінацій. З історичного досвіду добре відомо, що революційні злети змінювалися періодами торжества реакції, що революції нерідко зазнавали нищівних поразок (це зовсім не применшує їхньої ролі в суспільному поступі). І ті випадки, коли революційний потенціал не вичерпувався, коли торжество контрреволюційних сил виявлялося тимчасовим, завжди обґрунтовано включались історичною наукою як періоди (етапи) своєрідного розвитку революції, підготовки до її нових піднесень.

Є й дещо інша логіка підходу до проблеми (яка, між іншим, ніскільки не суперечить вищевикладеному). 1918 рік в історії України був роком продовження революційної боротьби українства за торжество визвольних

ідеалів (останнім часом дедалі частіше вдаються до не зовсім благозвучного терміна "визвольні змагання"), але не через утвердження гетьманської державності, а, навпаки, саме всупереч їй. І уособлювалась тогочасна українська ідея в концепції Української революції, за якою національна державність мала бути не самодостатнім завданням, кінцевою стратегічною метою, а більше — знаряддям, засобом досягнення ширших завдань — повномасштабного і різнобічного українського відродження.

Саме таким був підхід переважної більшості провідних учасників подій 1917—1920 рр. і їх найвизначніших істориків до періоду Української Держави гетьмана П. Скоропадського. Від нього емігрантська історіографія поступово відійшла (логіка непримиренної боротьби з радянською історичною наукою визначала "відкат" на крайні позиції за рахунок поступок науковій об'єктивності). На жаль, явна тенденційність до впадоби і деяким сьогоднішнім прихильникам кон'юнктурних конструкцій. В міру того, як демократичні засади та інститути нашої держави виявляють невисоку ефективність у проголошеному здійсненні реформ, досягненні позитивних суспільних зрушень, дедалі частішають звернення до авторитарних зразків правління, в тому числі й до досвіду гетьманування П. Скоропадського.

Немало невирішених питань залишається і стосовно етапу Української революції, коли на чолі її стояла Директорія. Це і оцінка сутності теоретичного аспекту стратегії державного будівництва: чим бути Українській Народній Республіці — республікою трудового народу (трудова Рад), чи традиційною (скажімо, в європейському варіанті) парламентською республікою. Схоже, всерйоз ніхто не досліджує як феномен, як явище петлюрівщину (не в принизливо-лайливому, як це було прийнято в радянській історіографії, а в спокійно-науковому тоні, яким просто позначається період, коли на чолі національно-визвольної боротьби українства стояв С. Петлюра).

Слід відразу ж сказати, що як явище, як процес відтинок Української революції під проводом С. Петлюри практично не досліджується. По суті, відходячи від започаткованої у 20—30-ті роки історіографічної традиції, автори новітніх публікацій концентрують свою увагу майже виключно на постаті, особистісних якостях, поглядах Головного Отамана і Голови Директорії. Створюється враження, що у намаганні хоч "заднім числом" домогтися сатисфакції від радянської історіографії, яка не жаліла чорних фарб для характеристики С. Петлюри як "найкривавішого злочинця", порушується збалансованість підходів, робиться крен в один бік — звеличення за будь-яку ціну справді непересічного історичного діяча. Однак він, як і будь-яка інша людина, поєднував у собі суперечливі начала, що, природно, відбилися в його діяльності.

Якщо відзначена тенденція є досить рельєфною навіть для відтворення подій доби Центральної Ради (див. книгу Я. Гинченка "Перша українсько-більшовицька війна (грудень 1917 — березень 1918)", то для періоду, коли С. Петлюра очолював український провід, вона набуває просто гіпертрофованих, гідних подиву масштабів.

Так, у вступній статті до збірника "Симон Петлюра. Статті" О. Климчук беззастережно стверджує: "І було ще три роки (1918—1920), протягом яких Симон Петлюра стояв на українському овиді, мов біблійний велет" Я

І. Срібняк вважає, що С. Петлюра "був і залишається центральною постаттю для дослідників новітньої історії України та історії української політичної думки.

І це не перебільшення. С. Петлюра став символом збройної боротьби України за власну державність"⁵⁴.

Продовжуючи лінію на звеличення С. Петлюри, його виокремлення з когорти лідерів українства, Української революції, навіть протиставлення його іншим політичним і державним діячам, І. Срібняк, здається, втрачає почуття міри: "Сьогодні настав час об'єктивної оцінки постаті Симона Петлюри, який для нас є своєрідним містком між тією героїчною добою визвольної боротьби українського народу під проводом Б. Хмельницького і сьогоденням, коли на карті Європи з'явилася незалежна Українська Держава. Це твердження можна обґрунтувати тим, що С. Петлюра, як і гетьман Б. Хмельницький, уособлював душу народу, його думки і почуття. С. Петлюра повніше, ніж будь-хто у той час, відбив столітні, споконвічні прагнення українського народу до самостійного життя, вільного існування у європейській сім'ї народів.

В його особі найбільш вдало поєдналися риси державного мужа і військового вождя, той симбіоз політики й військовості, який був притаманний національним героям-провідникам і будівничим суверенних держав світу"⁵⁵.

Неважко помітити, що на підтвердження тези-припущення автор висуває... припущення-аргумент (можливо для нього й аксіоматичний, а з точки зору наукових уявлень — такий, що обов'язково має ґрунтуватися на переконливих фактах) і тим, сам себе надихаючи, полишає національний контекст, в рамках якого вже тісно оцінювати історичну роль і заслуги С. Петлюри, завершує розмову в руслі вселенських масштабів: "Все життя Симона Петлюри до останньої миті було віддане боротьбі за єдність і самостійність українського народу. Постать С. Петлюри невід'ємна від найсвятіших прагнень українського народу до волі, щастя і справедливості. Це забезпечило йому видатне місце не тільки в українській, а й світовій історії, у нетлінній пам'яті нащадків"⁵⁶.

Таку ж тональність витримує і В. Сергійчук, котрий одну із своїх останніх статей про С. Петлюру промовисто назвав "Постать світового рівня"⁵⁷. В гонитві за аргументами на доказ таких оцінок він вдається і до нагадувань про С. Петлюру "як одного з дев'яти Президентів незалежної України в ХХ столітті"⁵⁸.

Долаючи ніяковість, доводиться нагадувати плідному автору, що до 1991 р. такої офіційної посади в істеблішменті України просто не було. Гносеологію затвердження цього терміна в діаспорних публікаціях В. Винниченка пов'язував ще в "Заповіті борцям за визволення" в 1951 з появою в Західній Європі "нової еміграції", тобто її післявоєнної хвилі: "Ні одна Конституція Української Революції, ні Центральної Ради, ні Трудового Конгресу не мають у собі такого інституту, ні такої назви. Іноді голову Центральної Ради Михайла Грушевського звали президентом, але ця назва була не офіційна. Трудовий Конгрес ніякого президентства не знав. За голову Держави він вважав голову Директорії і в такій якості та назві затвердив його"⁵⁹.

Тому В. Винниченко слово "президент" у поєднанні з особами С. Петлюри та А. Лівичького незмінно брав у лапки⁶⁰.

Принагідне варто зауважити, що самому В. Винниченку ці його писання "дорого коштували". Одержавши в свій час легітимним шляхом найвищий державний пост в Українській Народній Республіці (якого так і не був законно позбавлений), він "випадає" із числа "президентів". Так, у виданій 1993 р. Інститутом дослідження модерної історії України книзі "Державний центр Української Народної Республіки в екзилі" у спеціальному розділі "Президенти Української Народної Республіки" в числі

шести нарисів-портретів є матеріали про М. Грушевського, С. Петлюру, А. Лівичького, проте жодним словом не згадується В. Винниченко⁶¹.

Це, думається, зайвий доказ відносності, умовності, застосування поняття "президент" щодо лідерів українського руху, Української революції.

Між тим "президентоманія" набрала нових масштабів, примножуючи кількість публікацій про М. Грушевського та С. Петлюру як повноцінних, офіційних президентів УНР⁶².

Взагалі, коли зустрічаєшся в історичних працях із сумнівними, суперечливими, спірними, малодоказовими положеннями, твердженнями, висновками, оцінками, виникає природне бажання, спираючись на власні переконання, методологічні принципи, додаткове чи ґрунтовніше знання фактів, здатність їх оригінальніше препарувати і т. ін., зав'язати наукову дискусію, в ході якої намагатися щось переглянути, щось спростувати, щось уточнити.

Однак у працях, присвячених С. Петлюрі, іноді зустрічаєшся з такими пасажами, що будь-яке бажання вести науковий діалог зникає відразу, оскільки відчувається безперспективність полеміки із заангажованими до крайньої межі особами. Так, в 1996 р. видавництвом "Рада" у Києві видано книгу "Симон Петлюра та його родина. До 70-річчя його трагічної загибелі. Документи і матеріали". Упорядником і автором передмови є директор Української бібліотеки імені Симона Петлюри в Парижі В. Михальчук.

Серед інших завдань, які розв'язує В. Михальчук, виявляється прагнення не просто звеличити С. Петлюру, а й зобразити його постаттю, що переважала будь-кого із сучасних їй діячів українства. З цією метою автор "Передмови" так порівнює С. Петлюру з М. Грушевським: "Велике місце в боротьбі за відродження України займає, без сумніву, Михайло Грушевський. З його ім'ям переплетена поважна частина історіографії, історія Центральної Ради в Києві. Але й він не виявився послідовним державним мужем. Провідне місце в Раді займає Симон Петлюра. Він не зійшов з свого поста навіть у найважчих хвилинах, все борючись з труднощами, анархією і з "добрими приятелями"⁶³.

Тут невідповідність тверджень В. Михальчука всім добре відомим фактам настільки волаюча, що, здається, просто незручно нагадувати їх поважному автору, чи звинувачувати його в очах читачів у елементарній науковій недобропорядності.

Близькою за пафосом до вище цитованих творів є й інша розвідка В. Михальчука "Симон Петлюра в другому періоді (Революційно-воєнна дія 1917—1920 рр.)", вміщена у книзі "Симон Петлюра. Вибрані твори та документи" (К., 1994. — С. 141—153), яку було підготовлено Всеукраїнським товариством "Просвіта" ім. Т. Г. Шевченка, Українською бібліотекою ім. С. Петлюри в Парижі, Фондацією Симона Петлюри в Канаді. Судячи з усього, автора не дуже бентежить, що для однозначних відповідей у порушених ним питаннях про розбіжності у поглядах М. Грушевського, В. Винниченка та С. Петлюри на перспективи військового будівництва, чи про міру відповідальності Голови Директорії і Головного Отамана за єврейські погроми просто немає достатньо переконливих документів, в тому числі і в згаданому збірнику. А без них категоричні заперечення щодо відповідальності керівника українського державницького центру, приміром, за антиєврейські акції, набувають, всупереч розрахункам їх авторів, ще більшого присмаку декларативності.

До речі, спробу зібрати всі можливі аргументи для абсолютного історичного виправдання ролі С. Петлюри в дуже складних українсько-єврейських стосунках громадянської війни зробив Т. Гунчак ще в 1969 р. у

статті, що потім неодноразово друкувалася різними мовами і нещодавно включена до брошури "Симон Петлюра та євреї"⁶⁴. Однак не можна при цьому не звернути уваги на те, що стаття і "Додатки" не завжди і в усіх деталях кореспондуються між собою. Адже все, що робилося Директорією, урядом УНР в цілому для протидії єврейським погромам, включаючи покарання винних за них, беззастережно відноситься до особистої позиції, заслуг С. Петлюри. Що ж до тих невтішних реалій, які обминути теж ніяк не можна, то від них Т. Гунчак намагається всіляко відгородити С. Петлюру, перекласти відповідальність на будь-кого іншого. Звісно, що подібна "наукова асиметрія" лише породжує додаткові питання.

Фактично, не виходить за рамки такого підходу і В. Сергійчук, хоч і додає нових документів до дослідження непростой проблеми⁶⁵.

Значно об'єктивнішим виглядає підхід до проблеми С. Єкельчика, здійснений у статті "Трагічна сторінка української революції: Симон Петлюра та єврейські погроми в Україні (1917—1920)"⁶⁶. Автор не лише суттєво збагатив фактологічний бік дослідження (що вже саме собою створило нові можливості для ґрунтовніших висновків), а й поставив питання про співвідношення між теоретичними уявами, поглядами, політичними постулатами, зафіксованими у документах (відозвах, зверненнях, деклараціях, наказах), і нездатністю українського проводу, особисто С. Петлюри, забезпечити втілення в життя їх положень, вимог. С. Єкельчик, зокрема, висловлює жаль з приводу того, що превентивні заходи проти єврейських погромів були обмеженими і малоєфективними⁶⁷.

Водночас доводиться констатувати, що, поряд із виваженими тенденціями, прагненням до об'єктивності, сучасні дослідники дедалі частіше зосереджуються на апіорному розвінчанні міфологем про "Петлюру - антисеміта", "Петлюру — найважливішого погромника", на спростуванні винайденого "компенсаційного механізму", за яким головна провина за антисемітизм та єврейські погроми уособлюється в С. Петлюрі. Ставлячись до намагань викриття ідеологічної вигадки (дивись, наприклад, статтю В. Харченка "Міф про Симона Петлюру на тлі українсько-єврейських стосунків доби революції"⁶⁸) із розумінням, не можна, однак, у всьому згодитись з явно ускладненою схемою пошуку історичної істини, запропонованою логікою доказів і одержаними в результаті висновками.

Перечитавши чималу низку ретельно зібраних і відтворених автором тверджень про те, що С. Петлюра (як, між іншим, і А. Денікін та Н. Махно) з природної природи, з ідейних переконань не був погромником, хочеться широко вірити авторитетним свідченням. Однак тут же мимоволі ловиш себе на думці, що, за винятком другорядних осіб (анархічних, самозваних батьків-отаманів та ще екстремістів-більшовиків), сучасному історичному взагалі нікому висувати претензії щодо відповідальності за десятки, сотні тисяч невинних жертв (про об'єктивні причини складних українсько-єврейських взаємин, про специфічну природу погромів як породження революційного процесу у їх тлумаченні дослідником — розмова окрема). Намагаючись переконати читача по суті у науковій незбагненності чинників єврейських погромів, В. Харченко зараховує до складників міфотворчості і українську історіографію, зокрема, відомий тритомник В. Винниченка "Відродження нації".

На жаль, автор спокусився на примітивізацію підходу до порушеного аспекту, вважаючи, що критичне ставлення В. Винниченка до С. Петлюри, його діяльності сталося "на ґрунті особистих непорозумінь та неприязні", а також бажання "створити "ікону" з власної постаті"⁶⁹.

У цьому зв'язку хочеться ще раз зазначити, що В. Винниченко, і як особистість, і як художник був значно масштабнішим у думках і вчинках,

ніж його часто сьогодні "подають", бажаючи хоч якоюсь мірою применшити, згладити враження від його запальних критичних виступів. Це й зрозуміло — адже спростувати свідчення, висновки, оцінки В. Винниченка неможливо — то, в такому разі, варто спробувати підірвати довіру до нього самого, а значить, — і якоюсь мірою до його висловлювань.

А втім, В. Харченко намагається "побити" В. Винниченка... самим же В. Винниченком. "З роками гарячий В. Винниченко ніби трохи охолонув, та, продовжуючи критикувати свого колишнього колегу, зауважив у "Заповіті борцям за визволення" дещо іншу оцінку, котра не так ладно узгоджувалася з його попередніми писаннями: "Я мав сказати, що Петлюра ніколи не був ідейним чи іншим антисемітом, що він ставився негативно і з огидою до погромів. ...Винниченкова лиха натура згубила його, та, здається, до нього краще пасують його власні слова, кинуті на адресу Петлюри: "Він упав жертвою своєї нещасливої вдачі" ⁷⁰.

По-перше, В. Винниченко і у "Відродженні нації" не стверджував, ніби С. Петлюра був антисемітом. І через тридцять років він своєї оцінки щодо відповідальності С. Петлюри за ті єврейські погроми, що мали місце на території, підконтрольній уряду УНР, не міняв. В. Харченко просто зручно "відтяв" з відповідного сюжету "непотрібні" для нього (тобто В. Харченка) слова. У В. Винниченка у відповідному місці йдеться про його запрошення адвокатом вбивці С. Петлюри С. Шварцбарда виступити в суді 1927 р. проти С. Петлюри. "Я заявив їм, — пише В. Винниченко, — що виступлю на суді, якщо прокурор мене запросить, проти Шварцбарта (так у В. Винниченка — В. С.) і головне на захист українського народу, себто і проти Шварцбарта, але і проти деяких петлюрівців, які, щоб виправдати Петлюру, казали, що весь український народ був антисемітським, що весь народ був погромщиком. Я мав сказати, що Петлюра ніколи не був ідейним, чи іншим антисемітом, що він ставився негативно і з огидою до погромів, але через свою слабохарактерність не міг вжити радикальних заходів проти справжніх погромщиків. І в цьому його була вина" ⁷¹.

Коли б В. Харченко прагнув до подолання тенденційності, відтворення справжнього ставлення В. Винниченка (як, власне, й інших творців історіографії Української революції до єврейських погромів у часи Директорії, він навряд чи пройшов би й повз інший сюжет з цитованого вже "Заповіту борцям за визволення". В. Винниченко доводить, що С. Петлюра не мав власних твердих соціальних принципів і був слухняним знаряддям тих груп українства, які "лестили його честолюбність" і з власних групових, корисних інтересів виявляли прихильність до Головного Отамана. До таких груп В. Винниченко відносить царське чиновництво, що поспішило "українізуватися", земельних власників (поміщиків та "куркулів"), отаманів. Останні "оперували... не тільки проти більшовиків, але й проти українського селянства й робітництва та ще проти євреїв". Отамани, за оцінками В. Винниченка, походили переважно з куркульських елементів, царських урядовців, поліцаїв. Були серед них, на думку письменника, і "білогвардійські агенти-провокатори, які навмисне для дискредитації українського руху, "України", штовхали отаманів на всякого роду ексцеси соціального і національного характеру". "...Директорія це бачила і настійно, категорично вимагала від Головного Отамана, щоб він припинив ці злочинства своїх малих отаманів проти України. Але він не виконував постанов Директорії. Не виконував через те, що він був ідейним прихильником тих поліцаїв, поміщиків, куркулів, погромників. Він, повторюю, ніяких своїх твердих Ідей не мав, а не виконував через те,

що не хотів рішучими заходами, репресіями підривати свою популярність у тих злочинців, які вважали його за свого представника і вождя"⁷².

Так що протиставляти "пізнього" В. Винниченка, що "ніби трошки охолонув", більш емоційному "ранньому", очевидно, немає належних підстав. А врешті, й визнати за вдалу спробу В. Харченка "історіографічним аргументом" довести правомірність відстоюваних ним оцінок та логічних вибудов теж, очевидно, не можна.

Принагідне слід звернути увагу ще на один суттєвий момент останньої винниченкової цитати. Автор "Відродження нації" не ототожнює позиції С. Петлюри і Директорії (звичайно, до того часу, доки С. Петлюра не став одноосібним правителем). Інші ж автори допускають (свідомо чи несвідомо) таке ототожнення, особливо ж, коли воно вигідне, "зручне" для пропонованих конструкцій. Так, до авторських праць С. Петлюри беззастережно включаються ті, які були плодом колективних зусиль, і які не належали перу Голови Директорії і Головного Отамана військ УНР, але й ті, авторство яких відомо.

Наприклад, до збірників статей і вибраних творів С. Петлюри включене звернення "Від правительства Української Народної Республіки". Останні рядки документа такі: "Голова Директорії Отаман Петлюра.

Голова Ради Народних Міністрів і Міністер Внутрішніх Справ *і.* Мазепа. Міністер Преси й Пропаганди *Т.* Черкаський. Міністер праці *Й.* Безпалко. Міністер Єврейських справ *П.* Красний. Керуючий Міністерством Пошт і Телеграфів *І.* Поливода. *В. о.* Міністра Народного господарства *Г.* Солодар. Державний Секретар *Л.* Шрамченко.

м. Любар на Волині, 2 грудня 1919 року"⁷³.

В першому збірнику немає жодних приміток до документа, у другому — зазначається, що його взято з видання: "Олександр Доценко. Літопис Української Революції. *Т. II.* Кн. 4. Київ—Львів. 1923. Ст. 343—346".

Між тим, безпосередній учасник подій, людина, яка теж поставила свій підпис під згаданим документом, тогочасний Голова Ради Народних Міністрів і міністр внутрішніх справ *І.* Мазепа в подробицях описує вибухонебезпечну обстановку в Любарі наприкінці листопада — на початку грудня 1919 р., змову отамана Волоха, захоплення повсталими 2 грудня 1919 р. державної скарбниці і невдалу спробу С. Петлюри ліквідувати заколот, після чого, "щоб уникнути нових "несподіванок", Петлюра, *В.* Тютюнник зі своїм штабом і уряд негайно виїхали до сусіднього містечка Нова Чорторія, де стояли Січові Стрільці". На нараді, що відбулася того ж дня (тобто — 2 грудня 1919 р.) на пропозицію *І.* Мазепа було ухвалено "негайно перейти до партизанських методів боротьби... На другий день (тобто 3 грудня 1919 р. ~ *В. С.*) в зв'язку з цим рішенням уряд ухвалив окрему відозву до населення України, яку підписав Петлюра і всі члени уряду. Текст цієї відозви виробили *О.* Безпалко та *П.* Феденко. Вона була підписана в Чорторії, але навмисне датована 2 грудня в Любарі, щоб уникнути немилозвучної назви "Чорторія" ". А далі *І.* Мазепа наводить текст документа, автентичний відтвореному у згаданих збірниках⁷⁴.

Природно, укладачі збірника, як мінімум, повинні були дати до цього документа застереження, як і ким той документ готувався (якщо вони не знають того, або свідомо замовчують — у обох випадках стає сумно і гірко за нинішній стан науки та публікаторської справи). Не могли вони не розуміти й іншого. Адже, якби постало питання про видання творів *І.* Мазепа, *Й.* Безпалка, *П.* Феденка (теоретично — а чому б і не всіх інших членів уряду УНР?), то згадана відозва могла бути з таким же успіхом включена і до відповідних збірок.

Однак укладачі видань творів С. Петлюри, швидше за все, люди практичні, добре знають, що до останнього навряд чи ближчим часом дійде, то нехай яскравий, в чомусь навіть відчайдушний документ ще раз "спрацює" на авторитет їхнього кумира.

Не хотілось би далі розчаровувати прихильників подібних прийомів, та доводиться вказати і ще на одну, але надто суттєву для розуміння документа деталь. У патетичній відозві не бракує палких гасел. Ось одне з них: "Вояки Української Армії і весь народ України! Нехай наша віра в нашу народну справу не захитається ні на мить!"⁷⁵.

Проте, доводиться констатувати, що пафос документа, зокрема, наведеного заклику, не можна ідентифікувати з тогочасними настроями Голови Директорії і Головного Отамана.

26 листопада 1919 р. на військовій нараді в Старокостянтинові С. Петлюра доводив, що, по суті, в безнадійних умовах головною запорукою дальшої боротьби все ж є не перехід до повстансько-партизанських методів, а збереження регулярної армії⁷⁶. Однак на тій же нараді серед інших настроїв виявились і бажання (їх уособив отаман Гайдамацької бригади Волох) "визнати радянську форму влади на Україні і в союзі з російськими більшовиками почати війну проти буржуазії цілого світу"⁷⁷. Залунали відверті закиди в бік Головного Отамана як "фахівця" - головного винуватця поразок.

С. Петлюра розгубився.

"Я помітив, — згадував пізніше І. Мазепа, - що виступ Волоха і всі останні події (бунт "висів у повітрі", а потім дійсно відбувся — В. С.) несприятливо вплинули на настрої Петлюри. Завжди бадьорий і повний енергії, він тепер зробився байдужий до всього того, що діялося навкруги нього. Під впливом цих настроїв, очевидно, він прийняв рішення їхати за кордон. В кожному разі тут, в Старокостянтинові, я вперше довідався про намір Петлюри виїхати за кордон"⁷⁸.

27 листопада 1919 р. про намір С. Петлюри залишити пост і від'їхати з України повідомив І. Мазепу генерал Юнаків. Довірча розмова того ж дня мала логічне продовження. Пізно ввечері С. Петлюра через осавула О. Доценка запросив до себе Голову Ради Народних Міністрів у "важливій державній справі".

На зустрічі в присутності отамана А. Мельника, — пише І. Мазепа, - "Петлюра дав мені прочитати проект свого листа до уряду, в якому заявив, що при тих обставинах, які склалися, він вважає необхідним відійти від державних справ, а тому передає свої уповноваження, як голова Директорії і головний отаман, раді міністрів під моїм (тобто І. Мазепа — В. С.) головуванням"⁷⁹.

Пояснюючи мотиви такого рішення, С. Петлюра сказав: "Я бачу, що для збереження нашої армії необхідний контакт з совітською армією, а тут, очевидно, на перешкоді буде моя особа. Крім того, контакт з більшовиками напевне вимагатиме зміни нашої політики, а я не хотів би цим компромітувати ні себе, ні до певної міри українського руху, що весь час ішов під прапором справжнього демократизму. Нарешті, в теперішніх обставинах все може бути: можуть мене убити десь по дорозі або я могу сам застрелитись"⁸⁰.

І. Мазепі коштувало чимало зусиль переконати С. Петлюру відмовитись від наміру. Заважав і присутній на бесіді А. Мельник, що підтримував бажання С. Петлюри відійти від справ, з чого І. Мазепа робив висновок, що крок С. Петлюри уже узгоджено із командуванням Січових Стрільців⁸¹.

Можна по-різному оцінювати поведінку в цьому епізоді С. Петлюри—в чомусь засуджувати, в чомусь по-людськи зрозуміти, навіть віддати належне виявленим шляхетності, гідності. Та йдеться тут зовсім про інше.

З усього викладеного видно, що тогочасні рішення, в даному разі - про перехід до партизанських методів боротьби, які започаткувала все та ж відозва, ініціював і приймав зовсім не Голова Директорії, що, як мовиться, "короля грав почет". Так нерідко бувало в історії. І ситуація з С. Петлюрою — більше цинічне правило, аніж прикрий випадок. Однак, вдаючись до відомого перефразу, в цьому, як і в інших випадках, слід все ж віддавати "богу — богове, а кесарю — кесареве".

І розібратися при бажанні в тому, де "богове", а де — "кесареве" не так уже й складно, якщо звісно не переслідувати якусь іншу мету.

Традиційно не просто розглядаються і питання про сутність українсько-польських стосунків в 1918—1920 рр. Звичайно, у працях істориків 20—30-х рр. ці сюжети мали чимало емоційних нашарувань. Однак в подальшому головні акценти зміщувались у площину доказу безвихідності становища державницького центру УНР і Української Армії. Цим загалом виправдовується позиція С. Петлюри, його прибічників у низці домовленостей з Польщею, що супроводжується прагненням применшити негативне враження від ціни договорів і, по суті, вкрай корисливого, безпринципного поводження поляків з партнерами, що, врешті, не виправдали сподівань українських лідерів.

Наочним прикладом неможливості подолання очевидних суперечностей для одержання однозначно-позитивних оцінок тодішньої позиції С. Петлюри є одна з останніх публікацій В. Сергійчука. "Успішний спільний похід українських військ разом з поляками аж до Дніпра навесні того ж року повністю підтвердив правильність квітневої угоди у Варшаві, - наголошує київський історик. — І якби не зрадницька політика Пілсудського щодо неї пізніше, в березні 1921 р. в Ризі, то ця політична акція не сприймалася б так боляче українським громадянством"⁸². Але ж В. Сергійчук добре знає, що таких "якби" у найрізноманітніших проявах і ще до березня 1921 р. було стільки, що робити висновок про абсолютну правильність Варшавського договору, м'яко кажучи, немає достатніх підстав.

Значно більше підстав об'єктивно оцінити роль С. Петлюри у тогочасних процесах мають ті автори, які не закривають очі на негативні риси характеру Голови Директорії і Головного Отамана, на прояви недостатнього рівня його фахової і політичної підготовки, на сумнівну, суперечливу, іноді неприпустиму для діяча подібного рангу поведінку. Віддаючи належне вдячному ним в інтересах українського народу, вони все ж не можуть не дійти кінцевих інтегральних висновків: "Найбільш послідовно національно-визвольної ідеї тримався Петлюра, але його здібності були надто малі, щоб вибитись до рівня *харизматичного лідера* - провідника революції. ...Петлюра прийшов до ідеї вождизму, але не мав на те особистісних даних"⁸³.

Нинішній вчений у своєму прагненні до наукової істини і повноти розкриття складних, багатоаспектних процесів революційної доби неодмінно має звернути увагу і на спроби істориків віднайти підходи до відтворення подій в межах етнічних кордонів України, особливо ж після Акту злуки 22 січня 1919 р., проголошення об'єднання Української Народної Республіки і Західно-Української Народної Республіки в державну цілісність. По-різному оцінюючи як сам акт соборності українських земель, його наслідки для боротьби за торжество ідеалів Української революції, сьгоднішні історики зробили перші кроки для вироблення погляду на процеси в Україні після січня 1919 р. в якісно нових масштабах.

Однак це дійсно лише перші кроки, з якими продовжують "співіснувати" підходи та дослідження революційного процесу, так би мовити, "на паралелях", поокремо — Російській (Наддніпрянській, Великій) Україні і на західноукраїнських теренах — в Східній Галичині, Північній Буковині, Закарпатті, а також на Дону, Кубані і т. ін. Наочним доказом тому є, наприклад, видання книг "Історія України: нове бачення", В. Г. Кременя, Д. В. Табачника, В. М. Ткаченка "Україна: альтернативи поступу" (Критика історичного досвіду), "Історія України" (К., 1997, 424 с.), В. О. Кондратюка, С. Б. Буравченкової "Українська революція: здобутки і втрати в державотворчих змаганнях (1917—1920 рр.) та ін.

Однак для дослідження подій 1919—1920 рр. в Україні принципово важливо з'ясувати їх зовсім не "на паралелях", а саме в цілісності, тобто відроджуючи започатковані в ті ж 20—30-ті рр. підходи. Адже лише вони спроможні привести до розуміння багатьох з внутрішніх "пружин" розвитку українського суспільства, національно-демократичної революції, без чого досліджувані явища і процеси залишатимуться не просто невичерпними. Незбагненно залишатиметься глибинна сутність багатьох їх аспектів, а частина з них відноситься до, безумовно, визначальних.

До цього часу дослідники зосереджувалися переважно (а в багатьох випадках — виключно) на перебігу подій в Києві або в містах, куди перебазовувалися керівні центри Української революції, державні установи. Ситуація ж на місцях, діяльність регіональних місцевих органів влади, місцевих партійних організацій поки що — практично суцільна "біла пляма".

Можна висловити переконання і щодо недостатнього освоєння нинішньою наукою такого характерного прояву Української революції, навіть її феномена, як отаманщина. Можлива постановка питання і в дещо іншій логічній площині — про співвідношення між революцією як широким масовим глибоким рухом за досягнення прогресивних суспільних ідеалів і отаманщиною як уособленням збройної боротьби (вона може теж набувати досить значних масштабів) за досягнення вузькокорпоративних або навіть корисливих особистих інтересів з неясними, невизначеними або ж свідомо прихованими, замаскованими завданнями.

З історії добре відомо, що нерідко продовження військової боротьби пояснювалось не стільки надією на перемогу з наступною реалізацією первісних програмних задумів, скільки безвихідністю становища, прагненням до самозбереження у єдино можливий спосіб, оскільки альтернативні варіанти виявились на той час вичерпаними. Тут знову доводиться згадати в позитивному сенсі, як про цілком слушний, виправданий "виняток із загального правила", монографію "Україна: альтернативи поступу (критика історичного досвіду)". В ній серед багатьох інших цікавих, оригінальних міркувань міститься і постановка питання про співвідношення "української державності" і проблеми "власної влади" "в політиці УНР"⁸⁴.

Взагалі ж слід сказати, що немала кількість праць, пов'язаних з різними аспектами українського військового будівництва, військової політики історією бойових дій, особливо у другій половині 1919—1920 рр.⁸⁵ — чи не найслабша, найбезпорадніша ланка історіографії Української революції.

Публікації сучасних авторів небездоганні і ще з одного погляду, а саме — ставлення до зовнішніх щодо Української революції факторів, які за незначним винятком кваліфікувались як несприятливі, негативні, ворожі. З однієї праці до іншої переходить стереотип (як і кожний стереотип — вкрай спрощений): головним зовнішньополітичним ворогом Української революції, української державності, українства взагалі була РРФСР, імперські амбіції і заміри її комуністичного керівництва, по-

сібником (агентом) яких була КП(б)У як обласна організація РКП(б). Що ж до інших зовнішніх сил, сусідів та ставлення до них було диференційованим і, як правило, менше категорично-ворожим, аніж до росіян, їх радянського (совітського) керівництва.

Схоже, що ця тенденція з особливим ентузіазмом впроваджується у новітні публікації, маючи виправданням антиросійські емоції, що накопичувалися десятиліттями і вибухнули в момент досягнення Україною державної незалежності, її подальшого небезхмарного розвитку.

Тут, здається, можна бути і об'єктивнішими, коли в логічних конструкціях за точку відліку щодо оточуючих спільнот брати український інтерес, а супротивників і ворогів ділити (ранжувати) не за домінуючими кон'юнктурними настроями, а за тими реальними діями, які відбувалися на розвитку визвольних, державотворчих процесів в Україні. Звичайно, зведення подібної методологічної позиції майже до математичної формули, застосування як жорсткого кліше теж навряд чи виправдано. Очевидно, подібні мірки цілком доречні як висхідний пункт логічних вибудов. Однак у подальших висновках-конструкціях варто гнучко враховувати й інші фактори (наприклад, ідеї спільного коріння, історичної ролі слов'янської єдності, релігійної, мовно-культурної близькості і т. ін.).

Звертає на себе увагу також нерівномірність інтересу і, відповідно, ступінь вивченості двох етапів революційного процесу — за доби Центральної Ради і за доби Директорії. Це впадає в око і при поділі загальної кількості публікацій: тих, що присвячені дослідженню другого періоду незрівнянно (у десятки разів) менше, аніж тих, що розкривають перший період революції. Те ж певною мірою стосується і структурних співвідношень у комплексних працях, виступах, що відтворюють досвід революції в цілому. Навіть доповідь віце-прем'єр-міністра України академіка В. Смоля на спільному урочистому засіданні державних і громадських організацій з нагоди IV Універсалу Центральної Ради "Історичні уроки української революції" побудована переважно на матеріалі, що хронологічно відноситься до березня 1917 р. — квітня 1918 р. Ще більшою мірою це стосується інших політичних виступів.

І якщо у проведених політичних акціях таку "асиметрію" можна ще зрозуміти, можна навіть у чомусь виправдати, то побудова за подібною схемою публікацій, покликаних висвітлити цілісний процес Української революції, національного державотворення в 1917—1920 рр., свідчить, передусім, про те, наскільки слабо опановується саме друга фаза боротьби — кінець 1918 - 1920 рр. Наочне підтвердження - загалом цікава стаття С. Грабовського "Українське державотворення революційної доби: виклики часу і відповіді нації"⁸⁵. Вміщена журналом "Розбудова держави" під рубрикою "Знаменна подія. Здобутки, прорахунки, орієнтири", вона у буквальному розумінні слова скоромовкою торкається аналізу державотворчих процесів за доби Директорії.

Отже, цілком логічним, здатним продовжити позитивні первісні історіографічні починання виглядає завдання збалансованого, гармонійного дослідження всього сукупного досвіду Української революції. Зайве доводити, що лише висновки-уроки із завершених процесів (звісно, перерваних обставинами, але таких, повороту до яких все ж не сталося) - науково найповніші, найцінніші.

Безперечно, у нагоді тут мають бути ті праці, які є нині бібліографічною рідкістю. Адже не секрет, що саме у публікаціях П. Христюка, М. Шаповала, І. Мазепи, М. Лозинського повніше, глибше, ніж у інших, зокрема, відтворених заново дослідженнях, висвітлено другий етап Української революції. Однак до видання цих раритетів справа чомусь не доходить.

Великий пізнавально-теоретичний потенціал мають численні документи, що зберігаються в Центральному державному архіві вищих органів влади і управління України у особистих фондах Д. Дорошенка, І. Мазепи, С. Петлюри, М. Шаповала, Н. Григоріва, С. Шелухіна, Б. Мартоса та ін.

Звісно, не всі вони рівноцінні. Проте, в них справді чимало принципово важливого. В цьому наочно переконує публікація листування Є. Чикаленка з В. Винниченком та П. Стебницьким, здійснена Н. Миронець⁸⁷, випуск у світ брошури М. Шаповала "Соціологія українського відродження", у якій називаються віднайдені О. Юренком рукописи апріорно цінних праць⁸⁸, а також звернення до деяких інших використаних у процесі даного дослідження творів.

Є всі підстави вважати вкрай необхідним продовження і поглиблення вивчення концепції (платформи) Української революції.

В новітніх публікаціях явно абсолютизуються одні її елементи (національні, державотворчі) за нічим не виправданої неуваги, а то й нехтування іншими (передусім, соціально-визвольними), що відразу ж створює хибну систему координат, у якій досліджуються конкретні події, явища, процеси.

Так, Ф. Г. Турченко і Г. Ф. Кривоший у статті "Магістралі й глухі кути Української революції"⁸⁹ категорично заявляють: "З вирішенням соціально-економічних питань люди готові були деякий час почекати"⁹⁰. Звичайно, будь-якому читачеві бажано було б знати, про яких людей мова. — Невже безземельних селян, голодуючих солдаток та їхніх дітей, виснажених від перевтоми робітників. Бажано було б також, щоб запропонований висновок підтверджувався документами щодо настроїв цих "людей", зафіксованих, скажімо, в резолюціях їх зібрань тощо. Однак, відчуваючи очевидний брак у таких документах, у конкретних фактах, історики спритно підмінюють предмет розмови (взагалі дуже примітна риса й інших статей збірника). "Перспектива відновлення українського суверенітету, — ведуть далі Ф. Г. Турченко і Г. Ф. Кривоший, — об'єднавала всю націю, всі соціальні групи"⁹¹. І зовсім не зважаючи на те, що національна консолідація далеко не тотожна відмові від соціальних прагнень, тим більше, що суспільство в Україні було поліетнічним, автори статті закликають на допомогу М. Грушевського, який на початку революції писав: "Національні почуття — скільки віків боротьби проти усяких напасників, що наступали на волю і добро України, зв'язали міцно, вхопили національним обручем всі верстви українського суспільства — від панських і буржуазних груп до пролетарів"⁹².

Зрозуміло, що М. Грушевський тут відзначає тільки історичні особливості, які сприяли формуванню однакових прагнень різних верств українського суспільства в національній сфері. Однак вчений і політик зовсім не констатує відсутності у трудящих бажання і готовності боротись за свої соціальні інтереси. Навпаки, в основі запропонованої Головою Центральної Ради концепції революції лежала ідея народоправства, реалізація якої була немислима без кардинальних соціальних змін в суспільстві. І саме ці соціальні зміни, запровадження в життя справжнього, всеохоплюючого демократизму тільки й могли бути найвірнішим гарантом реалізації національних, національно-державних прагнень українців.

А Ф. Г. Турченко та Г. Ф. Кривоший навіть не помічають, як вони починають суперечити власним висновкам, коли тут же пояснюють, що основною причиною "затягування" в досягненні "політичного суверенітету України" стало те, що керівництву Центральної Ради "не вистачило рішучості очолити соціально-економічні перетворення".

Даремно покладаючись на Тимчасовий уряд, який свідомо зволивав з розв'язанням будь-яких проблем, український провід став заручником

чужої волі, зрадив власній концепції, стратегії руху. "Ця обставина істотно вплинула на перебіг Української революції, навіть сприяючи посиленню соціальної напруженості в суспільстві, переходу конфліктів у неконтрольовано-стихийну сферу, ведучи до наростання суперечностей між самими українцями"⁹³, — змушені визнавати під натиском незаперечних фактів Ф. Г. Турченко і Г. Ф. Кривоший. Ї доводиться лише гадати, які причини зумовлюють безплідний пошук ними варіантів спростування очевидних істин. Можливо, в основі хибної позиції лежить елементарна нездатність проіннятися духом революційної епохи, зрозуміти її феноменальність, невідповідність холодній логіці.

В плані порушеної проблеми принципове значення має сформульований віце-прем'єр-міністром В. Смолієм урок Української революції (він його поставив на друге місце серед шести, запропонованих у ювілейній доповіді): "...В ході національно-демократичної революції її провідники не запропонували адекватної сподіванням більшості населення соціальної програми, постійно спізнюючись з декларуванням її головних компонентів, програючи в часі іншим силам..."⁹⁴.

Один з важливих аспектів проблеми — діалектика співвідношення соціальних і національних аспектів у процесі революційної практики, у конкретних ситуаціях.

Створюється враження, що сучасні дослідники все ще серйозно побоюються заново розібратися у висхідних моментах концепції Української революції — про безкласовість і безбуржуазність (за новітньою термінологією — нестратифікованість, неструктурованість) української нації, а без цього важко, неможливо зрозуміти сутність багатьох документів, що визначали поведінку політичних сил.

У числі кардинальних проблем, що чекають на розв'язання, — співвідношення Української революції і тогочасної ліберальної політики, суперечностей, що виникли між платформами Центральної Ради, Директорії і курсом більшовиків, Радянської влади. Іншими словами, це місце і роль в концепції реформ (поступовості) і радикалізму (максималізму).

Час від часу на сторінках історичних праць поновлюються дискусії, наскільки правомірним був курс Української революції і державотворення під автономістсько-федералістськими гаслами і про ступінь впливу самостійницьких ідей на суспільну свідомість і практику. Вже згадані запорізькі дослідники Ф. І. Турченко і Г. Ф. Кривоший вважають, що "самостійники, добиваючись для України незалежності, вели значно реалістичнішу політику, ніж автономісти". Прорахунки самостійників "були прорахунками у тактиці боротьби, у той час коли прорахунки автономістів були стратегічними"⁹⁵.

Дивно, але для Ф. Г. Турченка і Г. Ф. Кривоший реалізм є швидше абстрактним поняттям, аніж конкретним. У протилежному випадку, як можна пояснити те, що "значно реалістичніша політика" самостійника з початку XX століття і аж до кінця 1917 р. М. Міхновського мала надто обмежене коло прибічників, тоді як гасла автономізму і федералізму були явно домінуючими в середовищі політичної еліти і незрівнянно сильніше підтримувались масами. Реалізм в політиці — це і можливості втілення в життя найпривабливіших, найсправедливіших задумів. Переважна більшість лідерів Української революції в 1917р., керуючись саме реалістичними підходами, науковим аналізом ситуації, віддавали перевагу автономістсько-федералістським орієнтаціям. Однак, на думку згаданих авторів, метою Української революції була зовсім не автономна Україна, як то доводили М. Грушевський, В. Винниченко, М. Ковалевський, С. Єфремов та ін., як було визнано в тисячах резолюцій найрізноманітніших зі-

брань українців, підтверджено їхніми діями. За Ф. Г. Турченком і Г. Ф. Кривоший, "мета революції визначається не програмами її лідерів, не їх прагненнями, а тим більше суб'єктивними оцінками своєї діяльності" ⁹⁶.

Можна цілком припустити, що історики через 80 років після подій, що вивчаються, можуть бачити крізь призму наступних суспільних процесів якісь аспекти досвіду глибше, сутнісніше, аніж учасники революцій. Однак це зовсім не може бути достатньою підставою для того, щоб всупереч відомим фактам довільно переінакшувати історію на догоду певним уподобанням. Така ситуація (по суті — зрада принципу історизму) неминує веде саме в ті "глухі кути", в які, на думку сьогоднішніх істориків, завели Українську революцію її керманічі.

Щодо загалом відомих, проте дуже мало вивчених тенденцій Української революції, то тут на особливу увагу заслуговують процеси, що відбувалися всередині практично кожної з українських партій, з'ясування еволюції різних політичних течій, що досить серйозно позначились на долі визвольної боротьби. Можливо, є смисл поставити питання дещо ширше — про історичну роль українського соціалізму в долі народу (адже в 1917—1920 рр. особливий вплив на політичне життя справляли Українська соціал-демократична робітничка партія, Українська партія соціалістів-революціонерів, Українська партія соціалістів-федералістів, Українська партія самостійників-соціалістів та ін.). Чималий інтерес становить і проблема стосунків українських і загальноросійських політичних партій, яка раніше висвітлювалась здебільшого тенденційно, однобоко.

Плідними можуть виявитись і нові підходи до "старої", почасти навіть призабутої проблеми — про багатокорінність КП(б)У, про сучасне "прочитання" під цим кутом зору історії Української Комуністичної партії (боротьбистів), Української Комуністичної партії, всієї історії українського націонал-комунізму.

Якісно нового рівня висновків і узагальнень можна досягти, вивчаючи в комплексі, а не поокремо, різні за сутністю і формами державні утворення, що виникали і функціонували в Україні в 1917—1920 рр. Такий підхід може виявити додаткові аргументи для обґрунтування причин успіху, перемоги одних з них і невдач, поразок інших. Нагальна потреба демократичного суспільства — визначатись у своєму генному зв'язку з попередніми формами державності, у зв'язку з чим важливо дати чітку науково-політичну кваліфікацію утворенням, що існували в Україні в 1917-1920 рр.

І до сьогодні залишається чимало плутанини в оцінках зусиль, внеску лідерів українського руху у його досягнення, рівно як і відзначення персональної ролі, відповідальності за невдачі, прорахунки.

У питанні про результати революції, її уроки теж залишається чимало невирішеного. Після десятиліть безупинної критики лідерів українства в подіях 1917—1920 рр. є смисл провести елементарні (звісно, об'єктивні, правдиві, вивірені) підрахунки всіх "плюсів" і "мінусів" того, що принесла буремна доба, співставити їх, уважно зважити, наскільки б "невигідно" це будь-кому не видавалось. При цьому і оцінка всіх "плюсів" і "мінусів" теж має бути не примітивно-спрощеною, а адекватною масштабності і складності того явища, феномена, які вивчаються.

Паралельно зі з'ясуванням позначених аспектів, очевидно, є підстави сподіватися на подолання сумної практики термінологічного різнобою: "національно-визвольна боротьба", "визвольні змагання", "державотворчі змагання", "національно-демократична революція", "національна революція", "Українська революція" тощо. Навряд чи варто доводити, що це далеко не рівноцінні категорії, а їх довільне вживання не сприяє до-

сягненню згоди науковців і політиків у таких принципово важливих питаннях, як причини феномена, його сутність, типологія, хронологічні межі, періодизація, роль і місце у вітчизняній та європейській (навіть і світовій) історії.

Як загальний висновок, гадається, є достатні підстави констатувати: зосередження в останні роки уваги дослідників на історії Української революції як безпосередньому об'єкті, попри висловлені вище зауваження, принесло свої позитивні зрушення. Основні етапи, оцінка багатьох тогочасних подій, явищ, тенденцій на сьогодні набагато ясніші, ніж декілька років тому. Це все зумовлює, з одного боку, — можливість, а з іншого, — нагальну потребу у продовженні, поглибленні, оптимізації досліджень, створенні спеціального монографічного, більш-менш цілісного і ґрунтовного історичного нарису про Українську національно-демократичну революцію 1917-1920 рр.

⁴⁰ Див.: Скоропадський П. Спогади. — К., 1992. — 112 с.; Його ж. Спогади. Кінець 1917 - грудень 1918. - К. - Філадельфія, 1995. - 492 с.; П е л е н с ь к и й Я. Передмова. Спогади гетьмана Павла Скоропадського (кінець 1917 — грудень 1918) // Там же. — С. 11—34; Липинський В. Листи до братів-хліборобів. Про ідею і організацію українського монархізму // Липинський В. Повне зібрання творів, архів, студії. - Т. 6. Кн. 1. — К. — Філадельфія, 1995. - 471 с.; В'ячеслав Липинський. Історико-політологічна спадщина і сучасна Україна. Матеріали міжнародної наукової конференції // Липинський В. Студії. Т. 1. — К. — Філадельфія, 1994. — 285 с.; Лис як-Рудницький І. В'ячеслав Липинський; В'ячеслав Липинський: державний діяч, історик та політичний мислитель; Політичні ідеї Липинського з перспективи нашого часу та ін. // Лис як-Рудницький І. Історичні есе. Т. 2. - К., 1994. - С. 125-236; Горелов М. Предтеча незалежної України // Передвісники незалежної України. Історичні розвідки. — К., 1994. — С. 87-145; Його ж. "Класократична" версія // Українська державність у ХХ столітті. Історико-політологічний аналіз. — К., 1996. — С. 55-72 та ін.

⁴¹ Скоропадський П. Спогади. Кінець 1917 - грудень 1918. - С. 32-33.

⁴² Див.: Білодід О., Панченко В. Павло Скоропадський і Україна. - К., 1997. - С. 3-4.

⁴³ Там же. - С. 5-6, 77.

⁴⁴ Там же. - С. 35.

⁴⁵ Там же. - С. 68, 69.

⁴⁶ П а в л е н к о Ю., Х р а м о в Ю. Українська державність у 1917—1919 рр. (історико-генетичний аналіз). — К., 1995. — С. 3.

⁴⁷ Там же. - С. 5.

⁴⁸ Там же. - С. 8.

⁴⁹ Там же. - С. 10.

⁵⁰ Я н е в с ь к и й Д. Директорія УНР як міф // Центральна Рада і український державотворчий процес. Матеріали наукової конференції 20 березня 1997 р. — К., 1997. — С. 222, 232.

⁵¹ Ф е д е н к о П. Влада Павла Скоропадського (п'ятдесяті роковини перевороту в Україні). - Лондон - Мюнхен, 1968. - С. 24-25, 26.

⁵² Див.: К р е м е н ь В. Г., Т а б а ч н и к Д. В., Т к а ч е н к о В. М. Україна: альтернативи поступу (критика історичного досвіду). — К., 1996. - С. 218-223.

⁵³ Климчук О. "Я повернуся" // П е т л ю р а Симон. Статті. - К., 1993. - С. 5.

⁵⁴ С р і б н я к І. Симон Петлюра на чолі держави та війська. До питання про польсько-українські взаємини 1919—1920 рр. // Симон Петлюра та українська національна революція. Збірник праць другого конкурсу петлюрознавців України. — К., 1995. - С. 137.

⁵⁵ Там же. - С. 161-162.

⁵⁶ Там же. - С. 162.

⁵⁷ Див.: Симон Петлюра та його родина. До 70-річчя його трагічної загибелі. Документи і матеріали. - К., 1996. - С. 16-21.

⁵⁸ Там же. - С. 17.

⁵⁹ Винниченко В. Заповіт борцям за визволення. — К., 1991. — С. 53—54.

⁶⁰ Див.: Там же. - С. 53-63.

⁶¹ Див.: Державний центр Української Народної Республіки в екзилі. Статті і матеріали. - Філадельфія - К. - Вашингтон, 1993. - С. 397-420.

- ⁶² Див.: Михайло Грушевський. - К., 1996. — С. 84, 87; І в а н и с В. Симон Петлюра — Президент України. 2-е вид. - К., 1993. — 267 с.; Л у к а н о в Ю. Третій Президент. — К., 1996. - С. 3.
- ⁶³ Симон Петлюра та його родина. — С. 9—10.
- ⁶⁴ Г у н ч а к Т. Симон Петлюра та євреї. - К., 1993. - С. 5-22.
- ⁶⁵ Сергійчук В. Уся правда про єврейські погроми: Мовою невідомих документів і матеріалів. - К., 1996. - 102 с.
- ⁶⁶ Симон Петлюра та українська національна революція. — С. 165-217.
- ⁶⁷ Там же. - С. 172, 203, 204.
- ⁶⁸ Там же. - С. 218-256.
- ⁶⁹ Там же. - С. 250.
- ⁷⁰ Там же.
- ⁷¹ Винниченко В. Назв, праця. — С. 52—53.
- ⁷² Там же. - С. 37-38.
- ⁷³ Петлюра Симон. Статті. — С. 190—192; Петлюра Симон. Вибрані твори та документи. - К., 1994. - С. 166-169.
- ⁷⁴ М а з е п а І. Україна в огні й бурі революції. 1917—1921. Т. II. Камянецька доба — Зимовий похід. - Мюнхен, 1951. - С. 157-162.
- ⁷⁵ Петлюра Симон. Статті. — С. 192; Петлюра Симон. Вибрані твори та документи. — С. 168.
- ⁷⁶ М а з е п а І. Назв, праця. — С. 154.
- ⁷⁷ Там же. - С. 155.
- ⁷⁸ Там же.
- ⁷⁹ Там же. - С. 156.
- ⁸⁰ Там же. - С. 157.
- ⁸¹ Там же.
- ⁸² Сергійчук В. Постаць світового рівня // Симон Петлюра та його родина. - С. 20.
- ⁸³ Кремень В. Г., Табачник Д. В., Ткаченко В. М. Назв, праця. — С. 210-211.
- ⁸⁴ Див.: Кремень В. Г., Табачник Д. В., Ткаченко В. М. Назв, праця. — С. 249-250.
- ⁸⁵ Див.: Капустянський М. Похід українських армій на Київ—Одесу в 1919 році (короткий військово-історичний огляд). Ч. III. — Львів, 1922. — 128 с.; У д о в и ч е н к о О. І. Україна у війні за державність. Історія організації і бойових дій Українських Збройних Сил. 1917-1921. - Вінніпег, 1954. - 178 с. - К., 1995. - 206 с.; Ш а н к о в с ь к и й Л. Українська армія в боротьбі за державність. — Мюнхен, 1958. — 318 с.; С т а х і в М. Україна проти большевиків (Нариси з історії агресії Советської Росії. Кн. I—II. — Тернопіль, 1993. — 248 с. та ін. Короткий історіографічний аналіз цих та ін. праць на позначену тему див.: С о л - д а т е н к о В. Ф. Боротьба за українську державність і проблема збройних сил. Березень 1917 - квітень 1918 року // Український історичний журнал. - 1992. — № 5. - С. 38-40; Радченко Л. О. Сучасна історіографія національно-демократичної революції в Україні 1917-1920 років. - К., 1996. - С. 27-58.
- ⁸⁶ Розбудова держави. - 1997. - № 12. - С. 3-16.
- ⁸⁷ М и р о н е ц ь Н. І. "З епістолярної спадщини громадсько-політичних діячів" // Український історичний журнал. - 1997. - № 5. - С. 119-135; № 6. - С. 103-122.
- ⁸⁸ Шаповал М. Соціологія українського відродження. - К., 1994. - 44 с.
- ⁸⁹ Літературна Україна. - 1918. — 29 січня.
- ⁹⁰ Т у р ч е н к о Ф. Г. Кривоший Г. Ф. Магістралі й глухі кути Української революції // Українська революція: 1917 — початок 1918 рр. (Проблеми, пошуки, узагальнення). — Запоріжжя, 1998. — С. 3-64.
- ⁹¹ Там же. - С. 27.
- ⁹² Там же.
- ⁹² Грушевський М. Наші завдання // Великий Українець. Матеріали з життя та діяльності М. С. Грушевського. - К., 1992. - С. 91.
- ⁹³ Турченко Ф. Г., Кривоший Г. Ф. Назв, праця. — С. 28.
- ⁹⁴ Літературна Україна. - 1998. — 29 січня.
- ⁹⁵ Турченко Ф. Г., Кривоший Г. Ф. — Назв, праця. — С. 23.
- ⁹⁶ Там же.

ПОВІДОМЛЕННЯ

Проблеми української медієвістики

В. Ф. БОЄЧКО (Черкаси), А. Ю. ЧАБАН (Черкаси)

Роль порубіжних територій у процесі генезису козацтва

З'ясування питань, що стосуються витоків козацтва та основних етапів його розвитку, ще не дає повної відповіді на те, яким чином українське козацтво, що зародилося і виникло на порубіжних територіях в результаті дії специфічних умов та факторів соціально-економічного, геополітичного та військово-стратегічного плану, з невеликих, часто розрізнених, стихійних угруповань, котрі не мали будь-якої визначної структурної організації, перетворилося в організаційно оформлену козацьку спільноту й поширилося на значні території нового та старого заселення: від Карпат до Посулля, від Поліських районів до Запорожжя.

Саме цим територіям, яким на протязі багатьох століть судилося стати консолідуючим центром християнського етносу та державотворчих процесів, належала вирішальна роль у становленні та розвитку цього унікального, суто національного явища.

Козацтво зустрічалося на порубіжних територіях вже з середини XV ст., але згодом воно значно зросло в кількісному відношенні і склало особливу групу населення, що мало певний вид занять та специфічний спосіб життя.

В люстраційних документах тих часів ця група населення значилась як "ті, що не мають власної осідлості, ходять в степ на промисли або ж служать у заможних міщан" ¹.

Процес організаційного формування козацтва та перетворення його в окрему станову групу суспільства був досить тривалим і складним, в історичному плані охоплював близько двох століть з середини XV по XVII ст.

За цей час козацтво еволюціонувало від стихійної, практично некерованої сили, до організованої військової структури, яка почала захищати інтереси усього народу. Організаційна еволюція козацтва включала кілька етапів, кожен з яких мав певні особливості та був спричинений цілим рядом факторів внутрішньодержавного та зовнішньополітичного плану. В цілому організаційне становлення козацтва та виокремлення його в певну станову групу суспільства відбулося не раптово. Для цього явища був характерним скоріше повільний поступальний рух та не завжди пряма, без перешкод, дорога. Як справедливо зауважував Д. Дорошенко, "козаччина зародилась і розвинулась органічно, як результат особливих умовин українського життя... на степовім пограниччю, в сусідстві з хижацьким татарським Кримом... Вона була результатом невпинної боротьби з степом" ². Особливе геополітичне становище визначало специфічний життєвий уклад людності, що оселялася в цих небезпечних краях.

Оскільки освоювати степ, здобувати собі засоби для життя можна було лише зі зброєю з руках, основним заняттям населення стала промислово-військова діяльність — уходництво та збиральництво. Звичайно, займатись уходництвом в умовах постійної загрози з боку степу можна було, лише певним чином зорганізувавшись: освоювати степ наодинці було небезпечно.

Посол австрійського імператора Еріх Лясота, який подорожував по Україні в XVI ст., писав: "Кожен там ідучи в поле вішає на плече рушницю, а до боку і шаблю чи тесак: татари нападають дуже часто і спокою від них нікому немає" ³. Звичайно, такий життєвий уклад вимагав певної організації, тим більше, що польсько-литовська влада, якій номінальне належали південноруські землі, не могла і не бажала перейматися проблемами населення порубіжних територій, стати на захист його від грабіжницьких посягань турецько-татарських поневолювачів.

Численні літописні джерела переконливо свідчать, що за тих часів український етнос стояв практично на грані втрати власної національної самобутності, перед загрозою повного фізичного винищення або асиміляції з народностями, що в силу певних історичних реалій займали суміжні території. Тому перед населенням південноруських земель, і в першу чергу Подніпров'я, виникла нагальна необхідність зорганізуватися для захисту від постійних спустошливих нападів ворога. Поступово починають створюватися стихійні воєнізовані угруповання. Спочатку це були тимчасові утворення, як правило, на час проведення певної акції — уходництва чи збиральництва, — оскільки напади на торгові каравани чи татарські улуси стали для козаків таким же джерелом здобичі, як і промислові угіддя або уходи.

Про наявність чіткої організаційної структури цих стихійних воєнізованих угруповань не могло бути й мови. Однак незаперечним є те, що саме уходництво та збиральництво започаткували формування перших воєнізованих угруповань степової людності. Це були озброєні групи, які об'єднувала спільна мета: одержання здобичі, засобів для існування — і які діяли за принципом захист — напад. Це зумовлювалося, в першу чергу, одним з характерних і досить специфічних феноменів "порубіжжя", таким, як небезпечне сусідство татарських орд: "Саме існування у Білгороді, Криму та Азові татарських орд стало однією з важливих умов виникнення українського козацтва. Населення ставши віч-на-віч з войовничим азіатом-вершником, хочеш не хочеш, засвоювало всі бойові прийоми і саму назву козака" ⁴.

Козацькі уходи досить часто на десятки та сотні кілометрів заглиблювалися у степ, до татарських улусів та у пониззя Дніпра, де козаки займалися рибальством, мисливством, бортництвом. На промисли козаки виходили озброєними ватагами, оскільки по дорозі та і на самих промислових угіддях їх досить часто чатувала небезпека. "Обороняючись від татарської небезпеки, ці здобитчики засвоїли собі всі способи степової партизанської війни й іноді від оборони переходили до наступу. Життя серед неспинної небезпеки, під загрозою щоденної зустрічі з ворогом, гартувало вдачу, утворювало витривалі, відважні характери" ⁵.

Характерна особливість даного періоду розвитку козацтва — те, що, як вказував М. Грушевський, "козакування було способом життя населення пограниччя, незалежно від стану" ⁶.

Козацькі ватаги, як правило, добре озброєні і оснащені, здійснювали тривалі переходи і вступали у двобій з ворогом навіть на його власній території.

Свідченням цього є ярлик великого князя литовського Олександра від 19 грудня 1492 р. до кримського хана Менглі-Гірея. У ньому зазначалося: "Писав я до вас в ярлику своєму, що наші люди черкаські і канівці прийшовши по Дніпру, під Тягинею корабель твій розбили" ⁷.

Ця писемна згадка засвідчує, по-перше, те, що в кінці XV ст. козаки здійснювали військові походи по Дніпру до татарських улусів, тобто козацтво було вже силою, що змусила привернути до себе увагу державних структур, по-друге, незаперечним є той факт, що саме територія порубіжного Середнього Подніпров'я стала його консолідуючим центром. Як вважають дослідники, "ця згадка є першим офіційним повідомленням про українське козацтво, яка засвідчує місце і роль саме порубіжних територій в його зародженні та організаційному формуванні" ⁸.

Козацькі ватаги, як правило, поселялися на промислових угіддях на тривалий час: від весни до зими.

На місцях уходів козаки іноді будували невеликі укріплення "січі", в яких рятувалися від нападу татар. Ці укріплення вони досить часто розташовували поблизу татарських улусів, на що, зокрема, неодноразово скаржився кримський хан Сагіб-Гірей литовському князю в 1527 р.: "Приходять до нас черкаські й канівські козаки, стають під улусами нашими на Дніпрі і шкоду завдають нашим людям" ⁹.

На думку більшості дослідників козацтва різних часів, саме постійна загроза нападу і знищення стала досить важливим організуючим та об'єднуючим фактором козацтва на початкових етапах його виникнення і становлення, оскільки освоювати степ, вижити в умовах порубіжжя можна було лише зі зброєю в руках, поєднуючи господарську і військову діяльність. Слід, разом з тим, відзначити, що незважаючи на однотипне, спільне геополітичне становище та соціально-економічні умови, які були характерними для всіх південноруських земель і, на думку істориків, спричинили появу козацтва, дія їх по-різному виявлялася в певних окремих регіонах.

Те, що саме території Середнього Подніпров'я стали не лише місцем зародження і становлення козацтва, але і місцем його організаційного і станового формування, було спричинено комплексною дією "порубіжних факторів", які на даній території набули досить вдалого поєднання. Досить слушною є думка академіка В. А. Смолія, котрий вказує, що "причини, які зумовили виникнення козацтва, мали комплексний характер. До них належали економічні, військові, стратегічні та соціальні чинники" ¹⁰.

Так, відомо, що постійна загроза нападу і знищення існувала на більшості порубіжних територій, однак найспустошливіші напади, і до того ж досить регулярно, здійснювали татарські орди саме на територію Подніпров'я, яке було досить привабливим не лише через багаті природні ресурси, але й через цілий ряд інших обставин. Насамперед територія Подніпров'я завдяки Дніпру мала зв'язки з багатьма регіонами східної і південної Європи, тут активно функціонували торговельні шляхи, які пролягали з півночі на південь і з заходу на схід.

Крім того, по ріках пролягали і основні шляхи, якими татарські орди йшли на порубіжні території, тут завжди можна було сподіватися на багату здобич: по караванних шляхах з півночі на південь і з заходу на схід постійно перевозилися найрізноманітніші товари — одяг, хутра, дорогоцінні прикраси, посуд, продукти харчування. Особливо привабливим з них був московсько-ординський — від "Гаванського перевозу торгіві каравани йшли "землею або водою", тобто сухоходом чи Дніпром, повз Черкаси та Канів до Києва. Разом з тим, часткова автономність і віддаленість території Середнього Подніпров'я від Литви зумовлювали те, що вона

практично була найменш захищеною в плані договірних зобов'язань між Литовським князівством і татарським Ханатом. При цьому як напади кочівників на територію Подніпров'я, так і військові дії місцевої людності практично не контролювалися владними структурами жодної зі сторін. Це були переважно стихійні сутички, які з того й іншого боку мали не лише захисну, але і каральну функцію.

Небезпечні і водночас привабливі багатими природними ресурсами території Середнього Подніпров'я, які безпосередньо межували з безкрайними вільними територіями Великого кордону, де можна було не лише здобути засоби для існування, але і врятуватися від будь-яких посягань на власну свободу, визначали життєвий уклад населення. Уходництво і збиральництво були найбільш поширеними саме на даній території, хоч і поєднувалися із значно більшою небезпекою, ніж в інших регіонах порубіжжя, оскільки чим далі на південь, тим більше значення для населення мали промисли. Це спричинювало соціально-економічні умови, які склалися на Подніпров'ї та у суміжних південних районах, де в другій половині XV — на початку XVI ст. ще не була впроваджена фільварково-панщинна система землеволодіння, досить поширена в північно-західних та ряді центральних районів південноруських територій.

Уходництво було важливим джерелом існування населення. Повертаючись з угодів, козаки приносили здобич, частина якої виділялася для митних зборів та податей місцевим владним структурам.

На думку ряду авторів, багаті, хоч і небезпечні, промислові угіддя Подніпров'я були важливим стимулом для колонізації та освоєння цих земель вихідцями з інших регіонів¹¹.

Незважаючи на те, що на освоєних територіях населення частково займалось і землеробством, скотарством, торгівлею та ремеслами, основним джерелом існування, домінуючим видом занять було саме уходництво, яке забезпечувало йому належний рівень життя. Саме цим, очевидно, пояснюється і парадоксальне, на перший погляд, становище: "Скільки не докладали татари енергії до наповнення своїх ринків живим товаром, Україна не пустішала... Люди все йшли на Україну, змішувалися зі старим її населенням, зливалися з ним в благодатних умовах в один здоровий, міцний, енергійний український тип"¹².

Посилення феодално-кріпосницького гніту в західних та північних регіонах змушувало населення вирушати на пошуки кращої долі та вільного життя: "Багато з тих людей, що на Україну прибувало також у козацтво приставало, щоб бути свободними від панів: однаково тут на пограниччі мусили бути вони людьми воєнними, бо все від татар небезпечно було"¹³. Заселяючи ці території на свій страх і ризик, населення практично не могло розраховувати на захист влади і змушене було власними силами відвойовувати собі право на життя, плугом і мечем освоювати степ.

На цих окраїнних землях починає концентруватися специфічна людність, з якої згодом склалася значна верства населення. При цьому специфічні умови порубіжжя сприяли не лише кількісному зростанню населення, але і формуванню нового складу людності, з особливим типом характеру і взаємовідносин. В ній концентрувався "вільний дух степів, дух протесту проти всякого примусу, дух сваволі і непослушенства... ці люди виглядали скоріше як якісь свавільні розбишаки, ніж звичайні звіролови і риболови, їх боялися і стереглися"¹⁴.

Значне зростання козацтва сприяло тому, що воно дедалі більше почало проявляти себе постійними сутичками на кордоні з татарськими кочівниками та нападами на їх улуси і торгові каравани.

Свідченням цього є численні звернення татарських ханів до державних структур Литви, в яких вони скаржилися на пограбування торгових караванів, напади на міста-фортеці та вимагали покарання козаків. Однак в той час козацтво було більше стихійною, неконтрольованою силою, ніж організованою структурою, хоч старости порубіжних міст почали частково залучати козаків до оборони міст-фортець вже на початку XV ст. В переважній більшості випадків козаки діяли на власний розсуд, досить часто всупереч договірним зобов'язанням литовських князів та ординців. Ця неконтрольована стихійна сила, котру правлячі кола Литви вважали дестабілізуючим, руйнівним фактором як внутрішнього життя держави, так і зовнішньополітичних відносин, змусила не лише привернути до себе увагу владних структур, але і спонукала до намагання приборкати її енергію, спрямувати в русло загальнодержавних інтересів.

Другим важливим чинником, що зумовлював організаційне формування козацтва, стало значне зміцнення Кримського ханства та посилення його агресивних домагань стосовно сусідніх держав. Особливо відчутною загроза з боку Кримського ханства постала наприкінці XV ст., внаслідок підтримки агресивних поривань та загарбницьких намірів Кримського ханства зміцнілою Османською імперією, яка намагалася консолідувати мусульманський світ для боротьби з християнством. Тогочасні задокументовані дані засвідчують трагічне становище, яке склалося на порубіжних територіях південної Русі: "Русь вся спустошена огнем і мечем... земля татарським наїздом обернена в попіл... скрізь мало хто лишився спромігшитися сховатися в якихось ліпше захищених місцях чи фортецях"¹⁵.

Під впливом кримської агресії значно змінюються функції козацтва, вони набувають чітко вираженого військового спрямування. Дрібні сутички на кордонах переростають в організовані військові походи. Тобто в умовах відсутності національної державності козацтво взяло на себе функцію захисту народу від посягань завойовників. Це, власне, стало запорукою не лише організаційного формування козацтва, але і започаткувало виокремлення його з інших станів суспільства та набуття певного соціального статусу.

Разом з тим, постійне прагнення до створення військових угруповань, які взяли на себе тягар захисту населення порубіжних територій від повного фізичного винищення, було однією з важливих ознак козацтва як певної суспільно-політичної сили, що дбала про загальнонародні інтереси. Виходячи з цього, на нашу думку, вже на перших етапах організаційного формування козацтва був започаткований процес визрівання державотворчих ідей. Це тим більше ймовірно, що він був тісно пов'язаний з територією та населенням Середнього Подніпров'я, де, власне, простежуються витоки козацтва і де корені державності сягають давніх часів.

Як зауважує Н. Яковенко, "під впливом кримської агресії промислова ініціатива простолюду як головний давніший зміст козакування поступово відступала на другий план. Натомість на чільне місце висувався збройний контекст, зафарбований шляхетним ореолом боротьби за спокій і благо своєї землі"¹⁶. Враховуючи це, автор вважає, що Кримське ханство стало свого роду каталізатором козацчини в Україні.

Саме посилення агресивності Кримського ханства та його загарбницького домагання змусили владу звернути увагу на захист південних кордонів. Постійні сутички козаків з татарами на південних рубежах свідчили про можливість використання їх для оборонних цілей. Вже на початку XVI ст. великий князь литовський Сигізмунд Август I неодноразово пропонував "панам-Раді" різні заходи для залучення козаків на державну службу та організацію їх для оборони південних кордонів і

переправ через Дніпро. Однак намагання ці не були реалізовані насамперед через відсутність коштів для спорядження і утримання козацтва на державній службі.

У переважній більшості випадків козаки були менш зацікавлені в тому, щоб не допустити татарські орди на територію держави, ніж в тому, щоб наздогнати і пограбувати ворога заради власної користі. Тобто на першому плані часто були не державні, а власні інтереси, які не завжди збігалися з інтересами держави.

Разом з тим, існувала необхідність мати в особі козаків надійних захисників, організованих, навчених воїнів, щоб досягти двоєдиної мети: забезпечити охорону південних рубежів держави та підкорити своєвільну і незалежну козацьку силу, яка інколи виходила з-під контролю.

Важливу роль в організації козацтва, консолідації його та перетворенні в організовану військову силу відігравали старости порубіжних міст, зокрема таких, як Канів, Черкаси, Хмельник, Бар та ін. На старост цих міст, власне, і покладались обов'язки по захисту південних кордонів держави. Особливо важлива роль у залученні козацтва до цієї справи належала Хмельницькому та барському старостам П. Лянцкоронському та Б. Претвичу, а також черкаським старостам С. Полозовичу, О. Дашкевичу та ін.

Військові формування, які очолювали старости, неодноразово ходили в походи у пониззя Дніпра, в південні райони степу і навіть на територію Кримського ханства. Козаки, які були досить добре обізнані з особливостями степової пограничної боротьби, забезпечували не лише успішний захист кордонів, але і переслідування та знищення ворога, визволення невільників, повернення награваних скарбів. Під час цих походів починає формуватися військова організація старостів, структура їх управління, в тому числі і цивільним життям. Як вважав Д. Дорошенко, серед інших старост "найбільш вдавлювався черкаський староста О. Дашкевич й придбав собі ім'я першого провідника й організатора козащини"¹⁷.

Такої ж думки дотримувався і ряд зарубіжних істориків. Польські хроністи Насецький, Зиморович та німецький Еглер підкреслювали, що О. Дашкевичу та П. Лянцкоронському "випала роль якщо не організувати козацтво, то згуртувати його в єдине ціле"¹⁸.

Слід відзначити, що не всі історики однозначно оцінюють роль О. Дашкевича в організаційному формуванні козацтва. Порад з високою оцінкою, даною Д. Яворницьким, М. Грушевським, які вважали його організатором козацтва на порубіжних землях, зустрічаються й інші точки зору. Так, зокрема, оцінюючи пропозицію О. Дашкевича польському Сейму по організації захисту південних рубежів держави, А. Єфіменко вказує, що "эта пропозиция Дашкевича пользуется большой, хотя и незаслуженной известностью в южно-русской истории"¹⁹. Свою думку автор аргументує тим, що проект Дашкевича не був реалізований. Однак, на нашу думку, значення цього проекту було в тому, що саме О. Дашкевич запропонував конкретний план залучення козацтва до військової служби, підкорення цієї невіддільної стихії, яка не хотіла коритись будь-якій владі.

При цьому основним мотиваційним чинником, який спонукав до організаційного формування козацтва саме на порубіжній території Середнього Подніпров'я, було намагання створити воєнізоване формування, здатне уособити в собі збройні сили українського народу та захистити його від зазіхань агресивних сусідів. Починання О. Дашкевича по організаційному формуванню козацтва були продовжені його послідовниками.

Так, в 30—40 рр. XVI ст. організаційне формування козацтва продовжили вінницький і брацлавський старости С. Пронський та Б. Корецький,

а пізніше — черкаські старости Д. Сангушко, Дмитро, Михайло й Олександр Вишневецькі. Саме їм належала важлива роль в організаційному становленні козацтва, у перетворенні його з стихійного явища в суспільно-політичну силу.

Зокрема, черкаський староста Д. Вишневецький "задумав протягти козацький кордон, щоб боронити ті землі, куди козаки ходили на промисли. Він зорганізував контингент козаків, які по черзі ходили на низ Дніпра і там вартували уходи від нападу татар"²⁰. Як свідчать літописні дані, саме Д. Вишневецькому належить перша спроба організувати та об'єднати козаків для спільної мети — боротьби з турецько-татарськими завойовниками, а споруджена під його началом укріплена фортеця на острові Мала Хортиця стала предтечею Запорозької Січі, започаткувала становлення низового козацтва²¹.

Заслуги старост порубіжних міст і місцевої адміністрації в процесі становлення козацтва високо оцінював відомий історик М. Драгоманов, який вказував: "Старости вносили організаційний елемент у козацтво, генерували ідею побудови перших козацьких твердинь за порогами. З них вийшли перші гетьмани. Вони внесли до українських козаків певну культуру, загальну та й спеціальну, стратегічну та іще ідей західно-європейського лицарства"²².

Литовський уряд був зацікавлений у стримуванні стихійної сили козаків, які досить часто вступали в сутички з татарами, грабували торгові каравани, руйнували міста-фортеці та інколи діяли всупереч певним договірним зобов'язанням між Литвою і ординськими ханами.

Таким чином, складалася неоднозначна ситуація: з одного боку, уряд був зацікавлений в стримуванні стихійної сили козаків, які порушували стабільність на південних кордонах держави і часто навіть провокували каральні акції з боку татар, як було у випадку нападу білгородських татар на Київське воєводство в 1560 р. Пограбування та спустошення Київського воєводства татарський ватажок Андчак пояснював Сигізмунду Августу тим, що він зробив це, аби помститися козакам київським, брацлавським, вінницьким, черкаським і канівським, які завдають великої шкоди турецьким підданам²³. З іншого боку, польські феодали, які намагалися розширити свої володіння за рахунок південно-східних порубіжних територій і потерпали від нападів татар, досить часто були зацікавлені не лише в стримуванні нападів козаків, а навпаки, в спонуканні їх до цього.

Цим пояснювалось і неоднозначне ставлення урядових структур до козацтва: поряд з спробами залучення його до служби з метою використання в боротьбі проти татар, обмежуючи їх дії чи надаючи повну волю, були намагання "знищити козаків до ноги".

Як вказував польський хроніст М. Бельський, "козаки найбільше сварять нас з турками. Самі татари кажуть, що аби не козаки, то ми могли б добре жити з ними. Але татарам вірити не можна. Добре було б аби козаки були, але треба щоб вони мали начальство і отримували платню"²⁴.

Незважаючи на численні спроби владних структур взяти під контроль козацькі угруповання, козаки досить часто діяли на власний розсуд, не враховуючи жодних вказівок і розпоряджень. Це особливо було характерно для козаків, які постійно чи тимчасово мешкали за порогами та в пониззі Дніпра і вважали себе вільними, незалежними від будь-якої влади.

Так, відомо, що в 40-х рр. XVI ст. на Дніпрі діяв озброєний козацький загін на чолі з С. Полозовичем, який неодноразово ходив на татар, громив їх улуси, що викликало незадоволення у Вільно і Кракові, оскільки порушувало домовленості між Литвою і Кримським ханством про стримування взаємної агресії. Для того, щоб козаки не дозволяли собі будь-якої сваволі

і надалі не чинили шкоди царю перекопському, польський король Сигізмунд Август I відправив до Києва свого дворянина Стрета Солтовича, "аби він всіх козаків київських вписав в реєстр і той реєстр доставив йому". Відповідальність за непокору козаків та невиконання наказу було покладено на місцеві владні структури. "Воєводи повинні знати, хто козаків і скільки їх вирушає на низ Дніпра, щоб після їхнього повернення можна було питати з них у випадку непокори й невиконання королівської волі й наказу"²⁵.

Однак наказ цей не дав бажаних наслідків, оскільки козаки не корилися владі і намагались уникнути зайвої залежності від неї. Ряд істориків піддають сумніву те, що такий реєстр було запроваджено, а якщо й було, то лише з метою довідатись, скільки саме і де мешкає козаків, щоб легше було за ними пильнувати і доглядати. Це є свідченням, що козаки на той час вже становили значну реальну силу. Тому нагальним було питання щодо приборкання її та підпорядкування державним структурам. Істотним було також те, що вже з 40-х рр. XVI ст. в пониззі Дніпра, за порогами починають виникати козацькі поселення — не тимчасове, а постійне місце проживання козаків.

Так, зокрема, існують літописні дані, що саме в цей час черкаські козаки скаржились великому князю литовському на намісника Андрія Пронського, який забороняв їм будувати укріплення в пониззі Дніпра.

У 50-х рр. за порогами було вже кілька десятків козацьких осідків, котрі називалися, як і пороги, що знаходилися поблизу: Ненаситець, Бозавлук тощо. Тобто почало формуватися запорозьке козацтво, яке досить часто не узгоджувало ні з ким свої наміри і діяло на власний розсуд.

Згідно з літописними даними, починаючи з 70-х рр. XVI ст., запорозькі козаки та козаки, що проживали на волості, неодноразово здійснювали військові походи в Крим, Молдову, Волощину і завдавали відчутних ударів ворогам. Так, в 1575 р. під керівництвом Богдана Ружинського козаки спустошили володіння перекопського царя, визволили невільників, жорстоко розправилися з полоненими. Згодом Б. Ружинський з козаками вийшли у відкрите море і на галерах дійшли до Малої Азії, де зруйнували турецькі міста, зокрема Трапезунд, і дійшли навіть до Константинополя.

У другій половині XVI ст. козаки вже були значною суспільно-політичною силою, яка привернула до себе увагу владних структур Польщі й Литви та країн Східної і Південної Європи. Не рахуватися з цією силою було не лише небезпечно, але і небажано.

Відомий польський хроніст М. Бельський стосовно козаків за порогами писав: "Спочатку козаків було небагато, а тепер їх там набралось до кількох тисяч чоловік. Вони дуже часто завдають великої шкоди татарам і туркам"²⁶. Це викликало занепокоєння владних структур, які побоювалися порушувати хиткі договірні відносини з Кримським ханством, тому в 1568 р. польський король надіслав письмове розпорядження (грамоту) до козаків, аби вони перестали чинити туркам і татарам "шкоди та лупезарства" й повернулися з степів до міст. Цією грамотою король пропонував козакам стати до королівської служби за умови виділення їм платні та утримання за рахунок державної казни. За цією грамотою стоїть, власне, перша фактична спроба залучити козаків до державної служби.

Разом з тим, незважаючи на спроби влади організувати козацтво, залучити його до державної служби з наданням певних привілеїв, практично до середини XVI ст. воно перебувало ще на досить низькому рівні самоорганізації і не становило єдиної консолідованої сили. Походи на татар та оборонні заходи проти войовничо налаштованих сусідів були, по

суті, єдиним дієвим чинником згуртування козацтва. Останнє було, швидше, родом занять, ніж соціальним станом. Тим паче, що через "козакування" пройшла більшість тогочасних станових груп суспільства — селян, міщан, бояр, шляхти. Як вказував В. Смолій, "козацтво з самого початку формувалось як категорія людей, що виходила за рамки феодальної становості, козак-воїн існував поряд з козаком-землеробом, військовий елемент природно вживався в елемент землеробський і доповнював його"²⁷.

На думку М. Грушевського, кристалізація козацтва в окремий стан відбулася лише на зламі XVI—XVII ст., коли козацтво "переросло в окрему станову групу зі своїми особливими інтересами, економічними і суспільними прерогативами". Аналогічної думки дотримуються і сучасні історики-дослідники козацтва.

Слід відзначити, що іншої думки щодо даного питання дотримувалися М. Драгоманов та Д. Яворницький. Зокрема, Драгоманов вважає, що вже на початку XV ст. козаки становили окремий стан, відмінний від міщан і селян. У XVI ст. мало не стали козаками всі вільні й промислові люди тих округів (Чернігівщини, Поділля, Волині)²⁸.

Розглядаючи основні віхи організаційного формування та становлення козацтва, не можна не згадати ще одного важливого чинника, який значною мірою впливав на даний процес. Таким чинником стала Люблінська унія 1569 р., згідно з якою південноруські порубіжні території приєднувалися до Польщі в складі кількох воєводств — Київського, Брацлавського, Волинського і Подільського. За цих умов значно посилювався вплив Польщі в усіх сферах суспільного життя. Зокрема, в економічній сфері це вилилось у масове покріпачення населення, нещадне використання природних багатств та земельних ресурсів, перетворення українських земель у сировинний придаток до метрополії — шляхетської Польщі.

Незважаючи на те, що південноруські землі, як було проголошено в рішеннях Люблінської унії, приєднувалися до Польщі "на правах вільної країни з вільним населенням", замість обіцяної свободи населення потрапило в рабство. Запровадження польського права на території порубіжних земель в першу чергу негативно відбилося на становищі селянства, а козаки взагалі виявилися зайвими в Речі Посполитій, де не було місця такому соціальному стану. Оскільки "дворяне козаків не прийняли, а від міщан і селян вони самі відмовились", то козаки опинилися, практично, в опозиції як до цих станів, так і до владних структур²⁹.

Тобто в процесі виділення козацтва в окрему станову групу суспільства важливе значення мали не лише геополітичні та військово-стратегічні чинники, зокрема постійна загроза з боку войовничо налаштованих сусідів та намагання урядових структур мати в особі козаків надійний захист від посягань турецько-татарських завойовників. Досить важливими були також соціальні чинники. Після запровадження на південноруських землях польського права виникла нагальна необхідність врегулювання суспільних відносин, порушених внаслідок необґрунтованих і непродуманих правових реформ, згідно з якими частина населення — селян, бояр, дрібної шляхти була знедолена і позбавлена будь-яких прав і привілеїв.

Запровадження рішень Люблінської унії спричинило соціальну дестабілізацію суспільства, тривалі конфлікти та боротьбу окремих соціальних груп, зокрема боярства, за відстоювання власних прав і привілеїв. Все це викликало соціальну напругу в суспільстві, яка дедалі більше наростала і виливалася в масові протести, втечі та показачення населення. Тобто нерозважлива соціальна політика польської держави, яка проігнорувала права боярства та місцевої дрібної шляхти, викристалізувалась у складну козацьку проблему.

У зв'язку з цим, починаючи з другої половини XVI ст., значно зростає населення південно-східних порубіжних територій і, в першу чергу, Середнього Подніпров'я, куди ринула колонізаційна хвиля знедоленого люду. Тут виникає велика кількість козацьких поселень, хуторів, сіл, слобід. Подніпрянина вабила до себе не лише багатими природними ресурсами, але і тим, що тут були менш відчутні утиски польських та литовських можновладців: Черкаське та Канівське староства функціонували як автономні утворення практично майже поза впливом централізованих владних структур. Тому саме на даний період припадає досить інтенсивне організаційне становлення козацтва та численні спроби владних структур залучити його до державної служби з наданням йому певних прав і привілеїв.

Тобто численні спроби владних структур зорганізувати козацтво були зумовлені не лише необхідністю залучити їх до оборони південних рубежів держави, але і потребою врегулювання соціально-станових відносин у суспільстві.

Як вказує В. Щербак, "військові потреби держави, що поступово зростали, змушували уряд Речі Посполитої залучити на службу все нові контингенти українського козацтва, а отже — поширювати на них відповідні привілеї, що було важливим кроком до виділення козацтва в окрему станову групу суспільства"³⁰.

Так, згідно з універсалом від 5 червня 1572 р. короля Сигізмунда Августа II коронному гетьману Юрію Язловецькому було дано розпорядження про набір на службу трьохсот українських козаків для охорони південних кордонів та контролю за низовим козацтвом, яке практично залишалося поза межами впливу центральних владних структур. Було вирішено залучити до військової служби козаків, що проживали в містах і на волості, з наданням їм певних прав і привілеїв: утримання за рахунок держави, виплата платні з королівської скарбниці тощо. При цьому козаки повинні були коритися владі коронного гетьмана, підлягати суду і управі королівського чиновника зі званням козацького старшини, яким було призначено білоцерківського шляхтича Яна Бадовського. Як вказувалося в універсалі, "Юрій Язловецький призначив його старшим і суддею над усіма козаками з тим, щоб він кожному, хто матиме справу до козаків і хто прийде з низу до замків і міст наших чинив би над ними по справедливості"³¹.

Козаків, яких було залучено до державної служби, вносили до реєстру, тому вони одержали назву реєстрових. Всього було включено до реєстру близько трьохсот козаків, з яких сформували один полк.

Однак приборкати запорозьких козаків цей полк реєстрових козаків не зміг. Навпаки, почастишали походи на турецькі фортеці і у Молдову, згодом цей реєстровий полк було розформовано.

Разом з тим, незаперечним є факт, що намагання Язловецького щодо організаційного формування козацтва мало велике значення, оскільки це було важливою передумовою виділення козацтва в окрему станову групу суспільства.

На думку Д. Дорошенка, така організація козаків з королівського наказу, виведення їх з-під влади старост мала значення для розвитку ідеї козаччини як окремого військового стану і його імунітету від звичайних королівських урядовців.

Оскільки старостам, як правило, підпорядковувалися переважно нижчі верстви населення, виділення козацтва з-під їх юрисдикції було рівноцінне визнанню його станових прав.

Важлива роль у формуванні козацтва як стану належить також заходам, здійсненим урядом Речі Посполитої в 70—80-х рр. XVI ст. Так, по-

становою від 16 вересня 1578 р. польський король С. Баторій відновив реєстрове козацтво. Він "зорганізував з козаків службовий відділ, який би пильнував ґраниць і приборкував би свою ж братію, своєвільних козаків"³².

Згідно з королівською постановою було створено полк реєстрових козаків, яким встановили платню з державної казни та надали певні привілеї: право на землеволодіння та маєтності.

Право козаків на землеволодіння, як важливу ознаку становості, було зафіксовано в королівському універсалі 1582 р. Одночасно з цим, пору-біжним старостам заборонялося поширювати на козаків свою владу та стягувати з них будь-які податі.

Козацькими літописцями XVII ст. дану постанову та універсал С. Баторія було зведено в ранг реформи. Однак, на думку більшості істориків, це не зовсім вірно, виходячи з двох міркувань. По-перше, спроби організувати козацтво, залучити його до державної служби були і до Баторія, по-друге, ніхто з тодішніх літописців не звернув увагу на суттєву примітку до постанови: "Так має бути доки вестиметься війна з Московією, а потім буде, як за світлій пам'яті Жигмонта Августа II"³³.

Тобто їх можна розцінювати скоріше не як реформу, а як черговий захід урядових структур, метою якого було залучення козацтва до участі у військовому конфлікті з Москвою та послаблення соціальної напруги в суспільстві.

"Так звана реформа Баторія, — вказував В. Антонович, — не було чимсь незвичайним, епохальним, це була лиш одна із багатьох спроб польського уряду налагодити козацькі справи. Метою цих спроб особливо з другої половини XVI ст. було здержати козаків від нападів на татарські і турецькі області та зв'язати їх міцніше польською державою"³⁴.

Отже, реформа Баторія лише повторила заходи, проведені Сигізмундом Августом, і не внесла нічого нового в козацьке буття, не тільки не вирішила старі проблеми, але й створила нові.

Оскільки державні структури, як вказує М. Грушевський, "тільки того козака, що був вписаний до реєстру, вважали за вільного — призивали, що він не має платити податки ані панщини робити... Але всіх тих реєстрових козаків було мало: кілька сот, або тисяч, дві тисячі — що найбільше. А були десятки тисяч козаків, що до реєстру вписані не були, але козакували часами чи й завсігди, і в походи ходили і себе ні в чім за гірших від реєстрових не мали, і так само ані панів, ані старост слухати, ані податків платити, ані іншого підданства знати, як і реєстрові"³⁵.

Отже, реєстрових козаків оголосили "законним" козацьким станом, а нереєстрових — незаконним. Останні, "палаючи ненавистю до уряду, подалися за пороги Дніпра і стали встановлювати там свою владу, свою правду, свою волю"³⁶. Такий нерозважливий підхід владних структур польської держави до вирішення проблеми козацтва, порушення основних принципів станової організації суспільства, тобто розмежування козацтва на два стани — "законний" і "незаконний", вилилось надалі в досить складну проблему, оскільки значно загострило соціальні протиріччя в суспільстві.

У зв'язку з цим Сеймовою конституцією 1590 р. передбачалося постійне знаходження в Україні королівських представників Якоба Претвича та Яна Оришковського для спостереження за настроями козаків та для того, щоб спільно зі старостами притягувати до суду "свавільних людей".

Незважаючи на те, що після бунтів і повстань в Україні реєстрове козацтво було ліквідовано, уряд Польщі не вдавався до значних каральних актів. Ймовірно, що урядовці сприймали козаків не просто як кримінальний декласований елемент, з яким слід було вести постійну боротьбу,

оскільки в цьому випадку не було б потреби в його організації та визнанні станового статусу, а як представників служивого люду, який не зміг знайти соціальної ніші в нових суспільно-економічних умовах. Тому своєвольні дії козаків розглядалися не як антидержавні акції, а як вияв незадоволення знедолених внаслідок запровадження польського права.

Разом з тим, незважаючи на певні поступки державних структур і навіть часткове поновлення прав і привілеїв козацтва Сеймовою конституцією 1601 р., взяти козацтво під належний державний контроль не вдалося — козаки, практично, корилися лише владі власних виборних гетьманів. Ситуація ускладнювалася також тим, що з кожним роком зростала експансія польських феодалів на території південно-східних порубіжних земель, де вони одержували великі наділи, на яких досить часто знаходилися козацькі поселення.

Польська експансія викликала незадоволення не лише козаків, але і представників інших верств населення, зокрема селян, міщан, дрібної шляхти, бояр, тим більше, що станова відмінність між ними була досить умовною: на порубіжних територіях, під загрозою постійної небезпеки пріоритет надавався не становості, а професійній солідарності воєнізованої людності. Це сприяло створенню своєрідної змішаної соціальної структури, яка була характерною лише для порубіжних територій. Суть її — в поєднанні шляхетського (за незалежною позицією і усвідомленням власної гідності), боярського (за родом занять), козацького (за способом життя) станів. Свідченням цього є той факт, що в другій половині XVI ст. на Подніпров'ї такий окремих стан як боярство практично не існував.

Так, зокрема, С. Леп'явко вказує, що українське козацтво з кінця XV і до середини XVI ст. було аморфним прикордонним, промисловим утворенням. Тільки наприкінці XVI ст., щоб захистити свої землі від колонізаторського наступу польських магнатів на Київську Наддніпрянщину, бояри-шляхтичі цього регіону зливаються з козацтвом і цим перетворюють його на новий соціальний стан³⁷. Тобто покозачення боярства сприяло тому, що неорганізована козацька спільнота еволюціонувала в соціальне визначену верству суспільства.

На цьому, власне, базується "боярська теорія" формування козацького стану. Цей специфічний пограничний соціум, козацтво — боярство, під загрозою зростаючого гніту згуртувався в єдину монолітну масу, в якій був спільний ворог і спільна мета, тим більше, що частина тогочасних українських магнатів відійшла від власного народу і християнства, дехто навіть прийняв католицьку віру. Ряд авторів, зокрема О. Крук, вказують, що "процес перетворення козацтва в громадський стан зумовлювався спольщенням тогочасної української еліти", тому в зв'язку з тим, що "південноукраїнське дворянство відстало від своєї народності і віри, козаки залишилися найсильнішими представниками як першого, так і другого, прийняли до себе і частину дворянства, яка залишилась вірною народності і православ'ю"³⁸.

Тому не дивно, що в будь-якому конфлікті, який виникав між представниками влади чи польськими місіонерами і людністю, котра населяла порубіжні території, домінуючим був елемент міжнаціонального і міжконфесійного антагонізму. За цих умов саме козацтво перетворилось у важливу соціально-політичну силу, носія державотворчої ідеї. На це, зокрема, вказує відомий історик, дослідник козацтва Д. Дорошенко: "Перші козацькі рухи мають хаотичний характер. В них був лиш стихійний порив, але не було програми. Лиш тоді, як козащина входить в союз з духовенством та сучасною інтелігенцією, тоді лиш у неї появляється ясно сформульована програма і тоді вона стає оборонцем національних інтере-

сів українського народу. Борючись за віру, козаки, тим самим, обороняли і національні інтереси" ³⁹.

Це було тим більш ймовірно, оскільки козаки досить ревно ставилися до християнської віри: вся історія козаччини пронизана ідеєю захисту християнства, відстоюванням його інтересів. Як вказує В. Ричка, козацькі гетьмани опікали цілий ряд монастирів на святій Афонській горі, де після ліквідації Запорозької Січі оселилася частина запорожців ⁴⁰. Слід відзначити, що з точки зору "боярської теорії" генезису козацтва стає зрозумілою його роль як консолідуючої сили українського етносу, носія державотворчої ідеї та національної самовизначеності, а також те, що біля витоків цих процесів стояло населення Середнього Подніпров'я. Саме на території Середнього Подніпров'я виникають об'єктивні фактори зародження державотворчої ідеї серед української шляхти, які підтверджують думку, що важливою причиною зародження державотворчої ідеї та становлення соціально-класових структур саме на території Середнього Подніпров'я було, зокрема, те, що тут традиції державності існували з давніх часів. Як вважає П. Толочко, "якраз Середнє Подніпров'я виявилось в центрі формування Давньоруської держави і її народності" ⁴¹.

Державотворчі ідеї населення Середнього Подніпров'я дістали своє відображення в Запорозькій Січі і стали важливим підґрунтям Української козацької держави середини XVII ст.

Таким чином, наприкінці XVI ст. практично завершується процес організаційного військового формування козацтва, визначається його особливий становий статус у тогочасному суспільстві.

З аморфної неорганізованої маси, стихійного, некерованого явища козацтво еволюціонувало до організованої військової структури, яка стала виразником інтересів усього народу, його захисником, носієм та гарантом реалізації державотворчої ідеї. Як зауважує В. Смолій, "вперше державотворча функція перейшла безпосередньо до рук представників народу" ⁴².

У цих процесах важлива роль належала порубіжним територіям, зокрема території Середнього Подніпров'я, яка стала не лише консолідуючим центром організаційного формування козацтва та виділення його в окрему стану групу суспільства, а й послужила утвердженню такого форпосту козацтва, як Запорозька Січ, — важливого фактора, що впливало на дальшу еволюцію поглядів козацтва.

Це сприяло не лише кількісному зростанню козацтва, але і усвідомленню ним своєї сили та ролі в тогочасному суспільстві, переходу його на новий, вищий рівень політичної зрілості. Козацтво починає відстоювати не лише власні привілеї та вольності, а й висуває вимоги перед урядом стосовно врегулювання міжконфесійних відносин, визнання православної єпархії, заборони розташування жовнірів на території Київського воєводства тощо. Тобто перетворюється у вагомий соціальний фактор, здатний стати на захист інтересів держави і суспільства в цілому. Як вважає О. Єфіменко, "козацтво на Україні набуло широкого розвитку і, склавшись зрештою у певний суспільний клас, в особливий інститут, з побутового явища, по суті руйнівного, навіть антикультурного, стало виразником національних інтересів свого народу і взяло на себе державне будівництво України" ⁴³.

Особливості виникнення, становлення та організаційного формування козацтва спричинили те, що воно стало одночасно носієм духу "пограниччя", свавілля, непокори та свободи, незалежності, взаємодопомоги і захисту. Це виділяло козацтво з загальної маси населення і створювало навколо нього особливий ореол, який мав магічну притягуючу силу, особливо для поневолених народних мас, що мешкали в північно-західних

регіонах та сусідніх державах. Тому козацтво консолідувало навколо себе населення порубіжних територій, яке, в свою чергу, стало його сподвижником, опорою і резервом у боротьбі як із зовнішніми ворогами — турецько-татарськими загарбниками, — так і внутрідержавними поневолювачами — польською шляхтою

"Козацтво дало політичний імпульс розвитку суспільної свідомості селянських мас, — відзначає В. Смолій, — забезпечивши появу в них нових стереотипів мислення. Ототожнення в очах зовнішнього світу термінів "українець" і "козак" також свідчило про велику репрезентивну роль останнього в історії України та її народу" ⁴⁴.

Козацтво значною мірою втілювало народний ідеал прагнення до вільного, незалежного життя. В уявленні народу козак виступав у двох іпостасях — як вільна, незалежна, нікому не підвладна людина, та як його захисник від чужинців — жорстоких турецьких васалів та амбіційної польської шляхти.

Освоєння порубіжних територій, організація захисту від турецько-татарської агресії було не заслугою Речі Посполитої, як намагаються стверджувати польські та інші зарубіжні історики і хроністи, а беззаперечною заслугою козацтва.

Все сказане може певною мірою пояснити, на перший погляд, парадоксальний факт: незважаючи на вищий соціально-економічний розвиток Середнього Подніпров'я та Брацлавщини, порівняно з іншими порубіжними територіями, багаті природні ресурси та менш виражені форми соціального і національного гніту, ніж на землях "старого заселення" Галичині, Волині, Західному Поділлі, саме південно-східні райони порубіжжя — Київщина, Брацлавщина, Черкащина — згодом стали місцем, де спалахнуло вогнище соціальних конфліктів. Розгадка парадоксу в тому, що причини цих конфліктів локалізувалися не стільки в соціально-економічних реаліях чи національних утисках населення, скільки в особливій ментальності людності, що тривалий час проживала в специфічних регіонах порубіжних територій.

Освоєні в небезпечних умовах важкою працею, плугом і мечем, багаті і родючі землі дане населення вважало своєю законною, даною їм Богом власністю, посягання на яку, згідно з християнськими канонами, було не лише злочином, але і важким гріхом. Тому спроби посягання на дану власність, не кажучи вже про намагання запровадити кріпосницько-панщинні порядки, загальноприйняті та усталені в інших регіонах держави, спонукали до протесту і незадоволення, розцінювались як посягання і на свободу. Цю ментальність якраз і не могла і не бажала збагнути польська шляхта, яка звикла до панування і всевладдя: незалежність холопів для неї була нонсенсом, дивним і неприродним явищем, нісенітницею.

Саме це, очевидно, і стало причиною сутичок, які невдовзі переросли в жорстокий і кривавий двобій, що тривалий час на вгавав на стражденній українській землі. А головною пружиною цих сутичок, як вказує С. Леп'явко, "був вузькостановий конфлікт між козацтвом-боярством і шляхетською владою" ⁴⁵.

Обмезоване Запорозькою Січчю та козацькими поселеннями, Середнє Подніпров'я стало місцем суспільно-політичного відродження українського народу, інтенсивного соціально-економічного розвитку їх, місцем консолідації українського етносу та його національного самовизначення.

Структурні зміни у становому складі населення, в свою чергу, спричинили і певні якісні зміни в суспільній свідомості як козаків, так і селянства. За словами В. Смолія, "козацький ідеал став не лише ідейним

надбанням селянсько-козацьких мас України. З часом він перетворився на могутній фактор реалізації їхніх мрій і прагнень, на життєздатний матеріал для створюваної ними соціальної будови"⁴⁶.

Все це зумовило значну активізацію козацьких громад та їх активну участь у вирішенні не лише соціально-економічних питань, але і політичних проблем, що дістало особливого вираження в другій половині XVI—XVII ст. Наполеглива боротьба козацтва за утвердження власних прав і привілеїв, за козацькі вольності та рицарську славу вилилася в масові повстання та селянські війни і завершилася визвольною війною українського народу проти соціального гноблення та національного гніту. За цих умов козацтво перетворилось у панівну верству суспільства і стало носієм державотворчої ідеї українського народу.

Таким чином, порубіжні території і, зокрема, Середнє Подніпров'я, стали важливим фактором не лише у виникненні козацтва, але і в його організаційному формуванні та виокремленні в стану групи суспільства.

Процес організаційного формування козацтва та еволюція його від стихійної, практично некерованої сили до організованої військової структури відбувався на протязі тривалого часу.

¹ Архив ЮЗР. - Ч. 7. - Т. 2. - 1890. - С. 114.

² Дорошенко Д. Нарис історії України. — К., 1992. — Т. 1. — С. 149—154.

³ Еріх Лясота. Щоденник // Жовтень. — 1984. — № 1. — С. 99.

⁴ Яворницький Д. Історія запорізьких козаків. — Львів, 1991. — Т. 2. — С. 13.

⁵ Дорошенко Д. Назв, праця. — С. 153.

⁶ Грушевський М. Історія України-Руси. — Т. 7. — К., 1995. — С. 82.

⁷ Акты, относящиеся к истории южной и западной России. — СПб., 1865. — Т. 2. — С. 1599.

⁸ Ч а б а н А. Ю. Витоки. Середнє Подніпров'я з найдавніших часів до середини XVII ст. - Черкаси, 1994. - С. 6.

⁹ Соловьёв. История России. — Т. 5. — С. 434.

¹⁰ С м о л і й В. Феномен українського козацтва в загальноісторичному контексті // Укр. іст. журн. — 1991. — № 5. — С. 62.

¹¹ Петренко А. Поземельні відносини в процесі формування козацтва // Матеріали IV Всеукраїнських історичних читань. — Київ—Черкаси, 1997. — Кн. 2. — С. 167.

¹² Ефименко А. История украинского народа. — Львов, 1991. — С. 167.

¹³ Грушевський М. Історія України. — К., 1991. — С. 95.

¹⁴ Дорошенко Д. Назв, праця. — С. 153.

¹⁵ Акты, относящиеся к истории южной Руси. — Вып. 1. — С. 19.

¹⁶ Яковенко Н. Перші сто літ козащини // Генеза. — 1994. — № 2. — С. 116.

¹⁷ Дорошенко Д. Назв, праця. — С. 154.

¹⁸ Бантыш-Каменский Д. История Малой России. — М., 1842. — Т. 1. — С. 99.

¹⁹ Ефименко А. Указ. соч. — С. 195.

²⁰ Антонович В. Коротка історія козащини. — Коломия, 1912. — С. 25.

²¹ Летопись по Никонову списку. — СПб., 1791. — С. 272.

²² Драгоманов М. Козаки. — Л., 1906. — С. 34.

²³ Яворницький Д. Назв, праця. — С. 19.

²⁴ Kronika M. Bielskiego. - Т. 2. - S. 1043.

²⁵ Цит.: Дорошенко Д. Назв, праця. — С. 157.

²⁶ Kronika M. Bielskiego. - Т. 2. - S. 1358.

²⁷ С м о л і й В. Назв, праця. — С. 72.

²⁸ Драгоманов М. Назв, праця. — С. 4.

²⁹ Архив ЮЗР. - Ч. 7. - Т. 1. - 1890. - С. 303.

³⁰ Щ е р б а к В. Назв, праця. - С. 149.

³¹ Акты, относящиеся к истории южной и западной России. — СПб., 1865. — Т. 2. — С. 1599.

³² Дорошенко Д. Назв, праця. — С. 158.

³³ Asia historica res gestas polohiae illustrantia. — Т. 11. — Krakov, 1887. — S. 337.

³⁴ Антонович В. Назв, праця. — С. 27.

³⁵ Грушевський М. Історія України. — К., 1991. — С. 97.

³⁶ Яворницький Д. Назв, праця. — С. 14.

³⁷ Леп'явко С. Козацькі війни кінця XVII ст. в Україні. — Чернівці, 1996. — С. 71.

³⁸Крук О. М. П. Драгоманов про козацьку добу в історії українського народу // Матеріали міжнародної наукової конференції. — Київ—Запоріжжя, 1997. — С. 25.

³⁹Дорошенко Д. Назв, праця. — С. 148.

⁴⁰Ричка В. Козаки на Афоні // Матеріали V Всеукраїнських історичних читань. — Київ-Черкаси, 1995. - С. 99-102.

⁴¹Голочко П. Древняя Русь. Очерки социально-политической истории. — К., 1987. - С. 103.

⁴²Смолій В. Назв, праця. — С. 65.

⁴³Ефименко А. Указ. соч. - С. 193.

⁴⁴Смолій В. Назв, праця. — С. 73.

⁴⁵Леп'явко С. Про природу станових привілеїв українського козацтва // Проблеми української медієвістики. — К., 1990. — С. 97—98.

⁴⁶Смолій В. Назв, праця. — С. 69.

Проблеми історії України нового часу

Н. А. ШИП (Київ)

Київська духовна академія - центр вищої
духовної освіти Наддніпрянської України
(XIX - початок XX ст.)

Київська духовна академія, заснована 1819 р. в результаті реорганізації Києво-Могилянської академії, продовжувала зберігати значення освітнього центру для православних Наддніпрянської України. В ній навчалося також чимало вихідців з інших країн, де сповідувалося православ'я. Методологічні стереотипи у питаннях релігії і церкви тривалий час заважали дослідникам гідно оцінити внесок Київської духовної академії в розвиток освіти і науки. На жаль, не знайшов він об'єктивного висвітлення і в сучасній узагальнюючій праці "Історія церкви та релігійної думки в Україні" (у 3-х кн., К., 1994).

Діяльність Київської духовної академії потребує адекватної оцінки в усіх її сферах не з точки зору, чого вона не зробила, а яку користь вона дала у несприятливих умовах імперської політики щодо українства. Протягом сторіччя вона залишалась єдиним в Україні вищим духовним навчальним закладом (в Росії діяли ще Московська, С.-Петербурзька і Казанська духовні академії).

Як зазначає історик Ф. Тітов, переважну більшість студентів академії до 40-х років XIX ст. становили вихованці семінарій Київського учбового округу, коли за розпорядженням Св. Синоду почали викликати семінаристів і з російських губерній. І все ж зросійщеною, як вважають деякі дослідники, за складом студентів Київську духовну академію назвати не можна, її слухачами переважно були випускники Київської, Катеринославської, Полтавської, Подільської, Волинської, Чернігівської, Воронезької, Орловської, Курської семінарій. Дедалі географія студентів розширювалася: приїздили вихованці Ярославської, Могилівської, Тамбовської, Кишинівської та інших семінарій. Так, у 1837 р. по закінченні Курської семінарії студентом академії став ієродиякон Макарій (Булгаков), одночасно з ним навчався вихованець Чернігівської семінарії ієродиякон Полікарп (Пясецький) уродженець с. Журавки Новгород-Сіверського по-

віту Чернігівської єпархії. Того ж року до академії було зараховано вихованця Харківського колегіуму Аліпія (Пантелеєва) — уродженця Харківської губернії¹.

У з'ясуванні питання про склад студентів немає проблем, адже воно достатньо забезпечене архівними і опублікованими джерелами, з яких на серйозну увагу заслуговують праці згаданого Ф. Тітова та В. Аскоченського, яким складено списки випускників від I до XV (з 1819 до 1851 рр.) курсу з означенням семінарій, в яких вони здобули попередню освіту. Приміром, у 1849 р. магістрами з академії вийшли І. І. Лавровський — випускник Пензенської, О. Г. Макаревський — Чернігівської, І. П. Чехович - Волинської, А. Я. Максимович — Полтавської семінарій; у 1851 р.: П. Д. Юркевич -- Полтавської, З. О. (Польський — Волинської та ін.² Загалом у зазначений період вона випустила 714 чол., з них 268 магістрів, 130 старших кандидатів, 300 молодших кандидатів і 16 студентів. У цілому протягом першого півстоліття існування (1819—1869 рр.) Київської академії в ній щорічно навчалось сто і більше студентів (це приблизно в десять разів менше, ніж було у Києво-Могилянській академії), а всього за цей час її закінчило близько 1240 чол.³ Чисельність студентів зменшилася частково внаслідок перетворення академії на богословську, що знижувало інтерес до неї у молоді, яка більше прагнула світської освіти. До того ж, кількість прийнятих залежала від рівня підготовки вступників, а вона часто була незадовільною. Приміром, за звичаєм дехто з духовенства записував дітей у списки семінаристів, а згодом забирив їх і навчав дома⁴. Очевидно, домашня освіта не в усіх випадках відповідала академічним вимогам до абітурієнтів. Виникали непорозуміння, про які доповідалося обер-прокурору Св. Синоду. В 1851 р. він втрутився у справу, коли до академії не були зараховані учні Курської та Катеринославської семінарій. Один з них не склав іспити, а другий просто відмовився від вступу. За розпорядженням обер-прокурора Св. Синоду правління Київської духовної академії зажадало від керівництва вищезгаданих семінарій більш уважного і принципового ставлення до добору учнів для навчання в академії⁵.

Програми та кількість дисциплін, з яких екзамінувалися вступники, за винятком профільюючих, тобто богословських, час від часу коригувалися. Приміром, у 70—90-і роки вступні іспити склалися з твору на богословську тему, філософії або літературного твору, усної відповіді з догматичного богослов'я, історії церкви, обох давніх мов (грецької і латинської) та логіки. Від екзаменів указом Св. Синоду (1876 р.) звільнялися особи, які закінчили університет і бажали вступити в академію своєкоштными студентами, а ті з них, хто хотів навчатися на казенному утриманні, зараховувалися за кількістю балів нарівні з іншими⁶. Як бачимо, в академію йшли особи не лише з семінарською, а й з університетською освітою.

Св. Синод, намагаючись усунути різнобій у порядку екзамінування вступників (тривалий час академії самі визначали коло необхідних дисциплін), наприкінці 1901 р. видав указ, за яким встановлювалися єдині правила: екзамени у межах семінарського курсу з Св. Письма (Старого і Нового Завіту), догматичного богослов'я, церковної, загальної і російської історій, однієї з давніх мов (на вибір студентів), а також написання творів на визначені теми з морального богослов'я, філософії та релігійних повчань⁷.

Іноді здійснювався індивідуальний прийом згідно з розпорядженням Св. Синоду. Зокрема, до нього за дозволом зверталася академія в 1904 р. у справі настоятеля церкви при Київському Дехтерівському притулку свя-

щеника М. Стельмашенка — вихованця історико-філологічного факультету університету св. Володимира, який бажав поступити вільнослухачем на III курс академії з правом екзаменуватися з предметів, які не вивчалися ним в університеті, а також подавати твори на отримання наукових ступенів. Оскільки М. Стельмашенко після закінчення університету був залишений професорським стипендіатом по кафедрі загальної історії для вивчення історії християнських церков (переважно у слов'янських народів) і мав потребу опанувати відповідний курс богословських наук для виконання дисертаційної праці, Св. Синод дозволив раді академії задовольнити його прохання⁸.

Інкони вихованець світського навчального закладу ставав на церковну службу і з метою отримання фахових знань стажувався в академії.

Географія студентів до кінця існування академії залишалася досить широкою. Так, у лютому 1877 р. академічною радою було ухвалено викликати з Київської, Волинської і Воронежської семінарії по 3, Кишинівської, Подільської, Полтавської, Курської і Орловської -- по 2, Харківської, Катеринославської, Одеської, Тифліської, Мінської, Чернігівської і Донської семінарії — по одному вихованцю (всього 26 чол. з 15 семінарій)⁹.

Про наслідки екзаменаційних іспитів академія повідомляла Св. Синод, який робив узагальнюючий аналіз і відповідно регулював як зарахування студентів, так і весь навчально-виховний процес. У 1899 р. вступні іспити складала вихованці духовних семінарій Київської, Вітебської, Полтавської, Новгородської, Ставропольської, Калузької, Одеської, Ризької, Ярославської, Тульської, Кишинівської, Подільської, Таврійської, Могилівської та ін.¹⁰

Духовно-учбове відомство видавало циркуляри, в яких містилися вистяги з донесень екзаменаційних комісій про наслідки вступних іспитів. Зокрема, 1889 р. у Київській духовній академії екзамен з догматичного богослов'я складала 63 чол., з них четверо відповідали дуже задовільно (на "5"), 18 — на "4", 35 — на "3", 6 — на "2". Досить слабкі знання виявилися в галузі визначення різниці у віросповіданнях. Зокрема, багато хто не міг відповісти, чим відрізняються православні єпископи та пресвітери від протестантських. Вищі бали на екзамені набрали казеннокоштні вихованці з Тамбовської, Курської, Воронежської та Волинської семінарій, а незадовільні відповіді були у вільнослухачів (волонтерів)¹¹.

Результати іспиту в Київській духовній академії з історії церкви свідчили, що викладання цього предмету в семінаріях поставлено добре. Іспит з логіки, за даними комісії, яка його проводила, показав, що вивчення цієї дисципліни ще не виконує свого основного призначення — "сприяти розвитку мислення у учнів"¹². З грецької мови відповіді були кращими, ніж попереднього року. Подібним чином було проаналізовано й екзамени з інших предметів.

Навчання й поведінка в академії суворо регламентувалися. Правила для студентів (1881 р.) проголошували, що кожний, хто хоче служити церкві, має насамперед виховати себе. Вступники зобов'язувалися виконувати такі вимоги: обов'язкове відвідання лекцій і дотримання порядку та тиші на них, написання протягом року кількох творів на теми, визначені викладачами, дотримання постів, присутність на богослужінні всенощному або ранковому та літургії у недільні і святкові дні, читання на кліросі та участь у хорі, виконання встановлених правил проживання в гуртожитку і загального розкладу дня, бережливе ставлення до академічного майна. Рядом правил заборонялося: паління в класах, залі, гардеробі, спальнях, їдальні; влаштування в академічних приміщеннях зборищ, концертів, публічних читань або зборів (підстава — п. 4 Положення

Комітету міністрів від 26 травня 1867 р. та Указ Св. Синоду від 17 квітня 1871 р. за № 23); подання колективних скарг (Указ Св. Синоду від 5 лютого 1879 р. за № 399); відрядження так званих депутатів, різного роду оголошення від імені студентів, відвідання громадських закладів, що не відповідають моральним вимогам духовної особи та ін.¹³ Отже, режим був суворий, що відповідало характеру і меті цього навчального закладу.

Дбаючи про виконання академією її основного призначення — підготовки високоосвічених церковнослужителів, викладачів духовних закладів, вище духовне керівництво розробляло правила прийому, не позбавляючи можливостей вступу до неї осіб, які мали попередню світську освіту і успішно здали екзамени з усіх богословських предметів при духовних семінаріях. З університетською освітою, як уже зазначалося, претенденти на стипендію піддавалися загальним іспитам. Ось, наприклад, скорочений перелік умов зарахування до академії на 1905/1906 навчальний рік, надрукованих у журн. "Труды Киевской духовной академии": приймаються особи всіх станів православної віри, які закінчили курс духовної семінарії зі званням студента; одружені особи в академію не приймаються; необхідні документи для подання: семінарський атестат, свідоцтво про народження й хрещення, свідоцтво про явку до виконання військового обов'язку або про приписку до призовної дільниці після відбуття військової повинності; документ про соціальний стан, до якого належить прохач; особи податного стану зобов'язані подати свідоцтво про звільнення їх від податків на законних підставах; якщо вступник приходиться не відразу після навчання в іншому навчальному закладі, то повинен подати свідоцтво про благонадійність; оцінка за поведінку має бути "5"; усі проходять медичний огляд; вільних вакансій казеннокоштных для I курсу є 30, з них 25 для тих, кого викликають з семінарій, тобто, 5 вільних стипендій для тих, хто краще складе іспити; своєкоштных може бути стільки, скільки вмістять приміщення академії; своєкоштни за навчання в академії сплачують 210 крб. на рік (по половині у вересні та січні)¹⁴.

Ретельний добір вступників, жорсткі правила внутрішнього розпорядку забезпечували стабільне функціонування академії протягом цілого століття, хоч у загальній освітній системі Росії і України її акції поступово знецінювалися через випереджаючий розвиток мережі світських навчальних закладів та загальну тенденцію зниження інтересу до релігії на тлі наукового прогресу у природничій галузі та суспільно-політичних процесів, особливо на початку XX ст. Та все ж і тоді вона не відчувала гострої нестачі слухачів. У списках студентів за 1906 р. значаться: М. Алферов, П. Карачевський, П. Ковернинський (з Київської семінарії), Є. Вікторовський, В. Захар'євич (з Волинської), П. Вільчинський (з Подільської), Ф. Гавриш (з Полтавської), С. Іванов, О. Вишневський (з Чернігівської семінарії) та ін.¹⁵ На кінець 1917 р. в академії навчалось на I курсі 66 студентів, на II — 47, на III — 28¹⁶.

Отже, цілком слушною є думка І. Власовського, що Київська духовна академія в XIX—XX ст. за національним складом студентів не відрізнялася від Петербурзької, Московської і Казанської, в усіх них був мішаний контингент слухачів, адже не було сенсу, приміром, українців направляти лише до Казані, або росіян до Києва¹⁷.

Академія прагнула давати своїм вихованцям належну підготовку, дбаючи про високий рівень викладання як богословських, так і загальноосвітніх предметів. Навчально-виховний процес регламентувався статутом, в якому було зафіксовано, що ні наставники, ні їхні учні не знайдуть світла вищої мудрості ніде, крім християнського вчення. Статут вимагав відкидати все, що суперечить істинному розуму Св. Письма.

За традицією в академії поруч з богослов'ям стояла філософія, рівнем викладання якої вона не поступалася перед кращими європейськими університетами. У своїх звітах раді академії викладачі повідомляли зміст курсу, що вивчався. Приміром, у звіті доцента П. Ліницького за 1869/1870 навчальний рік зберігається конспект лекцій з історії філософії. Вивчалася, зокрема, біографія Сократа, вчення софістів, їх спільні й відмінні риси тощо¹⁸.

Викладання історії передбачало забезпечити усвідомлення студентами хронологічного зв'язку подій, еволюції людського суспільства у моральному відношенні, тобто розуміння філософії історії¹⁹.

У новій академії велику увагу приділяли питанню про статус латинської мови, яке особливої гостроти набуло в колах вищого духовенства. Так, київський митрополит Євгеній вважав обов'язковим викладання богослов'я латиною, митрополит рязанський поділяв цю думку, допускаючи вивчення російською лише практичного, а не догматичного богослов'я, їм заперечував московський митрополит, посиляючись на приклади слабого опанування студентами богословських понять латиною і складність їх перекладу на інші мови. Він пропонував дозволити викладання російською мовою і заохочувати вихованців складати богословські трактати в дусі православної віри, адже латина здавна була мовою язичництва та сучасної західної, а не східної церкви²⁰. Зважаючи на аргументованість позицій обох дискутуючих сторін, викладання богослов'я дозволялося здійснювати і російською і латинською мовами. У 1848 р. в академії було відкрито клас латинської мови. За статутом 1869 р., студенти на вибір вивчали грецьку або латинську, хоча викладачі Київської, С.-Петербурзької, Московської і Казанської академії висловлювалися за обов'язкове вивчення обох мов.

Щодо статусу української мови академія упродовж XIX ст. дотримувала нейтральної позиції²¹. Коли в період Української революції (1917-1920 рр.) українське питання особливо загострилося, професори академії не виявили одностайності. Є сенс зупинитися на цьому детальніше.

Досить бурхливо на кількох засіданнях ради академії обговорювалося це питання, професори були знервованими і силкувалися довести, що українізація в такий час може призвести до церковного роздроблення, наводилися історичні приклади, коли православ'я саме завдяки своїй єдності рятувало державу²².

Більш радикально і згуртовано діяли студенти, які в резолюції травневих 1917 р. зборів у пункті 15 записали: "Визнати необхідною поступову українізацію академії. Початковий крок її — введення в коло академічних наук "українознавства", що складалося б з чотирьох предметів: а) громадянської історії України; б) української мови; в) історії української літератури; г) історії української церкви"²³. Ці предмети мали викладатися українською мовою і були обов'язковими для всіх майбутніх працівників України.

З приводу цієї студентської резолюції академічна рада ухвалила: "Обговорення питання про українізацію академії відкласти до вирішення в Установчих зборах питання про політичне становище України. Організацію ж необов'язкових (тобто, за бажанням, не для всіх студентів. — Я. III.) курсів українознавства визнати бажаним"²⁴.

Генеральний секретар народної освіти Української Центральної Ради 16 серпня 1917р. звернувся до ректора Київської духовної академії з проханням повідомити, "які курси по українознавству читатимуться цього року в Академії, хто їх читатиме і чи можуть лектори читати їх українською мовою, що не виключатиме читання їх на мовах інших"²⁵. Офіційної

відповіді на цей запит в архівній справі немає. Однак на аркуші, де написані ці рядки, є приписка олівцем: "Довести до відому, що за розпорядженням Св. Синоду про введення українознавства як обов'язкового предмету клопотання не задоволене".

18 серпня 1917 р. рада академії ухвалила: у зв'язку з українським рухом у галузі церковній та культосвітній створити комісію у складі проф. Ф. Тітова, Н. Мухіна та Н. Маккавейського для підготовки доповіді на засіданні ради про ставлення академії до цього руху²⁶. Засідання ради 24 серпня 1917 р., за архівними документами, було досить напруженим, висловлювалися протилежні думки з приводу українізації, стурбованість політичною ситуацією. Після того, як проект протесту академії проти українізації було зачитано на засіданні, професор Ф. Тітов знищив його, пояснюючи це своїм вкрай знервованим станом. У протоколі засідання не відбито всіх нюансів обговорення. Через місяць Ф. Тітов зазначав у своїй записці-заяві керівництву академії, що секретар ради йому сказав, нібито ніякого протоколу цього засідання не буде (за розпорядженням ректора)²⁷. Цікаво, що Ф. Тітов писав, буцімто два інших члени комісії проф. Н. Мухін та Н. Маккавейський на попередньому засіданні схвалили проект, складений Ф. Тітовим, а під час обговорення на засіданні ради поводити себе так, ніби й не були членами комісії і не погоджувалися раніше з текстом цього документа²⁸. З цієї записки виявляється, що за проект ніби проголосували всі члени ради, після того як Ф. Тітов залишив засідання, забравши і згаданий документ²⁹. Ще раніше (30 серпня 1917 р.) у своїй заяві професор просив вивести його зі складу комісії через хворобу. Він, за його словами, переконався, що згадана "записка не висловила одностайного голосу академічної корпорації"³⁰.

Тим же числом датована і записка екстраординарного професора І. Четверикова, в якій йшлося про те, що на засіданні ради академії 20 вересня проф. Ф. Тітов сказав, ніби ті члени ради, які навесні цього року підписали грошові пожертвування на користь Українського Національного фонду, виявили тим самим "співчуття насильницькій українізації південно-західного краю, а зголошуючись підписати протест проти насильницької українізації, ставлять себе у двозначне становище"³¹.

З цього приводу І. Четвериков дав фактичну довідку: у травні комітет з академічних справ отримав від Української Центральної Ради звернення з проханням подати допомогу Українському Національному фонду. На загальних зборах академії 18 травня було ухвалено зробити свій внесок у згадану справу, при чому всі погодилися без заперечень. Український Національний фонд розглядався як фонд на культурно-просвітницькі потреби українців³², тому серед пожертвувачів були особи, які співчували культурній автономії. Вони "мали на увазі лише культурну автономію Малоросії і не припускали гадки про насильницьке відторгнення краю в політичному і культурному відношеннях від єдиної Росії"³³. Отже, звинувачення Ф. Тітова у двозначності поведінки тих членів ради, які 20 травня підписали аркуші на пожертвування, а зараз приєднуються до протесту проти насильницької українізації, є безпідставним.

25 вересня 1917 р. канцелярія Київської духовної академії надіслала до редакції газети "Кіевская мысль" текст протесту проти насильницької українізації Південної Росії, ухвалений одногосно на засіданні ради 20 вересня 1917 р., у формі звернення до Тимчасового уряду і суспільства. В ньому йшлося про те, що четвертий рік триває війна, а всередині країни до краю загострилася класова боротьба. У такій складній ситуації стало необхідним розв'язання українського питання. Київська духовна академія як найдавніша школа не лише України, а й Росії в цілому, висловила свою

думку з цього приводу: "Відомо, що в Україні завжди був сильним рух, який відстоював особливості місцевого побуту і мови, які тепер, із введенням у Росії нового політичного устрою, отримають більші можливості для розвитку за умов передбачуваної автономії. Але прихильники галицько-австрійської орієнтації вносять у цей рух домішки сепаратизму"³⁴. Визнаючи єдино правомочним органом Установчі збори, Київська духовна академія вважала передчасним урядовий акт з українського питання, що не враховує інтересів усього населення краю. На її думку, він мав бути винесеним на розгляд Установчих зборів.

Можливо, таке ставлення Київської духовної академії до українізації в 1917 р. дало підстави історик Д. Дорошенку недооцінити загалом роль академії в розвитку духовної освіти, науки і релігійної думки в Україні³⁵. Натомість І. Власовський зазначав, що така позиція професорів у складний період революції 1917 р. не дає підстав вважати академію україножерською всі сто попередніх років її функціонування³⁶. Незаперечні факти свідчать про те, що у ХІХ — на початку ХХ ст. цей навчальний заклад був досить авторитетним. Звіти викладачів, які зберігаються у фондах Центрального державного історичного архіву України в Києві, дають уявлення про характер і зміст академічного навчання. Цікавими, на нашу думку, є огляди лекцій з психології — науки про душу людську, св. Письма, педагогіки (про виховання фізичне, моральне і розумове); російської цивільної історії (нарис російської історіографії: народний епос, літописи, синопсис Гізеля, Татишев, Карамзін, оцінка його "Истории государства Российского" з наукового, морального, політичного і художнього боку); патрології тощо³⁷. Судячи з того, який обсяг наук опановували студенти, без сумніву можна прирівняти академічну освіту до гуманітарної університетської. Проте щодо цього сумніви виникали навіть у сучасників, не кажучи вже про наступні покоління, їх причиною були упередженість або необізнаність у даному питанні. Тому вважаємо необхідним спробувати розібратися в цьому глибше. Справді, у ХІХ ст. внаслідок помітного прогресу в економіці, науці, культурі, розвитку світської освіти, що виключало безроздільне панування релігійної ідеології, у суспільстві формувалося критичне, часом навіть неповажне ставлення до духовенства, побутувала думка про його в цілому невисокий загальноосвітній і культурний рівень.

Самі духовні пастирі не заперечували, що вони малоосвічені, деякі прослухали лише курс у семінарії, який не давав широкої загальної підготовки. У духовних навчальних закладах панував кастовий дух. Тогочасний сільський священик зазначав: "Вся атмосфера цих закладів просякнута дрібним торгашеством, чиновницьким ставленням до справи, паперовим формалізмом..."³⁸. Отже, критика духовних семінарій і академії не була безпідставною. Тому суспільство загалом сприймало духовних пастирів негативно, часто несправедливо звинувачуючи їх у всіх бідах; у літературі з'явилися непривабливі характеристики священиків; офіційна преса також інколи висловлювала невважені судження стосовно духовної освіти. У зв'язку з цим професор В. Певницький на сторінках академічного журналу влучно зауважив: коли "університетська наука перебувала ще в дитячому віці, духовні академії накреслили собі широку програму, яка робила богослова не лише спеціалістом і знавцем своєї справи, а цілком освіченою людиною..."³⁹. Без сумніву, Київська академія нарівні з іншими академіями сповна виконувала свою місію — готувала викладачів для семінарій і власне для себе, а також майбутніх вищих церковних ієрархів. Так, з випускників 1845 р. ступінь магістра отримав 41 чол., з числа яких Н. А. Фаворов (вихованець Рязанської семінарії), Д. В. По-

спехов (Володимирської), К. І. Скворцов (Київської) були призначені на викладацькі посади в самій академії⁴⁰.

Для власних потреб академія залишала найбільш здібних, самовідданих і працьовитих студентів професорськими стипендіатами. Академічна рада ставила перед ними високі вимоги, про що свідчить постійний контроль, безкомпромісні критичні оцінки їхньої наукової діяльності. У червні 1891 р. рада заслухала відгук доцента А. Дмитрієвського про звіт професорського стипендіата Аф. Неселовського, який працював над питанням літургики та церковної археології. А. Дмитрієвський оцінив працю Неселовського позитивно, відзначивши, що останній знає предмет і має добру підготовку для викладацької роботи⁴¹.

Ординарний професор А. Розов у відгуку на звіт професорського стипендіата Федора Тітова за 1890/91 навч. рік зазначив, які настанови він йому давав, зокрема стосовно опрацювання літератури. Стипендіат мав завдання скласти програму з давньої загальної громадянської історії за прагматично-хронологічним принципом, в якій би розглядалася історія "усього культурного світу за періодами розвитку цивілізації в людстві" замість пануючої тепер методи викладу всесвітньої історії за етнографічним принципом, тобто по окремих народах⁴². Учений запропонував таку ідею своєму підопічному, адже вважав назрілим питання необхідності заміни старої навчальної програми новою, відстоюючи цивілізаційний підхід у вивченні всесвітньої історії, який згодом набув широкого наукового застосування, зокрема у ХХ ст. французькими вченими школи "Анналів", британським мислителем А. Тойнбі та ін.

На жаль, А. Розову довелося констатувати, що Ф. Тітов не дуже уважно вивчав відповідну літературу. Скрупульозно проаналізувавши складену стипендіатом програму, він вказав на її надмірну деталізацію, ряд непродуманих питань, на які неможливо знайти відповіді. Складена ж ним програма з нової історії, що хронологічно сягала аж 1891 р., відрізнялася захопленням етнографічним принципом поділу її на періоди. Професор погоджувався із загальною позицією Ф. Тітова, висловленою в поясненнях до програми з давньої історії, щодо невиправданості виключення з неї єврейського і російського народів.

В цілому діяльність стипендіата дістала позитивну оцінку, а недоліки було віднесено за рахунок хвороби, що забрала в нього багато сил і часу. Рада академії визнала за можливе призначити Ф. Тітова виконуючим обов'язки доцента (до остаточного утвердження в ступені магістра) на кафедрі давньої загальної цивільної історії з 1891/1892 навч. року⁴³.

Практика виховання власних кадрів тривала аж до закриття академії. З журналу ради Київської духовної академії за травень-червень 1917 р. довідуємося про те, що на 1917/1918 навч. рік професорськими стипендіатами були залишені Н. Васильківський та А. Стрельников. Керівництво першим здійснював професор П. Кудрявцев, другим — доцент В. Попов. Стипендію вони отримували із сум, що були в розпорядженні Св. Синоду згідно із "Статутом духовних академій". Тоді ж рада вирішила викликати в академію на синодальні кошти 20 вихованців семінарій, залишивши 7 синодальних стипендій для першокурсників — волонтерів⁴⁴.

Отримати вищу духовну освіту в Київській духовній академії мали змогу також вихідці з інших країн, де сповідувалося православ'я. У 40-х роках лекції в академії з дозволу вищого духовного керівництва слухав монах болгарин Іларіон Стоянович. На XV курс (1849 р.) з іноземців поступили двоє болгар і один молдаванин. Навчалися тут і студенти з Сербії. До середини ХІХ ст. сербський уряд направляв здібну молодь у паризькі й німецькі університети, але згодом припинив цю практику через

загрозу проникнення в країну "шкідливих" ідей. Відтоді князь Карагеорґевич наказав посилати сербів для здобуття вищої освіти лише в Росію⁴⁵.

Як вступ, так і навчання важко давалися іноземцям, тому в грудні 1876 р. рада академії, взявши до уваги постанови Св. Синоду від 11 березня та 5 квітня 1869 р. щодо поблажливості до них, зарахувала студентом болгарина Д. Ганчева, хоч на вступних іспитах він виявив не досить високі знання. На засіданні ради 31 жовтня 1895 р. розглядалося прохання серба Даміана Ісайловича про звільнення його від вивчення латини, оскільки він розпочинав вивчати відразу ще й єврейську і одну нову мову (з цього питання рада порушила клопотання перед Св. Синодом)⁴⁶.

Кількість іноземців в академії на середину 90-х років помітно зростає: в кінці 1895/96 навч. року на чотирьох курсах навчалися 192 студенти і 3 вільнослухачі, у т. ч. один сирієць, 8 греків, 2 румуни, 5 болгар, 10 сербів і 3 чорногірці (всього 29), на грудень 1896 р. всіх слухачів налічувалося 211, з них 167 російських підданих і 44 іноземці, крім яких очікувалося ще 5. Як зазначалося в річному звіті академії, такої кількості студентів з інших країн у попередні роки не було⁴⁷. Вірогідно припустити, що бажання здобути вищу духовну освіту в Києві виникало завдяки авторитету академії у слов'янському світі і зростанню там попиту на освічених церковнослужителів. У річному звіті за 1895 р. принагідно зазначалося, що на середину 90-х років 30 вихованців академії посідали вищі церковні посади в Сербії, Болгарії, Румунії, Греції⁴⁸. Вихідці зі слов'янських країн приїздили навчатися в академію аж до самого її закриття. Траплялися й нетрадиційні випадки перебування в академії іноземців. Так, 1910 р. Київську духовну академію відвідав шведський підданий, ліценціат * богослов'я пастор Герман Неандер з метою вивчення православного богослов'я, церковної історії та організації православної церкви⁴⁹.

Зв'язок Київської академії з країнами, де сповідувалося православ'я, не обмежувався тільки навчанням у ній студентів-іноземців. Так, у 1902 р. Св. Синод видав указ про наукові відрядження професорських стипендіатів з призначенням для їх утримання 1500 крб. на рік. На засіданні ради 4 червня 1904 р. ординарний професор А. Дмитрієвський вніс пропозицію направити на річне стажування до Російського археологічного інституту в Константинополі К. Кекелідзе, давши йому блискучу характеристику⁵⁰.

Але головне завдання академії полягало у підготовці кадрів для Київської, Волинської, Подільської, Полтавської, Сімферопольської, Чернігівської, Вітебської, Могилівської, Орловської, Рязанської та інших духовних семінарій. Тут ми свідомо не наводимо прикладів розподілу студентів, оскільки вони типові і не є проблемою для дослідника. Інша справа, коли траплялися випадки не отримання випускниками призначення на посади. Так, з 35 випускників 1891 р. двох — В. Рибинського і В. Петрушевського — було залишено стипендіатами в академії, троє іноземців поїхали на батьківщину, а 28 росіян (26 кандидатів, 2 дійсних студентів) за відсутністю вакансій лишилися без призначення. Рада академії у своїй ухвалі зазначила, що вони можуть стати вчителями в семінаріях та училищах, якщо протягом року там відкриються вакансії⁵¹. Ми не знайшли офіційного тлумачення цієї ситуації, адже протягом усього періоду існування академії прийняття й розподіл студентів здійснювалися за розпорядженням Св. Синоду, який видав кадровими питаннями. Можна припустити, що відбулося непередбачене "перевиробництво" викладацьких кадрів, а скоріше організаційні непорозуміння. На цю думку наштовхують відомості про те, що в червні 1904 р. Св. Синод ухвалив змінити порядок зберігання документів вихованців духовних академії та відшкодування боргу казеннокоштовними студентами духовному відомству (до 1887 р.

документи знаходилися в духовних консисторіях або академіях, що затримувало пересування випускників на призначені посади і контроль за цим процесом)⁵². Св. Синод встановив на майбутнє: 1) випускники академій та інших духовно-навчальних закладів, які навчалися на казенному утриманні, а також ті, що навчалися за свої кошти, але вирішили служити в духовному відомстві, перейдуть у відання Центрального Управління цього відомства; 2) керівники академій видають випускникам лише тимчасові документи на мешкання і квитки на проїзд до місць призначення, а дипломи на ступінь кандидата і атестати на звання дійсного студента разом з точними адресами, куди призначені ці особи, направляються до Учбового Комітету при Св. Синоді. Вихованці академії повинні повідомляти цей комітет про будь-які зміни по службі⁵³; 3) єпархіальне керівництво має призначати вихованців академій на службу по єпархіальному відомству; 4) керівники духовних навчальних закладів та інших установ духовного відомства, куди прибули вихованці академії, повідомляють про це Учбовий Комітет, який тоді надсилає їм документи; 5) призначені на духовно-навчальну службу отримують від господарського управління Св. Синоду дорожні та інші належні їм гроші за місцем проживання через духовні консисторії; 6) в разі відмови казеннокоштных студентів служити у духовному відомстві академія може видати їм усі документи за умови сплати всіх витрат на їхнє навчання в академії; 7) якщо випускник поступив на іншу службу, Учбовий Комітет надсилає туди його документи, і там у нього вираховують 10 % платні на користь духовного відомства; 8) при переміщенні казеннокоштных вихованців на службу в інші відомства, якщо ще не вийшов термін відпрацювання, необхідно ставити умову погашення решти боргу за навчання в духовному навчальному закладі⁵⁴.

Вищенаведений документ свідчить про деяке послаблення контролю з боку вищого духовного керівництва за станом забезпечення семінарій викладацькими кадрами, невпорядкованість діловодства, небажання деяких випускників служити в духовному відомстві за призначенням. Св. Синод докладав зусиль до виправлення становища.

Говорячи про Київську академію як центр вищої духовної освіти православних слов'ян, слід зазначити, що в ній здобули освіту також багато церковних ієрархів: Іннокентій (Борисов) — архієпископ Херсонський (вихованець Орловської семінарії), Полікарп (Радкевич) — єпископ Орловський (вихованець Подільської семінарії), Євсей (Ільїнський) — екзарх Грузії (вихованець Курської семінарії), Іоанн (Петин) — єпископ Полтавський (вихованець Орловської семінарії)⁵⁵.

Продовжувати цей список можна й іменами полтавців, які були вихованцями Київської академії, а згодом обіймали вищі церковні посади: єпископ Августин (світське ім'я Андрій Федорович Гуляницький), єпископ Антонін (Олександр Андрійович Грановський), архієпископ Афанасій (Василь Михайлович Пархомович), єпископ Веніамін (Володимир Биковський) та інші. Архієпископ Парфеній (Памфил Левицький) з с. Плещивець Гадяцького повіту (нар. 1858 р.) після закінчення академії (1884 р.) працював помічником наглядача Переяславського духовного училища, з 1897 р. був ректором Московської семінарії, у 1904 р. став єпископом Подільським, з 1908 р. — Тульським. Тихон (Микола Василевський) — архієпископ Курський (нар. 1867 р., син псаломщика з Полтави) — у 1891 р. закінчив Київську духовну академію, працював у духовних навчальних закладах Полтави, Херсона, Томська, Мінська, був вікарієм Подільської єпархії, з 1914 р. — архієпископ Курський і Обоянський; Ювеналій (Григорій Іванович Карюков) — єпископ Орловський, з посаду Крюков Кре-

менчуцького повіту, син священника. У 1845 р. по закінченні академії викладав у Катеринославській духовній семінарії, з 1858 р. — ректор Нижегородської духовної семінарії⁵⁶.

Наведені приклади засвідчують важливу роль Київської академії у підготовці високоосвічених духовних пастирів, які, перебуваючи на службі в різних місцевостях Російської імперії, своєю богоугодною працею підносили її авторитет. Попереду ще велика робота по створенню банку даних про вихованців Київської духовної академії. Така робота передбачалася напередодні святкування її 300-річного ювілею (1915 р.). З цією метою заздалегідь розсилалися анкети. Проте на заваді стали події першої світової війни, які значно погіршили умови життя і праці в державі, в т. ч. академії. Поки що встановити не вдалося, на якій стадії ця робота зупинилася.

Відомості про славнозвісних вихованців Київської духовної академії розпорошені по різних опублікованих і архівних джерелах, що утруднює формування загальної уяви про той науково-освітній і культурний потенціал, що створювався нею. Академія виховала чимало свідомих національних діячів, про яких також ще мало написано науковцями, оскільки упродовж кількох минулих десятиріч церковно-історична проблематика їх мало цікавила. Безперечно, і викладачі, і студенти академії частково перебували під впливом русифікаторської політики. Тим, хто пробував виявляти прихильність до українства, доводилося конспірувати, їхня ніби непомітна робота далася взнаки на початку ХХ ст., коли український національний рух вступив у політичну стадію свого розвитку. Історична наука довго приховувала і факти, і прізвища, які свідчать про участь у цьому русі вихованців академії. З архівних джерел, листування тогочасних діячів проглядають не лише релігійні, а й громадсько-політичні позиції духовних осіб, зокрема студентів та викладачів Київської духовної академії. Так, К. Д. Думітрашков — вихованець, згодом викладач, з 1872 р. — бібліотекар академії почав писати свої літературні твори українською мовою в 30-і роки, ще студентом.

На діяльності багатьох випускників академії позначилося домашнє виховання в атмосфері національно-церковних традицій. Троє синів священника Г. Лебединцева з с. Зелена Діброва Звенигородського повіту Київської губернії — Петро, Феофан та Арсеній закінчили Київські духовні семінарію і академію⁵⁷. П. Г. Лебединцев — кафедральний протоієрей Софійського собору, особливо наближена особа до київських митрополитів — відзначався великим розумом і тактом. В одних колах тогочасної київської інтелігенції про нього говорили як про українофіла за поглядами і переконаннями, знавця історії Правобережжя і, зокрема, Києва, інші ж називали його мало не обрусителем. Брата Петра Гавриловича — Феофана, який був професором духовної семінарії та академії, також сприймали неоднозначно: урядник, обруситель, українофіл. Ким же насправді з огляду на їхнє ставлення до національного питання були ці двоє поважних людей, які залишили помітний слід в історії української культури?

Наведені В. Науменком короткі відомості з листування братів наприкінці 1858 р. свідчать, що обидва поділяли думку про необхідність видання духовного журналу українською мовою. П. Г. Лебединцев зауважував у листі до брата, що проповіді Гречулевича вже вдруге видаються, і це є свідченням того, що україномовний журнал користуватиметься попитом, тоді як "Воскресное чтение" не має бажаного успіху. Він радив назвати новий журнал "Недільна бесіда" або "Благочестива мова" і на видання залучити кошти заможних осіб. П. Г. Лебединцев пропонував видавати

його при Київській духовній семінарії, вважаючи, що там працює багато викладачів-українців, що, на жаль, не відповідало дійсності. Сподівання на видання духовного журналу українською мовою не справдилися, та Петро Гаврилович не полишав надії, що колись його задум здійсниться⁵⁸.

Утиски українського друкованого слова циркуляром 1863 р. та Емським указом 1876 р. заблокували розвиток української журналістики. Однак Феофан Лебединцев у 1882 р. заснував журн. "Киевская старина", який виходив до 1917р. і відіграв роль головного органу українознавства, хоч і видавався російською мовою.

В академії здобули освіту батько історика М. Грушевського — Сергій Федорович і дядько — Марко, який згодом став єпископом Української автокефальної православної церкви⁵⁹.

Київська духовна академія дала вищу освіту українському історичу, краєзнавцю, археологу, етнографу, громадському, культурному і церковному діячеві Ю. Й. Січинському (закінчив у 1885 р. зі ступенем кандидата богослов'я). У 1896 р. академію закінчив О. Г. Лотоцький — майбутній письменник, історик, публіцист, економіст, громадсько-політичний діяч⁶⁰, а 1900 р. — В. М. Чехівський, яскрава постать українського церковно-православного руху початку ХХ ст. У 1907—1917 рр. Чехівський активно співробітничав у "Просвіті" (Одеса), 1921 р. став головою ідеологічної комісії Української автокефальної православної церкви⁶¹. Він діяв поруч з видатним вихованцем Київської духовної академії — митрополитом УАПЦ В. Липківським, свідомо національна орієнтація якого сягає студентських років. З самого початку духовної кар'єри В. Липківський наполегливо домагався визволення православної церкви від московської опіки. За участь в українському церковному русі у 1905 р. він був звільнений з посади законовчителя Київської церковно-вчительської школи і переведений настоятелем Солом'янської парафії. Йдучи в авангарді церковно-православного руху початку ХХ ст., В. Липківський зумів спрямувати його на створення Української автокефальної православної церкви, першоієрархом якої став у 1921 р.⁶² Крім того, у сонмі церковних діячів він відомий як історик і блискучий проповідник.

Виходячи з того, що Київська духовна академія виховала чимало діячів української культури, науки, визвольного і церковно-релігійного рухів, можна констатувати, що, перебуваючи в її лоні, вони не згубили національного почуття, не зрусифікувалися всупереч офіційній антиукраїнській політиці.

Протягом сторіччя викладачі академії ділилися своїм інтелектуальним скарбом зі своїми співвітчизниками і всіма православновірними, хто приїздив до неї з метою здобути освіту. Академія набула характеру міжнародного науково-освітнього закладу, її культурно-освітнє значення в історії східних слов'ян незаперечне, а для України, зокрема, воно полягає у підготовці церковнослужителів і фахівців, які працювали на терені духовної і світської освіти і науки. Такі відомі постаті, як А. Булгаков, С. Голубев, Ф. Тітов, М. Петров, В. Завітневич, П. Кудрявцев заслуговують на спеціальні дослідження.

¹ Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського, ф. 162, № 158, арк. 37, 40, 89.

² Аскоченский В. История Киевской духовной академии по преобразовании ея в 1819 г. - СПб., 1863. - С. 232, 266, 279-280.

³ Т і т о в Х в. Стара вища освіта в Київській Україні кінця XVI — початку XIX ст. — К., 1924. - С. 395.

⁴ Інститут рукопису, ф. 162, № 311, арк. 1.

- ⁵ ЦДІА України у м. Києві, ф. 711, оп. 2, спр. 4676, арк. 1-2.
- ⁶ Протоколы заседаний совета Киевской духовной академии 22 декабря 1876 г. и 28 января 1877 г. // Труды Киевской духовной академии. - 1877. - № 7. - С. 181.
- ⁷ ЦДІА України у м. Києві, ф. 711, оп. 3, спр. 2632, арк. 1.
- ⁸ Там же, спр. 2778, арк. 1.
- ⁹ Протоколы заседаний совета Киевской духовной академии 22 декабря 1876 г. и 28 января 1877 г. // Труды Киевской духовной академии. - 1877. - № 8. - С. 256.
- ¹⁰ Извлечение из протоколов совета Киевской духовной академии // Труды Киевской духовной академии. - 1900. — М 11. — С. 59—60.
- ¹¹ ГГДІА України у м. Києві, ф. 707, оп. 296, спр. 28, арк. 60-60 зв.
- ¹² Там же, арк. 63.
- ¹³ Правила, касающиеся обязанностей учащихся в Киевской духовной академии // Труды Киевской духовной академии. - 1881. — № 8. — С. I—VII.
- ¹⁴ Объявления // Труды Киевской духовной академии. — 1905. - Кн. IV. — С. 1—3.
- ¹⁵ Інститут рукопису, ф. 160, № 904, арк. 4.
- ¹⁶ ЦДІА України у м. Києві, ф. 711, оп. 3, спр. 3876, арк. 48 зв.
- ¹⁷ Власовський І. Нарис історії української православної церкви. - Ч. III. - Нью-Йорк, 1977. - С. 253.
- ¹⁸ ЦДІА України у м. Києві, ф. 711, оп. 3, спр. 788, арк. 7.
- ¹⁹ Аскоченский В. Указ. соч. - С. 19, 23, 79.
- ²⁰ Т и т л и н о в Б. В. Духовная школа в России в XIX столетии. — Вып. 1. — Вильна, 1908. - С. 60.
- ²¹ Ш и п Н. А. З історії Київської духовної академії // УІЖ, 1996, - № 3. - С. 94-96.
- ²² ЦДІА України у м. Києві, ф. 711, оп. 3, спр. 3872, арк. 19 зв.
- ²³ Там же, спр. 3876, арк. 39 зв.
- ²⁴ Там же, арк. 40.
- ²⁵ Там же, арк. 66.
- ²⁶ Там же, арк. 68.
- ²⁷ Там же, спр. 3872, арк. 9 зв.
- ²⁸ Там же, арк. 10 зв.
- ²⁹ Там же, арк. 11 зв.
- ³⁰ Там же, арк. 3.
- ³¹ Там же, арк. 4.
- ³² Там же, арк. 5.
- ³³ Там же.
- ³⁴ Там же, арк. 19.
- ³⁵ Дорошенко Д. Православна церква в минулому і сучасному житті українського народу. — Берлін, 1940. - С. 43.
- ³⁶ Власовський І. Назв, праця. - С. 305.
- ³⁷ ЦДІА України у м. Києві, ф. 711, оп. 3, спр. 788, арк. 9, 14, 29, 30, 45.
- ³⁸ Записки сельского священника // Русская старина. — 1881. — № 1. — С. 45, 55.
- ³⁹ Певницкий В. По поводу заметок о духовных академиях // Труды Киевской духовной академии. - 1882. - № 10. - С. 226.
- ⁴⁰ Аскоченский В. Указ. соч. - С. 228-232.
- ⁴¹ Извлечение из протоколов совета Киевской духовной академии 14 июня 1891 г. // Труды Киевской духовной академии. — 1892. — № 12. — С. 370.
- ⁴² Там же. - С. 373.
- ⁴³ Там же. - С. 378-379.
- ⁴⁴ ЦДІА України у м. Києві, ф. 711, оп. 3, спр. 3876, арк. 44—44 зв.
- ⁴⁵ Аскоченский В. Указ. соч. - С. 269.
- ⁴⁶ Извлечения из протоколов совета Киевской духовной академии // Труды Киевской духовной академии. - 1896. — № 3. — С. 48.
- ⁴⁷ Отчет о состоянии Киевской духовной академии за 1895/96 уч. год // Труды Киевской духовной академии. - 1896. - № 12. - С. 396-397, 400.
- ⁴⁸ Там же. - С. 335, 337.
- * Викладач, який має право читати лекції до захисту докторської дисертації.
- ⁴⁹ ЦДІА України у м. Києві, ф. 711, оп. 3., спр. 3871, арк. 21.
- ⁵⁰ Там же, спр. 2778, арк. 59.
- ⁵¹ Извлечение из протоколов совета Киевской духовной академии 14 июня 1891 г. // Труды Киевской духовной академии. — 1892. — № 12. - С. 380.
- ⁵² ЦДІА України у м. Києві, ф. 711, оп. 3, спр. 2778, арк. 36 зв.
- ⁵³ Там же.
- ⁵⁴ Там же, арк. 37 зв.
- ⁵⁵ М а л ы ш е в с к и й Ив. Историческая записка о состоянии Академии в минувшее десятилетие. - К., 1869. - С. 68-69.

⁵⁶ П а в л о в с к и й И. Ф. Полтавцы иерархи, государственные и общественные деятели и благотворители. - Полтава, 1914. - С. 114, 126, 131, 145, 162, 175, 222, 271.

⁵⁷ З а р е м б а С. З. Українське пам'яткознавство: історія, теорія, сучасність. — К., 1995. - С. 107-108.

⁵⁸ Науменко В. Думка про українську духовну часопись у Києві в 1858 р. // Український науковий збірник. Вид. "Українського наукового товариства у Києві." - Вип. II. — М., 1916. - С. 99-100.

⁵⁹ Грушевський М. С. Духовна Україна. Збірник творів. — К., 1994. — С. 522, 525.

⁶⁰ Стрельський Г., Трубайчук А. Михайло Грушевський, його сподвижники й опоненти. - К., 1996. - С. 102.

⁶¹ Малий словник історії України. - К., 1997. - С. 441.

⁶² З і н ч е н к о А. Л. Визволитися вірою. - К., 1997. - С. 213.

З історії культурного життя в Україні

В. Л. БОРИСОВ (Дніпропетровськ)

Українізація та розвиток загальноосвітньої школи в 1921-1932 рр.

У процесі створення і піднесення національної загальноосвітньої школи на якісно новий, сучасний рівень звернення до досвіду її становлення й розвитку в 20-х — 30-х роках є надзвичайно актуальним.

У роки громадянської війни більша частина радянських керівних працівників, які діяли в Україні, недооцінювала або зовсім ігнорувала національне питання. Вони очікували "світову революцію", що, на їх думку, мала б "привести до нового життєвладштування людини, де національним об'єднанням та національним вимогам нема місця" ¹. Однак закінчення громадянської війни і початок нової економічної політики поставили на порядок денний вирішення національних проблем у Росії, Україні та інших радянських республіках.

В умовах суперечливого розвитку суспільного життя 20-х років основний акцент у розв'язанні національного питання в радянській Україні був зроблений на розвиток української мови, культури й освіти.

Важливе практичне значення у вирішенні цих питань мали постанова ВУЦВК від 21 лютого 1920 р. "Про вживання в усіх установах української мови нарівні з великоросійською" і декрет РНК УСРР від 21 вересня 1920 р. "Про введення української мови в школах та радянських установах". Зокрема, у декреті Раднарком УСРР доручив Наркомату освіти терміново розробити план широкого розвитку навчальних закладів усіх ступенів з викладанням українською мовою. Уряд звернув увагу на необхідність вивчення останньої насамперед в усіх учбових закладах по підготовці працівників народної освіти й зобов'язав Держвидавництво України видавати достатню кількість підручників українською мовою².

Повністю українізація була введена в ранг державної політики спільною постановою ВУЦВК та РНК УСРР від 1 серпня 1923 р. У ній проголошувалася рівноправність мов і пропонувалися термінові заходи щодо розвитку української мови³. Крім того, відзначалося, що відносно слабкий розвиток української школи й культури, відсутність навчальних посібників та підготовлених кадрів призводять до фактичного переважання в

республіці російської мови ⁴. Передбачалося насамперед провести українізацію навчально-виховних і культурно-освітніх закладів.

При цьому українізації народної освіти й культури безпосередньо залежало від фінансового та матеріального становища загальноосвітніх шкіл і культурно-освітніх закладів. Але в умовах деградації й скорочення мережі останніх у 1920—1921 рр. жодні декрети та постанови по українізації не були виконані. Крім того, в свідомості більшості радянських і партійних чиновників, учителів та працівників вузів українізація ототожнювалася з "буржуазним націоналізмом" і "петлюрівщиною" ⁵. Діловодство й викладання у міських загальноосвітніх школах українською мовою практично не велось.

Із збільшенням асигнувань на народну освіту в 1923/24 навчальному році порівняно з 1922/23 роком почав поволи поліпшуватися стан у сфері її українізації ⁶. Керівництво Наркомосвіти усвідомлювало, що "українізація — це складний, великий культурний процес, реалізовувати який призвано ціле покоління — ті, що навчають, і ті, що навчаються, від початкової до вищої школи включно" ⁷.

Перші підсумки українізації освіти було підведено в 1924 р. у доповіді заступника наркома освіти Я. П. Ряппо, який відзначив перехід до "якісного боку освіти, поліпшення її внутрішнього змісту" ⁸. Українізація, вважав доповідач, саме й відносилася до якісного боку освіти. Я. Ряппо навів дані про співвідношення між кількістю українського населення та охопленням дітей українською школою в окремих губерніях на 1 жовтня 1923 р. ⁹:

Губернії	% україн. населення	% україн. шкіл	% укр.-рос. шкіл	% рос. шкіл та шкіл ін. нац.
Харківська	79,2	29,1	49,2	21,7
Донецька	47,9	0,4	0,7	98,9
Катеринославська	78,5	54,9	14,3	30,8
Полтавська	92,9	97,7	—	2,3
Київська	76,8	92,4	~	7,6
Чернігівська	87,9	53,0	15,0	32,0
Волинська	70,5	87,7	1,0	11,3
Подольська	81,6	89,6	0,6	9,8
Одеська	53,6	34,0	34,0	32,0
По Україні	72,5	61,3	11,4	27,3

Як видно з наведених вище даних, кількість українських шкіл у Полтавській, Київській, Подольській і Волинській губерніях переважала кількість українського населення, а в Харківській, Одеській, Чернігівській та Катеринославській — навпаки. Практично не було українізовано школу у Донецькій губернії. Середній же відсоток українських шкіл по Україні виявився нижче такого відсотка корінного населення на 11,2 % ¹⁰.

На жаль, якісна сторона українізації у доповіді заступника наркома освіти розкрита не була. Зведення ж підсумків українізації загальноосвітньої школи до чисто кількісних показників (з точки зору сучасного дослідника) є невірним. В умовах тодішньої, негнучкої системи народної освіти робити які-небудь висновки про успіхи чи невдачі українізації шляхом чисто відсоткових порівнянь не можна було.

Під час перепису 1926 р. 1 млн. 800 тис. громадян української національності рідною мовою визнали російську, а 200 тис. російських — українську ¹¹. Це пояснювалося тим, що ще до революції 1917 р. бурхливий розвиток капіталізму й швидке зростання міст втягнуло в орбіту російсь-

кої культури багато робітників — вихідців з українського села, які, за словами В. Затонського, починали засвоювати російську мову, а разом з нею і ставлення до всього українського, як до мужицького, відсталого¹². Не змінилась якісно мовна ситуація й після першої світової та громадянської воєн, коли у радянську Україну для відбудови народного господарства і навчання в учбових закладах почали приїздити громадяни інших республік.

У таких умовах природним було питання: якою мовою навчати дітей, чи за ознакою національної належності, чи за ознакою визнання дитиною рідною тією чи іншою мови?

Відносно високі темпи українізації спричинилися до звинувачення Наркомосвіти УСРР в насильництві. Так, Ю. Ларін заявив на сторінках журналу "Більшовик", що керівництво закладів освіти зараховує дітей у національні школи вольовим рішенням за національною ознакою, всупереч бажання їх батьків¹³. Призначений 1924 р. на пост наркома освіти республіки О. Шумський визнав, що при прийомі дітей до початкової школи треба керуватися побажаннями батьків, а також живою мовою дитини — тією, якою вона володіла до вступу до навчального закладу. "Виносити інше рішення, — підкреслював О. Шумський, — значить гвалтувати, калічити дитину, її треба навчати грамоті тією мовою, яку вона розуміє. Навчився грамоти — іди в яку завгодно школу"¹⁴.

У проведенні українізації позитивну роль відіграло те, що Наркомосвіти УСРР в 20-ті роки займався не тільки проблемами вищої та середньої освіти, а й охоплював усі сфери культури — науку, мистецтво, видавничу справу тощо. Наркомати освіти діяли у кожній республіці, загальносоюзного ж не існувало. Координацію їх діяльності здійснювала Рада національностей ЦВК СРСР, а також Народа наркомів союзних і автономних республік¹⁵.

В цілому процесу українізації були притаманні три риси: планомірність, послідовність та високі темпи. На початку 1927 р. на навчання українською мовою перейшли 79,4 % шкіл соціального виховання й 80 % шкіл ліквідації неписьменності¹⁶. Найбільших темпів українізація досягла в сільській місцевості. Так, на Харківщині діяло 85 % українських шкіл (водночас у самому Харкові їх було тільки 35,5 %, а російських — 42,4 %) ¹⁷.

Значні труднощі існували в українських дітей, робота батьків яких була пов'язана з постійними службовими відрядженнями і переведеннями з місця на місце. Це діти залізничників, будівельників, військовослужбовців¹⁸. Тому поряд з українізацією загальноосвітніх закладів велика увага приділялась організації курсів по українізації батьків, у першу чергу названих спеціалістів, наприклад, створення шкіл червоних старшин у Харкові й Києві¹⁹.

Крім цього, активно проводилась українізація загальноосвітніх шкіл тих регіонів Російської Федерації, де проживало українське населення. Так, 1-й Крайовий з'їзд працівників українських шкіл Північного Кавказу в травні 1926 р. затвердив ряд директив щодо українізації цього регіону²⁰. У 1925—1926 рр. на Кубані було відкрито 200 українських шкіл з кількістю учнів до 24 тис.²¹ Проте подібні тенденції не знайшли свого продовження насамперед через байдуже ставлення до них з боку місцевих органів влади, які виносили питання українізації без належного пояснення на обговорення серед селян і козаків²².

Враховуючи все вищесказане, слід зазначити, що в уявленні керівництва Наркомосвіти, у першу чергу О. Шумського, "до поняття українізації вкладалось вивчення української мови та культури, а не перетворення кожного в українську національність"²³.

Проте непослідовність і половинчастість партійних рішень з питань українізації не могли не позначитися на навчально-виховній роботі загальноосвітніх шкіл. Ідеологічна боротьба між українізацією й советізацією йшла безперервно до кінця 20-х років. Якщо українізація починала набирати темпів, з боку радянського та партійного керівництва поступали звинувачення Наркомосвіти в "форсуванні українізації" й навіть у "буржуазному націоналізмі". А це, в свою чергу, призводило до "чисток" загальноосвітніх закладів і чергової зміни наркома освіти. Проте поступове "полівіння" керівництва Наркомосвіти (від колишніх боротьбистів Гринька та Шумського до націонал-комуніста Скрипника) не врятувало українізацію. Звільнення останнього з посади наркома освіти і його смерть у 1933 р. стали останніми акордами в боротьбі між українізацією та советізацією загальноосвітніх установ.

Таким чином, відповідь на питання: чого було більше у навчально-виховній роботі загальноосвітніх шкіл — інтернаціонального (советського) чи національного — виявляється не на користь останнього. В сучасній літературі поширена точка зору, що українізація взагалі й загальноосвітніх закладів зокрема була лише побічним ефектом курсу партії на зміцнення владних структур в Україні. Отримавши від українізації політичні дивіденди, партія на початку 30-х років зняла цей лозунг і розпочала репресії проти української інтелігенції й так званих "націонал-комуністів", які вважали цей курс стратегічним, а не тактичним²⁴.

На наш погляд, українізація, викликана рядом причин, була спробою вирішити національне питання в умовах гострої політичної боротьби 20-х років. Вона сприяла відродженню духовної основи українського народу - його мови, яка була доведена при царському режимі та у роки громадянської війни до рівня "сільської говірки", існування якої вважалося тимчасовим і другорядним²⁵. Але перемога наприкінці 20-х років у суспільному житті авторитарних тенденцій не дозволила українізації перетворитися із суто духовного явища в політичне.

Знання мовної політики у галузі освіти в 20-ті роки важливе й у наш час, в умовах незалежної України, коли ведуться принципові дискусії про методи та форми національного виховання і навчання підростаючого покоління.

¹ Б о ш Е. Национальное правительство и Советская власть на Украине. — М., 1919. — С. 53.

² Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі— ЦДАВО України), ф. 413, оп. 1, спр. 1, арк. 129.

³ Декрет ВУЦВК і РНК УРСР "Про заходи забезпечення рівноправності мов і про допомогу розвитку української мови" // Вісті ВУЦВК, 28 серпня 1923 р.

⁴ Центральний державний архів громадських організацій України (далі — ЦДАГО України), ф. 1, оп. 20, спр. 1977, арк. 17.

⁵ Г о н т а р О. В. Деякі питання міжнаціональних відносин на Україні в 20-ті роки // Укр. іст. журн. - 1991. - № 7. - С. 125.

⁶ ЦДАВО України, ф. 166, спр. 621, арк. 61.

⁷ Р я п о Я. П. Система народної освіти України. — Харків, 1924. - С. 25.

⁸ ЦДАВО України, ф. 166, спр. 621, арк. 62.

⁹ Там же.

¹⁰ Там же, арк. 64.

¹¹ Скрипник М. О. Перебудовними шляхами (Проблема культурного будівництва національностей України) // Укр. іст. журн. — 1989. — № 11. — С. 107.

¹² Затонський В. Матеріали до українського національного питання // Большевик України. - 1927. - № 6. - С. 9-Ю.

¹³ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 2456, арк. 22.

¹⁴ Там же.

¹⁵ Даниленко В. М., Касьянов Г. В., Кульчицький С.В. Сталінізм на Україні: 20-30-і роки. - К., 1991. - С. 235.

¹⁶Затонський В. Назв, праця. - С. 29.

¹⁷Б у з д а л і н С. Культурно-соціальне будівництво на Харківщині // Освіта на Харківщині, 1927. - № 1. - С. 9.

¹⁸Сергучов О. Дещо із практики викладання мови // Радянська освіта. — 1926. - № 10. - С. 19.

¹⁹ЦДАВО України, ф. 1, оп. 2, спр. 2225, арк. 197-198.

²⁰Збірка установ про українізацію. — Херсон, 1929. — С. 5—10.

²¹Петровський Г. І. На шляху здійснення культурної революції. — Харків, 1931. — С. 22.

²²Козаченко А. Українська культура, її минувшина та сучасність. — Харків, 1931. - С. 122.

²³ЦДАГО України, ф. 1, оп. 6, спр. 97, арк. 41.

²⁴Кульчицький С. В. Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919—1928). - К., 1996. - С. 381.

²⁵Україна: Культурна спадщина, національна свідомість, державність. Міжвідом. зб. наук, праць. - К., 1992. - С. 217.

Питання історичного краєзнавства

В. О. ФІЛІПЧУК (Київ)

Початки українського національного відродження на Буковині

Із занепадом у середині XIV ст. Галицьке-Волинського князівства Буковина — складова частина давньоукраїнських земель — на довгий час опинилася під іноземним пануванням. Близько чотирьох століть вона входила до складу Молдавського князівства, яке було під протекторатом Туреччини, а в 1774 р., після довгих військово-дипломатичних інтриг і міждержавних переговорів, Буковину зайняли австрійські війська. З того часу починається новий, 144-річний період в історії цієї української землі, протягом якого відбулися величезні зміни як в соціально-економічному, демографічному, так і в суспільно-політичному та культурному аспектах.

У 1774—1776 рр. Буковина знаходилася під управлінням Австрійської військової адміністрації, а після декрету Йосифа II від 6 серпня 1786 р. вона була прилучена до Галичини як окремий округ. 4 березня 1849 р. Буковину проголосили автономною провінцією Австрії — герцогством, а в 1861 р. цісарським патентом визначався її правовий статус і форми управління. Край очолював президент, якого призначали цісар і сейм, що обирався за куріальною системою. Буковина була поділена на 15 повітів, які очолювали повітові старости. Така форма управління проіснувала тут до початку наступного століття¹.

В 1851 р. у Буковині проживало близько 378 тис. чол. (німці, євреї, поляки, вірмени, чехи, росіяни й ін.). Основну масу населення становили українці та румуни. Чисельність кожної групи і до сьогодні є предметом дискусій, особливо щодо кількості українців і румун. Причини розходжень пов'язані з особливостями австрійських переписів населення в той час. Так, терміном "волохи" позначали одночасно як національну — румунську, так і релігійну — православну приналежність. Частина українців називала себе також "волохами" через православне віросповідання. Українцями-"русинами" іноді взагалі позначали українців греко-католицького віросповідання.

За переписом 1851 р., українці становили 37 % населення краю, румуни - 46 %, у 1880 р., - відповідно - 42 % і 33 %, у 1890 р. - 41,56 і 31 %². Таким чином, можна констатувати, що у другій половині XIX ст. українці становили відносну більшість населення всього краю й абсолютну — у північній і західній Буковині (Чернівецький, Садгирський, Кіцманський, Вижницький, Вашківський, Заставнівський та інші повіти)³.

Розглядаючи соціальну структуру українців Буковини того часу, треба зазначити, що тут яскраво відобразилися характерні для всіх українських земель особливості: провідні в економічному й освітньо-культурному розвитку прошарки — дворянство, буржуазія, переважна більшість інтелігенції — асимілювалися і ставали частиною пануючої нації — румунської чи німецької на Буковині. Свою національну ідентичність зберігали лише дві соціальні групи — селянство і певна частина інтелігенції — світська, як на Наддніпрянщині, або духовенство, як в Галичині і Буковині⁴.

Більше 90 % українців Буковини займалися сільським господарством, менше 5 % їх було в торгівлі і промисловості, решту становила інтелігенція. Серед землевласників ключові позиції займали румуни, поляки, вірмени, євреї, німці, у торгівлі і промисловості — євреї і німці, в адміністративному управлінні, вищій освіті - - німці⁵. Сам край ще в кінці 80-х років був на передостанньому місці в Австрії щодо співвідношення зайнятих у промисловості, на останньому — у сфері обслуговування та по чисельності інтелігенції, на першому — зайнятих у сільському господарстві⁶. Серед українців майже не було урядовців, власників великих маєтків і нерухомості. Інтелігенція в основному складалася з православного та греко-католицького духовенства і нечисленного вчителства. Це свідчить про те, що в українців у той період була відсутня власна завершена соціальна структура тогочасного суспільства. Причому всі визначальні ролі у суспільному розподілі праці займали іншонаціональні елементи, які мали економічно-матеріальну перевагу, домінували в прийнятті політичних рішень, у культурно-освітньому розвитку⁷.

Звідси можна було зробити і висновок про освіту українців. Вона почала розвиватися лише із середини XIX ст. У цей час створюється мережа народних шкіл (у 1843 р. їх було 25, а у 1869 р. — вже 154), засновується учительська семінарія, розширюються заклади духовної освіти⁸. Проте як науково-педагогічний рівень шкільних програм, підручників, так і самих учителів був дуже низьким. Основними предметами були теологія, читання, писання, арифметика, у вищих класах — німецька, румунська чи українська мови та література, історія, географія. Якщо природничо-гуманітарні дисципліни, що викладалися німецькою мовою, знаходилися під впливом європейських наукових течій і літературних напрямів, а румунськомовна освіта отримувала матеріальну допомогу і розвивалася під впливом румунського національного відродження, то українська освіта довгий час знаходилася у зародковому стані у формі викладання релігійних дисциплін на старослов'янській мові та однокласових народних шкіл, "дяківок" тощо⁹.

Про примітивний рівень української освіти, навіть у порівнянні з румунською, свідчить хоча б лист дирекції видавництва шкільних підручників у Відні до крайового уряду Буковини від 1866 р., в якому наводяться дані про підручники, видані для Буковини. З 16 підручників 10 були надруковані румунською мовою, 3 — німецькою, 2 — польською та 1 — по язичеству під назвою "Сто образков природы"¹⁰.

Про низький рівень викладання свідчить і те, що у реальній школі в Чернівцях українська література обмежувалася творами давньоруської літератури і згадкою про І. Котляревського. Тому й не викликає здивування

невеликий інтерес до української мови та літератури у молоді. Наприклад, у 1864 р. на українську мову тут записалися 118 школярів, на румунську - 260, хоча самих румун було всього 152, а українців — 179¹¹. Кількість письменних українців у 1860-х роках становила лише кілька відсотків від усього українського населення краю. Відповідно, чисельно база для національного самоусвідомлення, зародження і розвитку національного руху українців Буковини була дуже обмеженою.

Загалом українці краю представляли "аграрну націю" з деформованою внутрішньою структурою та браком економічно міцних і, відповідно, "політичне активних соціальних верств"¹², етнічну масу, головною ознакою, що відрізняла їх від інших, була мовно-фольклорна єдність.

З початку ХІХ ст. серед інтелігенції проявляється інтерес до своєї пісенної культури, мови, з'являються паростки літературної діяльності, як, наприклад, збірник українських і румунських народних та церковних пісень священника Івана Велегорського, датований 1806 р. Один з віршів, вміщених тут, вважається першим літературним твором на Буковині. Існують також дані про появу різних українських літературних пам'яток у цьому регіоні у 20—30-х роках¹³.

Особливо яскравим свідченням етнонаціональної еволюції того часу є літературна творчість буковинських літераторів, яких розділяють на старше й молодше покоління. До першого відносять священників Василя Ферлеєвича та Гавриїла Продана. Гавриїл Продан (1816—1844), за твердженням С. Смаль-Стоцького, першим почав на Буковині писати вірші "руською мовою". Написані "без найменшого поетичного таланту", вони все ж показували буковинським українцям, що можна і рідною мовою "виявляти письмово свої думки і почуття"¹⁴.

Василь Ферлеєвич (1783—1851) також, як і Г. Продан, писав свої твори церковнослов'янською мовою на релігійні й австропатріотичні теми, хоча народна мова в нього вживалася вже частіше. Безперечно, що далекі від народної культури, ці твори не мають якоїсь літературної цінності, проте важливі як черговий крок на шляху національної самоідентифікації. В цьому їх цінність, хоча деякі автори вважають їх творчість лише "однією з культурних підвалин реакційного старорусинства на Буковині"¹⁵. Мається на увазі належність цих авторів до старшого покоління москвофілів, про що детальніше мова йтиме далі.

Вагомий вплив на буковинських українців мали галицькі інтелігенти, які постійно прибували на Буковину. Прикладами є професори Барановський, Левицький, урядовець Панкевич, священник Литвинович, які вже на початку 1840-х років постійно виявляли у різний спосіб свою українськість. Через галичан в Буковині поширювалися передові ідеї великоукраїнських мислителів і політичних діячів.

Досить активно цікавився буковинськими справами центральний часопис галицьких українців "Зоря Галицька", де з'явився ряд полемічних статей на захист українців Буковини¹⁶. Вони були відповіддю на появу в німецько-румунській газеті "Visovina" дописів про Буковину як про виключно румунську землю.

Головні події на Буковині відбувалися в основному на селі. З восьми обраних від краю депутатів п'ятеро були українськими селянами, що реально відображало національно-класову структуру населення регіону. Українські послі рішуче виступили проти домагань румунської верхівки відокремити Буковину від Галичини, що відповідало прагненням останніх створити окремий румунський коронний край.

Для українських селян і їх послів боротьба проти відокремлення обумовлювалась як національними, так і соціальними інтересами. Важливи-

ми факторами були і мовна та етнічна єдність, і румунський гніт, і те, що в Галичині на кілька місяців раніше було проголошено про скасування панщини. Про домінування соціального фактора в боротьбі за єдність з Галичиною говорить і те, що православний клір українського походження підтримав румунські сепаратистські домагання. На соціальному ґрунті розвивався і селянський рух під проводом Лук'яна Кобилиці у 1848—1849 рр., який був придушений австрійською владою. Загалом можна констатувати, що у середині XIX ст. серед українських селян все ж існували певні елементи етнонаціональної свідомості. Про це свідчить петиція представників 35 буковинських громад у 1848 р., де маніфестується єдність буковинських русинів і Буковини з рештою українських земель¹⁷.

Протягом 1850-х років ми не знаходимо якогось значного прогресу в розвитку процесів національного самоусвідомлення, хоча в той час відбулося ряд важливих подій у житті українців, зокрема в галузі освіти. В 1851 р. у Чернівецькій гімназії урядовим рішенням був введений курс української мови. Протягом 1855—1859 рр. було відкрито 22 народні школи, а до кінця 60-х років їх уже налічувалося 154 з 184 учителями. Отже, за неповних двадцять років було відкрито близько 120 народних шкіл, де викладали українською мовою. Все це сприяло розвитку освіти серед народних мас, збільшувало кількість українських інтелігентів, які будували підвалини національного відродження Буковини.

Початок національного відродження на Буковині можна віднести до 60-х років XIX ст., тобто дещо пізніше інших українських земель. Це пояснюється рядом причин: відсутністю міцного зв'язку з рештою українських земель, де відродження почалося раніше, румунізаційною антиукраїнською політикою румунських урядових і церковних кіл, негативним ставленням австрійської влади до проявів національного життя тощо. У порівнянні з Галичиною тут не було такої важливої ланки, як релігійна окремішність, різниці у віросповіданні пануючого і пригнобленого народу — греко-католицька церква довгий час була головною ознакою української відмінності в Галичині, православ'я ж на Буковині, спільне для українців і румун, чи не до кінця XIX ст. було знярядям румунізації. У Наддніпрянщині ж, на відміну від Буковини, була сильна історична пам'ять про недавню автономію і козацтво, зберігалися залишки колишньої гетьманської еліти, яка, хоч і русифікувалася, проте ще надовго зберегла свій локальний, територіальний "малоросійський" патріотизм, що дає деяким дослідникам змогу говорити навіть про "малоросійську політичну націю" кінця XVIII — початку XIX ст.¹⁸

Хоча, повторимо, що і до цього часу українські селяни краю зберігали свою мову, традиційну культуру, фольклор, усну творчість, місцевий патріотизм, мали певні зв'язки з Галичиною та Наддніпрянщиною, тобто все те, що являє собою ознаки суто етнічної свідомості. Проте з 1860-х років з'явилися нові значні фактори, які спричинили хвилю національного пробудження. Так, певним каталізатором цього процесу стали активізація національного життя в Галичині, поширення національної думки та літератури з Наддніпрянщини і поява визначних буковинських літературно-мистецьких діячів¹⁹. Особливо важливу роль у даному процесі відіграли талановиті поети (це цілком характерно для загальноукраїнського розвитку національного відродження) і громадські діячі — Ю. Федькович, брати Воробкевичі. Їх життя, творчість, громадська діяльність, особливо Ю. Федьковича, дали могутній поштовх національному пробудженню. Зрештою, літературна еволюція самого Федьковича також розпочалася з національного самоусвідомлення.

Зростання кількості національне свідомих українців проходило досить повільно, залежало від цілого ряду обставин, зокрема від внутрішніх відносин буковинського духовенства. Буковинці стежили за національним розвитком галичан, а одним з центрів, де проходила полеміка буковинців щодо свого національного самоусвідомлення, стала львівська газета "Слово", в якій з 1861 р. регулярно друкувалися дописи про Буковину, що ілюстрували еволюцію поглядів, ідеологічних течій, національного самоусвідомлення²⁰. Хоча не варто перебільшувати як вплив "Слова", так і самих галичан на поштовх до національного руху — вирішальними були об'єктивні фактори національної еволюції.

Значним, а у певному розумінні навіть визначальним чинником активізації українського відродження у краї, особливо із середини 1860-х років, стала нова, ліберальна державна політика австрійських властей, зокрема, щодо національних груп імперії. У Буковині австрійська державна політика була досить сприятливою до українців, порівнюючи з урядовим ставленням до них у інших землях. Варто хоча б лише порівняти результати національного відродження у Буковині з цього часу до початку першої світової війни з такими ж результатами Наддніпрянської України, де такого сприяння не було, та із Закарпаттям, де це сприяння було мінімальним і досить специфічним, чи з Галичиною, де державна політика здійснювалася руками поляків, що сприймали українців як польську етнічну категорію і ставилися до їх національного відродження вороже, — і логічний висновок про роль державної політики у націотворенні приходить сам по собі. Протягом 1860-х років і до початку ХХ ст. підйоми і спади українського національного відродження відображали зміни в урядовому курсі щодо українців, хоча тут наявний і зворотній зв'язок, певний взаємовплив, своєрідний ефект, коли один поштовх, спровокований владою, спричиняв піднесення національного відродження, що, у свою чергу, вже впливало на австрійську державну політику. Цей взаємовплив вартий окремого дослідження.

Як уже згадувалося, цісарським патентом від 26 лютого 1861 р. проголошувалася нова австрійська Конституція, де згадувались автономні права коронних країв, у тому числі й Буковини. Тут не було положень про права громадян та рівність мов і національностей²¹, що з'явилися у Конституції від 21 грудня 1867 р., де, окрім проголошення дуалістичної Австро-Угорської монархії, визнавалося "за всіма народностями рівноправність і кожна народність має право на збереження і плекання своєї національності і мови. Держава визнає рівноправність усіх уживаних у коронних краях мов у школі, уряді й публічному житті"²².

На Буковині ознаки національного відродження проявилися спочатку серед румун внаслідок наявності в них національної політичної, економічної, релігійної еліти, що займала панівне становище в краї взагалі і в православної церкві зокрема. Це було важливим чинником їх національної еволюції. Про це свідчать їх постійні намагання відділити Буковину від Галичини і створити румунську автономію у складі Австрії. В результаті їх неодноразових вимог, звернень, петицій 4 березня 1849 р. Буковина була проголошена автономним краєм, хоча реально крайова автономія була підтверджена 26 березня 1861 р. і повністю відповідала інтересам центральних органів влади, а не румунським домаганням²³.

Після революції 1848 р. зусиллями румунських патріотів Арона Пумнула і братів Гормузакі були закладені підвалини румунського національного відродження на Буковині. В 1862 р. утворилася румунська читальня, в травні 1863 р. — товариство румунської культури і літератури, яке почало видавати газету, стало осередком національного життя²⁴ і дома-

галосся, крім літературних, ще й "інших цілей румун Буковини"²⁵ (мається на увазі головна мета румунської еліти на Буковині — створення православної митрополії, що об'єднала б усі, на їх думку, румунські землі Австрії з подальшою трансформацією їх у автономний румунський коронний край). Створення румунської митрополії в Германштадті, що об'єднувала румун Семигородщини та Угорщини, зробили вимоги буковинських румун ще голоснішими.

Основним противником прилучення до неї буковинської православної єпархії був буковинський владика Є. Гакман, який прагнув створити окрему буковинську митрополію. Це протистояння постійно загострювалося, проявом чого був хоча б факт побиття румунами вікон у покоях владики, що було для того часу небаченим інцидентом; шалена кампанія в семигородській пресі, ініціатором якої був місцевий митрополит Шагуна. У відповідь Гакман видав у 1865 р. послання, де розглядав національні і церковні домагання румун на Буковині протягом 1848—1865 рр. Тут він обгрунтував свою позицію щодо шкідливості об'єднання дієцезій тим, що половину його єпархії становили українці, які так само боялися румунської зверхності, як і румуни слов'янської. Приєднання призвело не лише до втрати половини віруючих, а й до появи безчинства і ересей, створення "регіональних партій" і ледь не до громадянської війни²⁶.

Гакман вважав румун невдячними і заявляв: "Я зробив для румунської нації більше, ніж ви всі разом (*румунська еліта*), ви і ваші товариства... Значно більше, ніж для слов'янської (*української*) мови і національності"²⁷. В цих умовах, коли Гакман опинився сам проти освіченого і могутнього румунського кліру, йому нічого не залишалось, як опертися на українську частину населення, а саме — на духовенство.

Спровокована румунським відродженням проукраїнська діяльність Гакмана, результатом якої стала активізація українського національного руху та створення перших українських тоаариств, підтверджує висновок проф. Р. Шпорлюка про роль появи національних ідей у панівних націй для національного пробудження українців²⁸. Ті, хто вперше сформулював українську ідею, зробили це тоді, коли їм запропонували прийняти іншу національну ідею: російську на Наддніпрянщині в кінці XVIII ст. чи польську в 30-х, а особливо в 1848 р. у Галичині. Рішення "стати українцем" на Буковині було реакцією на пропозицію "стати румуном".

Для того ж, щоб з'ясувати питання про форму, яку прийняло це рішення "стати українцем", слід знову ж звернути увагу на події в Галичині, де з'являються різноманітні часописи, товариства, проходять політичні та культурні акції, йде гостра ідеологічна боротьба з поляками і всередині українського табору, яка і надалі залишалась ідеологічно-культурним донором українців Буковини.

Через Галичину сюди надходили твори Шевченка, Шашкевича, інших авторів, що знаходили небайдужі відгуки у серцях освіченої молоді. Багато буковинців виписували галицьку пресу і самі дописували у "Слово" чи "Правду". Маємо досить свідчень про те, що львівське "Слово" було для більшості буковинської інтелігенції чи не єдиним джерелом знань про національне життя, суспільно-політичний розвиток. Одночасно, наприклад, Ю. Федькович активно спілкувався з газетою народовського напрямку "Правда", яку навіть планував мати органом задуманого товариства "Покрова"²⁹. Проте вплив "Слова" і політичних сил, що стояли за цим часописом, був домінуючим.

Та й самі галичани все більше прибували і залишалися на Буковині, відіграючи свою роль у національному відродженні. Цікавим є один тогочасний допис з Буковини: "...В школі русинів не мало, але в них дух

русский ще дримає. Так, наприклад, в школі реальній один лише православний учень до русинів признається, інші тянуть до румунів, тільки галичани в тутешніх школах не встилаються свого руського роду..."³⁰. Багато галичан займали в урядових установах, освіті, церкві значні посади і через них на Буковині поширювався рівень національного відродження, досягнутий у Галичині.

Але поряд з позитивними рисами на буковинські терени переносились і негативні риси галицького рутенства — локальний патріотизм, надмірна лояльність до віденського уряду, політичний сервілізм і безхребетність, громадський консерватизм, духовне назадництво, наївний хамський "аристократизм, що погордував усім, що йшло вище...". Як зазначав І. Крип'якевич, саме це рутенство і стало ґрунтом москвофільства³¹, яке з галичанами і "Словом" потрапляє на Буковину і знаходить сприятливий ґрунт в особі консервативного духовенства та частини інтелігенції.

Поява й еволюція москвофільства на Буковині і москвофільства в цілому, є значним комплексом проблем як в часовому, просторовому вимірі, так і стосовно ідеології, значення в українському національно-визвольному русі тощо. Пояснення цього феномена лежить у різних площинах: соціальній, економічній, історико-культурній, духовній, зовнішньо- і внутрішньополітичній. Спробуємо розглянути їх.

1. Соціальний аспект. Як уже згадувалося, соціальна структура українців Буковини складалася в основному із селянства і незначної групи церковно-світської інтелігенції, що не мали значного політичного чи економічного впливу на протипагу німецькому чи румунському панству, чи інтелігенції. Претендуючи на той же ступінь суспільної ієрархії, українські інтелігенти поступались їм і рівнем освіти, і матеріальним забезпеченням. Як влучно зазначив дослідник москвофільства О. Терлецький, вони "хотіли якнайшвидше порівнятись з блискучим панством... Вони дивилися на хлопів з такою погордою, як пани... Вони хотіли бути панами. Цього їм не дали німці — вони чекали цього від Росії"³².

2. Економічний аспект. Однією з підвалин національного відродження є інтереси національної буржуазії, власників засобів виробництва. Саме вони є ґрунтом для домагань автономного утворення, власної держави, що стояла б на сторожі їх інтересів, вони б забезпечували матеріально власну інтелігенцію та політичну еліту. В умовах як Буковини, так і Галичини Австрійська держава захищала інтереси іншонаціональної буржуазії й інтелігенції, фінансову допомогу ж залишалось отримувати лише від єдиного суб'єкта, який хотів і міг її надати через державні чи не державні органи — Росію. Відсутність економічних підвалин національного відродження, опора на селянство, яке лише наближалось до капіталістичних форм власності та ведення господарства і було, по суті, пізньофеодальним, стали однією з причин розквіту москвофільства у 1860—70-х роках. Інтелігенція з аристократичними амбіціями і селянство були практично чужі одне одному — подальша історія національного відродження і "Руської бесіди" у 1870-х роках це яскраво ілюструє. Як зауважував О. Терлецький, москвофіли без будь-якої охоти говорили про боротьбу селян за свій хліб³³. З ходом буржуазної економічної та соціальної трансформації української громади москвофільство швидко занепадало.

3. Історико-культурний аспект є досить складним, об'ємним, різноманітним. Тут і номінативна сторона — різниця між термінами "русський" (як називали себе західні українці) і "русский" - власне "російський", досить невелика, і при бажанні тут можна спекулювати до безкінечності. В народній пам'яті збереглися згадки про давню могутню державу — Русь, яка

при відсутності глибоких історичних знань і внаслідок російських фальсифікацій асоціювалась у багатьох західних українців з Росією як єдиним спадкоємцем Київської Русі. Близькість мов, слов'янофільство, високий рівень російської літератури і культури при низькому власному — далеко не повний перелік історико-культурних причин виникнення та існування москвофільства. У розрізі національного відродження останнє можна ототожнити з однією з форм самоідентифікації, з'ясування своєї національної приналежності. Поділяючи москвофільство на політичне і національно-духовне³⁴, ми таким чином можемо пояснити національно-духовне москвофільство як один із шляхів до самопізнання, самоусвідомлення, самоідентифікації. Москвофільство було однією з власних прикмет українського відродження XIX ст.,³⁵ а не лише суто наслідком впливу агентів Москви. Маємо багато прикладів, коли національне невизначені особи спочатку ставали москвофілами, а потім переходили на українські патріотичні позиції. Власне, старорусинство, пануюча у 60-х — на початку 80-х рр. XIX ст. форма москвофільства ~ і була більше національно-духовним, ніж політичним явищем, "внутрішнім пошуком", чого не скажеш про москвофілів 80-х рр. — початку XX ст., які виразно перейшли на панросійські шовіністичні позиції. Однопорядковими явищами із старорусинством можна вважати германо- і полонофільство деяких українців на шляху до національної самоідентифікації.

4. Духовний аспект не менш багатогранний і не вичерпується релігійною єдністю, оскільки лише Буковина була православною, в греко-католицькій же Галичині москвофільство досягло набагато сильнішого розвитку. Причини, знову ж таки за Терлецьким, в тому, що москвофіли "вийшли з старої системи *поліцейської*, вони не мали ні найменшого розуміння, що значить вести самостійну раціональну політику народну і навіть не догадувались, що помочи для народа треба шукати в самому народі..."³⁶. Духовний сервілізм і спонукав до заяви, що Русь Галицька, Київська, Московська, Тобольська є одна-єдина Русь.

5. Зовнішньополітичний аспект. Незважаючи на поразку в Кримській війні, Росія залишалась однією з найсильніших європейських держав і оголосила себе захисником слов'янського світу. Всі пам'ятали похід російських військ в Австрію 1849 р. З іншого боку, Австрія, маючи у своєму складі декілька слов'янських народів, проводила германізаторську політику, чим привертала симпатії малознайомих з російськими реаліями слов'ян, особливо русинів, до Росії. Поразка Австрії у війні з Пруссією, зовнішньополітичні труднощі Габсбургів привели до появи надій на розпад імперії. У Росії також постійно на неофіційному, а іноді і на офіційному рівнях лунали заяви: "...Земля ця (*Прикарпаття*) -- земля російська православна, власність батьків і відповідно спадок... Це наша фортеця"³⁷. Москвофіли вірили, що за їх плечима стоїть Росія, і ця віра підтримувала їх існування³⁸.

6. Внутрішньополітичний аспект. В усіх західноукраїнських землях українці були приблизно в однаковому внутрішньополітичному становищі. В цих регіонах керували пануючі нації (поляки, угорці, румуни), а українці, не маючи підтримки з боку австрійського уряду і власних економічних підвалин, не могли добитись елементарних політичних прав. У цих умовах єдиною реальною, як їм здавалося, силою, на яку можна опертись у боротьбі з поляками чи румунами, була Росія, агенти якої і справді проявляли інтерес і готовність допомогти у внутрішніх конфліктах.

Безперечно, що це не повний перелік причин виникнення й розвитку москвофільства. Ця проблематика ще потребує осмислення, зокрема,

щодо ролі москвофілів в українському русі. Але все ж констатуємо, що на кінець 60-х років XIX ст. внаслідок галицького впливу серед української буковинської інтелігенції пануючою ідеологією стає москвофільство.

(Далі буде)

¹ K a i n d l Raimund Friedrich, Manastyrski Alexandr. Die Rutenen in der Bukowina. Erster Teil. — Czernowitz, 1889. — S. 22; Квітковський Д., Бриндзан Т., Жуковський А. Буковина, її минуле і сучасне. — Париж—Філадельфія—Дітройт, 1956. — С. 214, 237—239; Нариси з історії Північної Буковини. — К., 1980. — С. 146—147.

² Квітковський Д. та ін. Назв, праця. — С. 426.

³ Піддубний Г. Буковина, її минуле і сучасне. — Харків, 1928. — С. 56.

⁴ Лисяк-Рудницький І. Історичні есе. У двох томах. — К., 1994. — Т. 1. — С. 413.

⁵ Нариси з історії Північної Буковини. — С. 148—149.

⁶ Worobkiewicz Eugen. Die geographisch-statistischen Verhaeltnisse der Bukowina nebst einigen vergleichenden statistischen Tabellen. — Lemberg, 1893. — S. 84—109.

⁷ K r a v c h e n k o Bohdan. Social change and national consciousness in twentieth-century Ukraine. — Canadian Institute of Ukrainian Studies, University of Alberta, 1985. — p. 44—45.

⁸ К а р б у л и ц ь к и й І л я р і й. Розвій народного шкільництва на Буковині. — Башківці, 1907. — С. 3—74.

⁹ Там же. — С. 37; Нариси з історії Північної Буковини. — С. 116; С м а л ь - Стоцький С. Буковинська Русь: Культурно-історичний образок. — Чернівці, 1897. — С. 80.

¹⁰ Державний архів Чернівецької області (далі — ДАЧО), ф. 3, оп. 2, спр. 6229, арк. 3—5.

¹¹ Там же, спр. 5004, арк. 11, 19.

¹² К а с ь я н о в Г. В. Українська інтелігенція на рубежі XIX—XX століть: соціаль-но-політичний портрет. — К., 1993. — С. 41.

¹³ Нариси з історії Північної Буковини. — С. 118; М а к о в е й Осип. Життєпис Осипа Юрія Гординського Федьковича. — Львів, 1911. — С. 245—247; Буковина. — 1901. — 4. 116—117.

¹⁴ Смаль-Стоцький С. Назв, праця. — С. 82—83; Маковей О. Назв, праця. — С. 248.

¹⁵ Д о б р ж а н с ь к и й О., Макар Ю., М а с а н О. Початки українського національного відродження на Буковині (60-і рр. XIX ст.) // Другий міжнародний конгрес українців. Доповіді та повідомлення. Історія. Ч. 1. — Львів, 1994. — С. 230.

¹⁶ Зоря Галицька. - 1849. - С. 94-97; Слово. - 1869. - Ч. 9. - С. 1; М а к о в е й О. Назв праця. — С. 252—255.

¹⁷ Маковей О. Назв, праця. — С. 252—254; Нариси з історії Північної Буковини. — С. 98—100; К в і т к о в с ь к и й Д. та ін. Назв, праця. — С. 54—55; Добржанський О. та ін. Назв, праця. — С. 230.

¹⁸ Формування української нації: історія та інтерпретації. Матеріали круглого столу істориків України. — Львів, 1995. — С. 46—48; К в і т к о в с ь к и й Д. та ін. Назв, праця. — С. 264.

¹⁹ Карбулицький І. Назв, праця. — С. 40—41; Маковей О. Назв, праця. — С. 260—261; Д о б р ж а н с ь к и й О. та ін. Назв, праця. — С. 231.

²⁰ Дмитрієв Євген. Ілюстрована історія Рускої Бесіди в Чернівцях. — Чернівці, Руска рада, 1909. — С. 10.

²¹ Bernatzki Edmund. Die oesterreichische Verfassungsgesetze. — Wien, 1911. — S. 308.

²² Новосівський Іван. Нариси історії права Буковини і Бессарабії. — Нью-Йорк; Париж; Сідней; Торонто, 1986. — С. 89—90.

²³ Піддубний Г. Назв, праця. — С. 40.

²⁴ Смаль-Стоцький С. Назв, праця. — С. 233.

²⁵ Die nationale und kirchliche Bestrebungen der Rumaenen in der Bukowina. 1818—1865. Von Bischof Nakman in einem Sendschreiben dargestellt. — Czernowitz: Ruska Rada, 1899. — S. 205.

²⁶ Ibid. - S. 128-129.

²⁷ Ibid. - S. 207.

²⁸ Шпорлюк Роман. Україна: від імперської периферії до суверенної держави // Сучасність. - 1996. - № 12. - С. 82-83.

²⁹ Маковей О. Назв, праця. — С. 263, 290; Смаль-Стоцький С. Назв праця. — С. 233; Піддубний Г. Назв, праця. — С. 247.

³⁰ Слово. - 1864. - Ч. 94. - С. 372.

³¹Крип'якевич І., Дорошенко Д., Пастернак Я. Велика історія України. — Львів; Вінніпег, 1948. — С. 664.

³²Терлецький Остап. Москвофіли і народовці 70-х рр. — Львів, 1902. — С. 10-12.

³³Там же. - С. 13.

³⁴Миколаєвич М. Москвофілство, його батьки і діти. Історичний нарис. — Л., 1936. - С. 6-8.

³⁵Млиновецький Роман. Нариси з історії українських визвольних змагань: 1917-1918.-Л., 1994.-С. 18.

³⁶Терлецький О. Назв, праця. — С. 2.

³⁷Гумецкий И. Подкарпатская Русь. — СПб., 1903. — С. 27, 32.

³⁸Терлецький О. Назв, праця. — С. 8.

З історії релігії та церкви

Т. М. ЄВСЄЄВА (Київ)

Церковна еліта та її роль у процесі формування політичної самосвідомості в Україні

В духовному житті людства важко знайти чинник, який би протягом століть відігравав більшу роль, ніж релігія. Впливи релігійних вірувань можна простежити від глобальних соціальних потрясінь до найінтимніших глибин людського серця. Для українського народу основою механізму, який забезпечував багатовікову цілісність етнічних кордонів і підтримував стійку тенденцію до утворення єдиної державної структури, сприяв консолідації української нації всупереч об'єктивним (зовнішні завоювання, розчленування території) і суб'єктивним (закономірним у дещо інертній психології українця) факторам, була християнська культура. Духовні владика у більшості своїй, хоч і розділені на два табори, завжди виступали живим символом і прикладом морального закону, який зміцнював українську суспільність, дисциплінував її провідну верству. На жаль, вітчизняна історіографія не має розвиненої традиції дослідження взаємовідносин держави й церкви як політичних інститутів та взаємовпливів культури духовної й політичної. Загалом розробки здійснювалися в таких напрямках: історія церкви, політична історія України, розвиток філософської і суспільно-політичної думки та дослідження пам'яток літератури. Але проблема взаємовідносин інститутів держави й церкви в рамках формування політичної традиції в Україні залишалася поза увагою істориків. Проблема ця потребує комплексного дослідження та всебічного аналізу.

У даній статті розглянуто лише окремі аспекти діяльності та творчості київських митрополитів, пов'язані з формуванням і збереженням протягом століть політичної самосвідомості українців. Насамперед пригадаємо, що православ'я, як форма існування візантійського напрямку християнства, прийшло на зміну язичницьким віруванням народів, які населяли територію сучасної України, й справді стало тією "внутрішньою революцією, яку дух епохи вершить сам у собі" ¹. Християнізація відбувалася поступово, супроводжуючись асиміляцією "культури широкої, де збігалися й сполучалися різні старі й нові релігійні доктрини, культурні цивілізаційні течії" ². Культурні інновації перебували в стані постійного синтезу з місцевими архетипами, що включали релікти культур трипільців,

кіммерійців, скіфів, фракійців, сарматів, кельтів та слов'янських племен. Тобто релігійна свідомість давніх слов'ян увібрала багатий комплекс могутніх нашарувань архаїчних стереотипів, що стосуються практичного та інтелектуального освоєння світу, одушевлення й одухотворення природи, надання їй антропоморфних властивостей і рис³.

Християнська релігія поєднала загальне одушевлення природи в єдину животворну силу, розмежувала індивіда й рід, як особу та суспільство в контексті взаємовідносин Творця та Його творіння. Біблія вперше вводить поняття про світ як історію, через існування внутрішнього "Я" відкриває вікно в безмежні простори Вселенського Духу.

Водночас з універсальним світоглядом християнство принесло на слов'янські терени ідею створення тривкої єдності християнського світу, адже за тодішніми переконаннями християнський світ був перед Богом єдиним народом. Крім того, завдяки однакості християнської культури освічена людина відчувала себе громадянином усього християнського світу. Такий стан речей створював можливість для Вселенської Церкви проповідувати ідею всесвітньої держави, водночас намагаючись організувати, як передвісник небесного царства, Боже царство на землі, використовуючи багату політично-філософську культуру та мистецтво управління стародавнього Риму й залучаючи до нього щораз нові народи.

Однак, увібравши в себе місцеві культури й вірування, візантійське християнство трансформувалося в Київське православ'я і, як таке, не лише надало населенню України-Русі статусу народу, рівноправного з іншими народами Ойкумени, а й набуло властивих тільки йому рис. Розглянемо ці особливості в площині взаємовідносин держави й церкви. Зважаючи на загальну картину світової політики, київський князь Володимир завершив цілу низку радикальних державних перетворень релігійною реформою та заснуванням окремої митрополії. Загалом складний і драматичний процес християнізації Русі дав початок еволюції розвитку національної ідеології українського народу. Враховуючи той факт, що середньовічна система відносин пов'язувала з поняттям нації і держави лише суверена і політичне активну частину населення, вищі верстви - носіїв сили й слави, можна стверджувати, що створенням Київської церкви, як соціального інституту, Володимир визначив перспективи загального національно-політичного розвитку держави на довгі століття, а вищим станом забезпечив можливість для перетворення в культурну еліту європейського рівня. Про високі стандарти культурно-релігійного життя давньоруського суспільства у пореформений час розповіли в своїх працях такі авторитетні автори, як, наприклад, М. Грушевський⁴, тож зупинятися на цьому питанні не будемо, розглянемо лише деякі особливості церковного устрою. Ієрархічне оформлення новоствореної церкви відбувалося з допомогою константинопольського патріарха: Київ, змушений прийняти духовну опіку візантійського владики, запозичив структуру єпархій і навіть культові предмети (церковні ризи, хрестики, образи тощо). Водночас всіляко відкидалася спроба греків поставити Київську митрополію під повний контроль Константинополя. Володимир намагався в усьому вести незалежну політику, а тому в основу обряду було покладено і грецький, і деякі елементи латинського обряду з використанням старослов'янської живої мови та врахуванням місцевих звичаїв⁵.

Характерно, що Київ не сприйняв, як державну концепцію, ні ідею теократії, ні ідею цезаропапізму. Вже перші ієрархи, духовно-інтелектуальна еліта Київської Русі, змогли глибоко осмислити та обґрунтувати теоретично особливе місце своєї церкви в державі та серед інших церков Ойкумени. Вихованець наукового гуртка при Софійському соборі, пер-

ший митрополит-русич Іларіон у своєму "Слові про Закон і Благодать", присвяченому темі утвердження Русі-України як великої держави, запропонував і розвинув оригінальну концепцію світової історії, розглядаючи її як поступовий рух від рабства до свободи. Він вважав, що перед Богом усі народи рівні, покликані Благодаттю до спасіння. Закон роз'єднує їх, а Благодать, спростовуючи Закон, дає свободу "...всім християном бути..."⁶. Водночас, володіючи правом на "дороговказ", на "передачу істини" (через митрополиче свячення), Іларіон легітиміє у своєму творі внутрішньополітичну практику Русі через "накладання двох сфер": загальної релігійно-церковної (православна догматика, її розуміння київськими книжниками XI ст.) та політичної (на інституційно-церковному та державно-політичному рівнях). Поєднуючи християнську доктрину Бога-Отця (Благодать) з традиційним уявленням про Володаря (кагана), він нерозривно пов'язує благо династії з "градь величствомъ сіающъ", "церкви цветущи", "христианство растще"⁷. Тобто, дії можновладців мають бути спрямовані на утвердження Русі в геополітичному просторі через розумний устрій та подання благ "людям своїм". При цьому блага умовно можна розподілити на:

- 1) політичні: "ратнаа прогоня; миръ оутверди; страны оукроти; владыке наши огрози странамъ; боляры оумудри";
- 2) екологічні: "лады оугобзи; не попушаи на ны огня; потопленія";
- 3) економічні: "грады расили";
- 4) теологічні: "церковь твою възрасти; достояніе свое съблюди; мужи и жены младенце спаси";
- 5) соціальні: "соущаа въ работе, въ плоненіи, въ заточеній, въ поутех, въ плаваніи, въ темницах, въ алкоте и жажди вся помилуй вся оутеши вся обрадоуй"⁸.

Князь не мав права стояти понад "правд євангельських". Усі добрі християни мали відігравати активну роль у реалізації справедливості та християнського милосердя, не виправдовуючи свої нехристиянські дії інтересами держави і влади за жодних обставин. Інакше кажучи, євангелізм українського православ'я бере початки в традиціях раннього християнства, пов'язаних з діяльністю апостола Павла. Останній вважається першим християнським богословом. Його принцип єдності й рівності у Христі всіх людей, які освічені самим Богом, було покладено Іларіоном в основу стратегії щодо держави й церкви: з одного боку, — незалежність внутрішнього життя церкви від держави, а з іншого, — боговстановленість (харизма) влади, єдність інтересів держави й церкви. З позиції дослідника кінця XX ст. можемо з певністю стверджувати, що ці теоретичні розробки софійського книжника суттєво вдосконалили відому в усій Ойкумені концепцію християнської держави Аврелія Августина⁹ і досить вдало втілили її на практиці. Також слід визнати, що політична теорія Іларіона на багато століть випередила в часі появу класичної концепції співвідношення держави й церкви Георга Гегеля¹⁰.

Така глибина осмислення глобальних духовних проблем епохи — характерне явище для процесу розвитку української культури загалом. Переконливим доказом цього є теоретична спадщина другого митрополита-русича, який вийшов із середовища софійських книжників, — Климент Смолятича. Проблематика його праць охопила весь діапазон розвитку суспільної свідомості тодішньої Русі. Вченням про "Софію — Премудрість Божу" він намагався осмислити взаємовідносини Творця і людини через "розумне" тлумачення божественних заповідей, яке сприяє розумінню природи речей і дає ключ до "таємниць царства небесного"¹¹. Наслідуючи античні зразки, Климент Смолятич застосовував ідею суворой

ієрархії космосу відносно структури давньоруського суспільства. В його розумінні влада має належати наймудрішим, які стоять на вершині станової піраміди і несуть персональну відповідальність за "отчизну", за віру й церкву (в тодішніх поняттях - за державу, націю й культуру).

Розглянуті нами сюжети є типовими для всієї епохи, адже софіологічні теоретизування київських книжників стали важливою складовою частиною мистецтва адміністрації й широко застосовувалися князями в практичному житті. Для прикладу згадаємо хоча б Володимира Мономаха, який, підсумовуючи своє життя і прагнучи передати свій досвід управління державою, написав "Поученіє" - настанову своїм нащадкам. Зупинимось коротко на основних ідеях цього документа. Мудрий князь в основу закону покладає *правду*. Поняття *правди* він тлумачить через ідею захисту *убогого* — вдовиці, смерда, сироти. В аспекті міжкнязівських відносин *правда* виступає як *добро*. На думку Мономаха принцип *добра* зобов'язує князів передбачати наслідки усобиць, ворожнеча породжує війни, а війни розоряють смерда, ослаблюють руську землю. Для князя сутність добра визначається благом підданих, тому політика має виходити з інтересів усієї держави, а не здійснюватися згідно з особистими бажаннями та амбіціями: "Отселе ймемся в единое сердце и блюдемъ Рускыя земли" ¹². Отже, як і його попередники, Мономах, висувуючи власну теорію управління, надавав пріоритетної ваги євангельським принципам.

Підсумовуючи стислий огляд процесу формування й розвитку православної культури Київської Русі та його впливу на розвиток самосвідомості "роду руського" в домонгольську епоху, можемо констатувати: християнізація слов'янських племен, об'єднаних навколо династії Рюриковичів, та створення Помісної церкви відкрили нові перспективи історичного розвитку східного регіону слов'янського світу. Завершивши реорганізацію устрою своєї держави, Володимир продемонстрував більш конструктивний підхід до управління, ніж його попередники: він акцентував увагу не на загарбанні земель, а на добробуті своїх володінь. Це означає, по-перше, що тісні внутрішні економічні зв'язки забезпечували певну політичну стабільність держави та досить високий рівень життя. По-друге, створення церкви консолідувало етнічно строкате населення як громадянське суспільство, і, насамкінець, поява освіченого духовенства сприяла встановленню морального закону, що передбачав взаємну відповідальність усіх членів суспільства. Нашадки поставилися до спадщини Володимира з належною увагою. Завдяки їхнім зусиллям держава Київська Русь мала високий престиж у світі, що спирався на могутні внутрішні чинники: сильну економіку та високу культуру. Носіями цієї культури, живим прикладом і символом морального закону стала еліта, як світська, так і духовна (мається на увазі біле й чорне духовенство). Світські феодали забезпечували охорону держави, а духовенство своєю науково-освітньою та політичною діяльністю дисциплінувало всі верстви суспільства, оскільки князівська влада вважала доцільним надавати вищим ієрархам церкви місця в боярській думі. Суворі правила й бездоганна дисципліна зробили монастирі зразком організації. Монахи надали праці етичного значення - під їх впливом вона перетворювалася з принизливого заняття на засіб здобуття вічного життя. Лишається додати, що вся ця колосальна духовна робота на суспільному рівні сприяла ще й ототожненню понять громадянства й нації в діапазоні індивідуальної свідомості. Безперечно, побудувати ідеальне суспільство досі не вдавалося ще нікому, але автор приєднується до відомої думки, що суспільний устрій домонгольської Русі був "найкращим способом реалізації Христової науки в світі" ¹³.

Оскільки "держава не є витвором мистецтва і перебуває у світі, а отже, у сфері свавілля, випадку і помилковості, то негативна поведінка може стати причиною спотворення значної кількості її проявів"¹⁴, а також призвести до руйнації держави. Слушність такого зауваження яскраво підтверджується гірким досвідом київських правителів. Династичні змагання Рюриковичів збіглися в часі з могутньою економічною кризою в державі. Все це фатально позначилося не тільки під час монголо-татарського нашествия, а й створило передумови до втрати Україною—Руссю власної держави на довгі століття.

За таких обставин духовна еліта давньоруського суспільства змушена була відкласти теоретичні пошуки до кращих часів і виявити себе в царині дипломатії, виконуючи місію посередника в міжкнязівських, міжцерковних та міжнародних відносинах. Незважаючи на те, що місія до Риму архієпископа київського Петра Акеревича та діяльність його наступника не мали практичних результатів у створенні протитатарської християнської ліги, українська церква отримала першого канонічне поставленого митрополита русина-українця за походженням. Ним став єпископ холмський Кирило, довірена особа князя Данила Галицького, висвячений константинопольським патріархом у Нікеї. Цією важливою акцією Данило Галицький номінально зберіг автокефалію української церкви. Однак підпорядкування Русі ординським ханом порушило вивірений століттями баланс між церквою і державою. Церква не тільки залишилася без захисту та опіки з боку сильної і стабільної держави, а й змушена була виступати чи не єдиним політичним інститутом, який консервував національно-державні традиції, був гарантом збереження національної літератури й державної мови. Водночас на розорених територіях церковна ієрархія отримала можливість вести власну, незалежну від князівської, політику. Відтоді київська церква стає одним із наймогутніших чинників у складних комбінаціях різних політичних сил під час змагань за владу на теренах усього східнослов'янського регіону¹⁵.

Підтверджуючи вищесказане, нагадаємо, що перенесенням Київської митрополічної кафедри на північ, Візантійський патріарх благословив утворення окремої митрополії в Суздальсько-Володимирській землі. Цією акцією Візантія заклала міцні підвалини майбутньої політичної могутності Москви¹⁶.

Окрім Москви, в потатарську добу на авансцену виходять ще дві країни, що в наступні століття визначатимуть долю української державності. Спочатку це була Литва. Велике Князівство Литовське певною мірою нагадувало Київську Русь — до його складу входив ряд напівзалежних князівств. Проте дуже швидко великі князі династії Гедимінасів стали повновладними верховними правителями, а шляхта, зокрема українська, перетворилася на об'єкт централізованої влади, раніше їй не відомої¹⁷. Слід зазначити, що за таких умов українські князі, хоч і підпорядковувалися литовцям, однак відігравали значну роль у суспільній, економічній, релігійній та культурній царинах життя. Більше того, литовська державність формувалася під впливом київської культури, оскільки руська (українська) мова швидко набула статусу офіційної мови уряду. Литовська шляхта вперше прийняла світло віри Христової від Києва, і церква завжди була предметом опіки великих князів литовських. Вже в 1327 р. князь Гедимінас домігся від Царгорода висвячення окремого митрополита на Литовську кафедру.

На превеликий жаль, після Люблінської унії ситуація докорінно змінилася — українські землі повністю підпали під владу Польської Корони. Зі вступом православних українців у безпосереднє сусідство з католика-

ми-поляками між двома народами почалося гостре суперництво, яке згодом переросло в релігійно-культурне протистояння.

Причини, що призвели до такого стану речей, доцільно розподілити на дві категорії: вплив загальноєвропейської політико-економічної ситуації на власне польські справи¹⁸ та перебіг паралельних процесів самоідентифікації польської і української націй в межах однієї держави. Кваліфіковане пояснення цієї тези, а також висвітлення найбільш характерних особливостей розвитку церковно-державного життя українців у складі Речі Посполитої до Берестейської унії 1596 р. вимагає комплексного аналізу загальної політичної ситуації в тогочасній Європі. Так, з кінця XV — до другої третини XVI ст. європейські країни переживали період певної стабільності та традиційної династичності в успадкуванні влади. У Московщині — це довге князювання Василя III (1503—1533) та Івана IV (1533—1584), у Польщі-Литві — часи правління роду Ягайловичів: Сигізмунда I (1506—1548) і Сигізмунда II (1548—1572); на Заході — перебування при владі династії Габсбургів — Максиміліана I (1493—1519), Карла V (1519—1556); у Туреччині — правління султанів Баязед II (1481—1512), Селіма I (1512—1520) та Сулеймана II (1520—1566). Досить виразно була структурована також і міжрегіональна геополітика. По-перше, грецький світ розпочав тривалу боротьбу за своє існування під турецькою владою та збереження своєї культури від ісламізації. По-друге, католицький Захід переживав глибоку духовну кризу. Морально-етичні засади, на яких базувалося суспільне та особисте життя людини пізнього середньовіччя на зламі епох, чимраз більше не відповідало вимогам, що їх висувало ранньокapіталістичне суспільство. Відбулося розщеплення влади на дві полярні сили. Оскільки церква, як безнаціональна універсальна сила, знала лише чотири людські породи — іудеїв, греків, варварів та власне християн, то ними мали стати всі люди на землі. Однак тривала боротьба між церквою та царством за спадщину римського універсуму нейтралізувала спроможність кожної із сил опанувати Європу. Позбавлене нівелюючого тиску населення розвинуло свою діяльність у межах невеликих автономних груп. Каталізатором такої діяльності було гасло рівності й братерства, проголошене на підставі культу людської особистості. Цікаво, що культ цей прищеплювався спершу майже виключно християнством, а вже потім — філософією та публіцистикою. Іншими словами, на цей період припадає докорінна перебудова основних внутрішньодержавних соціальних форм та глобальний розвиток ідеї суверенітету народу на основі історичних прерогатив суверенності, перебраних від абсолютної держави. Згодом ідея суверенітету народу стане концепцією внутрішньої організації європейських держав загалом, а в поєднанні з процесом роздроблення центрів європейських сил, спричинених конкуренцією світської та духовної влади, створить умови для пізнішого постання явища нації¹⁹. Проте зовнішніми ознаками цієї кризи стали національні реформаційні рухи, що супроводжувалися досить серйозними внутрішньодержавними війнами²⁰. По-третє, східноєвропейський простір став ареною протистояння між Польщею-Литвою і Московщиною під постійною турецькою загрозою з півдня. Тут відбувалися довготривалі польсько-московські війни (1507 і 1522, 1558 —1583 pp.), які спричинили перехід значної частини православного населення прикордонних українських земель до Московщини. В той же час у Московському царстві період централізації вступив в останню фазу: уніфікаційні тенденції закріплювалися на церковному ґрунті.

Тепер спробуємо показати, як саме вищевказані політичні чинники позначилися на формуванні політичної самосвідомості в Україні, та поетапно висвітлити роль церковної еліти в контексті нашої теми. Оскільки

Польща була чи не найбільшою державою тогочасної Європи, не дивно, що на її території збіглися майже всі західні реформаційні течії: лютеранство, кальвінізм, цвінгліанство*, віросповідання "чеських братів" та антитринітаризм. Їхнє взаємне суперництво та полеміка з католицизмом сприяли піднесенню освіти, розвиткові мови, літератури й культури народів, які населяли польські землі²¹. Загалом у XVI ст. Річ Посполита переживала період Відродження. Однак разом з релігійно-культурними течіями до Польщі проникає й більш політизоване поняття "нація". З одного боку, цьому сприяли університети, де "нацією" називалися корпорації іноземних студентів, а згодом — широкі кола населення; з іншого, — поняття "нація" політизувалося й у церковних відносинах держав Європи. Національні церковні собори давно скликалися виключно за політичною приналежністю країн. Намагання монархій підпорядкувати церкви на своїх територіях примусили папу вже з XIII ст. вести окремо переговори з кардиналами — представниками різних національних груп. Таке розмаїття культурно-релігійного життя сусідніх країн істотно впливало на національне самовизначення (поки що на рівні провідних верств) народів, що проживали у Польщі, зокрема, українського.

В річищі теми не можна обійти увагою ще один дуже важливий чинник — економічний. Як зазначалося, зміна кон'юнктури загальноєвропейського ринку сприяла розвиткові у Польщі фільваркової системи й закріпаченню селянства²². Це призвело до консервації існуючих суспільних станів, у той час як у країнах Заходу формування буржуазії ламало усталені суспільні структури і сприяло розширенню "нації" за рахунок третього стану. Відтак, Корона Польська об'єднувала під своєю владою багатонаціональні території, але їх суспільна структура мала чітко окреслену автономність: кожний регіон перебував у певному, тільки для нього характерному, політичному відношенні до королівської влади.

Об'єктом нашої особливої уваги є специфіка саме польсько-українських відносин у конфесійно-політичній площині. Зауважимо, що вона визначалася наявністю досить могутнього прошарку князів литовсько-руського походження. В XVI ст. був єдиний замкнений стан, до якого не давали доступу ні багатство, ні вплив, ні високі урядові посади. Те, що "королем стають, а князем народжуються", — польське суспільство визнавало як аксіому²³, бо спадкове право князів на виключність було наслідком збереження дієвості принципу легітимності влади, висловленого ще апостолом Павлом: "Вся влада — від Бога". Спадковість вибраності, таким чином, поширювалася на всі покоління княжого дому. Оскільки держава поки що розглядалася лише як придаток до особи пануючого, то саме князі символізували ідею політичної незалежності, тобто, наявність у польському суспільстві окремої української нації, що зберегла свою стародавню культуру, звичаї, мову, церкву, була для сучасників цілком очевидною.

Саме тому підпорядкування королівській владі мало суто номінальний характер, і король постійно намагався виправити ситуацію на свою користь за допомогою законодавчих актів. Але на практиці все вирішувалося за принципом права сильного. Складається парадоксальна ситуація: з одного боку, після сейму 1569 р. українські князі "формально позбулися права на спадкове місце в державній раді (сенаті), яке було посадовим і належало тільки представникам вищої церковної та світської влади: католицьким єпископам, воєводам, каштелянам і міністрам (канцлеру, підканцлеру, великому і надвірному маршалкам, коронному підскарбію, згодом - гетьманові)"²⁴. Отже, ні придворних посад, ні вищих санів у католицькій ієрархії українські князі не займали. З іншого боку, люблінські

акти різко розмежували польську та українську знать. Відтепер для українського князя дорога до сенату проходить тільки через воєводські та каштелянські уряди в українських князівствах²⁵, тобто, влада створила додаткові стимули для розширення князівських володінь і закріплення їх автономного статусу. Основним напрямом князівської експансії були Київщина, Брацлавщина, Житомирщина, Задніпров'я. Така масова "еміграція" українських князів почалася з 80—90-х рр. XVI ст.²⁶ Логічно припустити, що в цьому випадку мав місце початок спонтанного збирання українських земель в єдину державу, адже головним елементом князівського права була суверенність землеволодіння, на території якого князь-власник користувався правом "установдавства" для підданих та правом суду над ними. Першість між рівними мала встановитися під час феодалних воєн.

На жаль, процес утворення величезних князівських латифундій не встиг розвинутися до ступеня відновлення Київської держави. На перешкоді став такий феномен, як порушення харизми влади. Скоригувати уявлення про масштаби цієї культурної катастрофи допоможуть зазначені нижче факти. Оскільки поняття нації на теренах Корони Польської охоплює поки що тільки короля, шляхту та духовенство, то феномен порушення харизми влади можна спостерігати на таких основних рівнях: по-перше, за литовської доби централізаційна політика Ягеллоновичів зайшла досить далеко — поділ української території на звичайні провінції, підпорядковані урядникам великого князя, згодом знищив і престиж Києва як стародавньої столиці незалежної та сильної держави; українці марно домагалися того, щоб Київ мав самоуправління, чи, принаймні, щоб ним правив князь, а не урядник без титулу; рештки державності Київської Русі та українського самоуправління починали невідворотно зникати; по-друге, простежується конфлікт у середовищі дрібної та середньої шляхти між усвідомленням свого руського "походження" та відчуттям приналежності до польської "політичної нації", або, говорячи сучасною мовою, — конфлікт між національною приналежністю та громадянськими обов'язками; по-третє, раптове вимирання членів наймогутніших князівських родів і тісно пов'язана з цим значна втрата православної церквою неофітів з вищих станів, меценатської опіки призвели до втрати статусу загальнодержавної Церкви.

Очевидно, що перший пункт не потребує якихось особливих коментарів, а тому розглянемо спочатку більш важливе питання руйнації "князівського даху". Як уже згадувалося вище, важливими чинниками розхищення князівського стану зсередини були спершу централізаторська політика литовських князів, а пізніше — законодавче закріплена "шляхетська рівність" у Польщі. З іншого боку, ситуацію ускладнювала криза православної церкви, яка довгий час перебувала під опікою інших держав. Як не прикро, але триумф відновлення митрополії в Києві 1453 р. та підтвердження її канонічного зв'язку з Вселенським Патріархатом дуже швидко змінився патронатом великого князя, а згодом -- короля. Це тягнуло за собою катастрофічні наслідки, адже, призначаючи єпископів, а інколи і самого митрополита, світська влада отримала право вирішувати церковні питання. Доходило до того, що багато шляхтичів дозволяли собі продавати розташовані на їхніх землях парафії та монастирі тому, хто більше заплатить, або відписували їх своїм родичам, які не мали права спадщини. Негідно поводитися навіть вище духовенство, оскільки єпископом могла стати і світська особа, що давало їй можливість встановлювати в межах єпископії свої закони. Цей порядок породжував корупцію і підривав авторитет православного митрополита. Справами душпастирства

й освіти таке "духовенство" не переймалося, тому й культурний вплив православ'я був досить обмежений²⁷. Зокрема, ніде не зустрічаємо відомості про вчених-теологів, які б при князівських дворах готували малолітніх княжат до закордонних освітніх подорожей, — вихователем брали "дядька", який походив із середовища традиційних васалів роду. Саме тому в час, про який ідеться, еліта українського суспільства — князі передусім залишалися вошами. Серед духовних цінностей, усталених з давньоруських часів, християнські й лицарські чесноти, такі, як щедрість стосовно церкви, безумовна вірність сюзерену, турботливість щодо слуг (дружини), виділялися найяскравіше. Проте щедрість стосовно церкви часто-густо обмежувалася заповітом збудувати храм "...Богу ку хвале, а себе и щадком своим ку почетности"²⁸. Такий стан речей автоматично викликав зворотну реакцію в суспільстві. Оскільки існуюче ктиторство не передбачало турботи про школу, то освітній рівень у православному середовищі, зокрема серед духовенства, був низьким. Не відзначалося інтенсивністю і монастирське життя. Завоювання турками Константинополя (1453 р.) призвело до тимчасової втрати Україною зв'язків із всесвітнім центром православ'я, що позбавило православну церкву найбільш передового й надихаючого взірця і поглибило інтелектуальний та культурний застій. Доповнюючи загальну картину втрати Україною своєї еліти, нагадаємо про те, що приблизно з другої половини XVII ст. один за одним з історичної арени сходять роди Острозьких (1654 р.), Корецьких (1651 р.), Ружинських (до середини XVII ст.), Заславських (1673 р.), Збараських (1631 р.), Порицьких (1633 р.), Пронських (30-ті рр. XVII ст.). Вимирання "головних княжат" на тлі глибокої кризи православ'я фактично залишило націю без власної провідної верстви й започаткувало серйозні зміни в структурі ментальності українського народу.

А ось ще один сюжет, що яскраво ілюструє порушення харизми влади в суспільній свідомості української нації. Відомо, що паралельно процесу феодалного освоєння земель на територіях колишньої Київської держави представниками князівських родин утворювалися латифундії магнатів. Проте середньовічний принцип корпоративної спільності чітко регламентував місце кожного. Так, залишаючи прерогативи управління державою за "головними княжатами", українське панство перебувало в стані суспільної апатії аж до початків Хмельниччини. Як зазначають сучасні дослідники, навіть "класичні" ознаки магнатерії — "обійняття сенаторських урядів протягом кількох поколінь, утримання в своїх руках королівських, посідання почесних титулів, наявність власних збройних загонів і великих дворів, існування певного кола залежної від магната шляхти — клієнтів, нарешті, доступ до відповідного шлюбного ринку"²⁹ — не спонукали до суспільної кар'єри чи культурної або політичної діяльності, яка виходила б за локальні рамки свого повіту, осередку. Особистості, яким вдалося досягти суспільної ваги, що її можна вважати рівноцінною майновому потенціалу, як от Адам Кисіль або Юрій Немирич, були лише яскравими винятками. Наведений приклад не залишає сумнівів у тому, що, будучи складовою частиною української "нації", магнати не претендували на провідну роль у суспільстві, їхня пасивність значною мірою створювала умови для майбутнього поглинення української еліти Польською державою і заклала основи перманентності вищезазначеного конфлікту між усвідомленням національної приналежності та відчуттям польського громадянства. Зауважимо, що вказані чинники теж тягнули за собою майбутні зміни в структурі ментальності всього народу.

Уважні спостереження дозволяють стверджувати, що останній спалах князівської могутності (XVI — перша половина XVII ст.) та процеси фор-

мування магнатства збігаються в часі з поширенням у середовищі дрібної української шляхти ідеї політичного патріотизму, тобто політичної належності до Польської держави. Сприяв цьому територіальний та суспільно-правовий розвиток останньої. Спочатку литовсько-руська безземельна шляхта могла існувати одночасно в кількох незалежних або слабо пов'язаних між собою площинах, як от станова, релігійна приналежність, васальні зобов'язання, етнічне походження, а поряд з цим бути громадянином якоїсь держави. Однак після сейму 1562—1563 рр., який санкціонував створення кварцяного війська, епізодична служба українського шляхтича за кордоном або на "татарському пограниччі" перетворюється на престижну працю на користь держави — Речі Посполитої. Відтак стереотип українця органічно поєднав у собі певний дуалізм: усвідомлення свого "руського" походження з відчуттям приналежності до польської політичної нації³⁰.

Отже, порушення харизми влади в українському суспільстві у польсько-литовську добу істотно вплинуло на зниження динаміки політичного розвитку української нації. За часів Київської Русі дуалізм держави й церкви був праджерелом формування давньоруської (української) нації. Хоча оформлення населення в націю ніколи не було плановим, певне усвідомлення цього явища досить чітко відбилося в процесі розвитку політичної термінології. Наші предки за княжої доби говорили про себе: "ми от руського рода", що було повним еквівалентом латинському — "ми руської нації". Але адміністративні реформи польської влади, організація регулярного війська, а особливо вимирання "головних княжат" на тлі кризи церкви стали причиною невідворотного розпаду сполучних ланок ланцюгів, які століттями скріплювали цілісність нації, самотність її політичної структури. Поступово стиралося у свідомості поняття приналежності до власної держави, "що знана й чувана в усіх кінцях землі", національна церква більше не сприймалася як загальнодержавний осередок розвитку високої культури, а вище духовенство — як уособлення морального закону в суспільстві. Разом із занепадом церкви втрачала загальнодержавне значення національна мова. Всебічна руйнація провідної верстви призводила до втрати українцями рівноправного національного статусу стосовно решти націй у Польщі. Ірраціональний ореол права на владу в державі переноситься на короля, особу, виховану в польських шляхетських традиціях та католицькому віросповіданні, а православна Українська держава надовго зникає з політичної карти Європи.

Сумна картина занепаду державно-релігійного життя українців набуває ще більш вражаючої контрастності в порівнянні з наслідками Контрреформації в Польщі. Насамперед це стосується діяльності ордену єзуїтів. У польському суспільстві під єзуїтською опікою містика католицького месіанства переросла в релігійний фанатизм. Так, поняття "поляк" і "католик" перетворилися на синоніми й виступали головним аргументом польського наступу на православ'я. Загальноприйнята формула — "не віра робить русина русином, поляка поляком, литвина литвином, а народження і кров руська, польська та литовська" — з плином часу замінюється виключно конфесійними критеріями: католики, схизматики, магометани тощо. Лише опинившись у такому нетолерантному середовищі, українці належним чином оцінили явища, з якими треба було боротися ще до Люблінської унії. Йдеться про те, що українці аж у період Контрреформації гостро відчували себе інородним тілом у чужій державі³¹. Саме контрреформаційна хвиля змусила українське суспільство відчутти, як розпливається поняття власної держави — гаранта безпеки й закону; усвідомити, що національна мова стала придатною лише для домашнього вжитку;

побачити, що православна церква втратила позиції репрезентанта національної культури та ідеологічної опори держави. Така ситуація загрожувала в майбутньому призвести українців у Польській державі до становища, в якому перебували ілоти стосовно римлян. Намагаючись не допустити до цього, православний єпископат зробив спробу відновити високий державний статус церкви шляхом унії³². Важко сказати, наскільки митрополит М. Рагоза та інші ієрархи -- прихильники унії — керувалися патріотичними мотивами. Очевидно лише те, що "духовні княжата", проводячи унію, не міняли віри, адже Вселенські церкви Сходу й Заходу з'єднані між собою у вірі й святих тайнах. Незважаючи на різницю в площині обряду, дисципліни та історичних особливостей розвитку церков, середньовічне духовенство сприймало латинське й грецьке християнство майже як еквіваленти. Оскільки східне богослов'я наголошує більше на внутрішньому божественному характері церкви, а західне — на її зовнішній юридично-адміністративній структурі, то суть унії (як це розуміли в Києві) полягала в зміні юрисдикції³³. Отже, за умови відсутності власної держави перепідпорядкування ієрархії Київської митрополії під зверхність Риму мало на меті повернути православній церкві статус державної в межах Польщі (як то передбачалося Люблінськими артикулами та ухвалами сеймів пізніших часів) і політично-культурний вплив у суспільстві³⁴.

Однак Апостольська столиця розглядала унію з позицій проникнення католицьких впливів далеко на схід слов'янського світу й намагалася повністю підпорядкувати Київську церкву. Тиск з боку Риму порушив її канонічний устрій: православна суспільність сприйняла унію як акт духовної зради, а тому відмовилась визнавати уніатських владик своїми архіпастирями. Так церква залишилася без вищої ієрархії, а населення — без духовної опіки. Не дивно, що висока напруга в міжконфесійних відносинах активізувала демократичне середовище й спричинила виникнення в кінці XVI ст. могутнього братського руху.

Братства виникли як специфічна українська форма реформаційного руху 35 і значною мірою зберегли конфесійну визначеність та незалежний статус Київської митрополії. Оскільки в Польщі XVI ст. середній стан не був тією активною силою, на яку спиралися монархії західних країн, всебічна діяльність братств по залученню до впорядкування церковного життя широкої громадськості (міщан, купців, ремісників, духовенства, шляхти, козацтва) одночасно з консолідацією православної спільноти поглиблювала розмежування "народу посполитого" за національною ознакою³⁶. Іншими словами, унійні колізії розширили в українсько-польському суспільстві поняття "нації"³⁷. Відтепер політична нація Речі Посполитої, аналогічно до західноєвропейських суспільних процесів, приєднала до свого складу третій стан і разом з тим виявила у свідомості останнього конфлікт між національною приналежністю та громадянським обов'язком. Отже, у польсько-литовську добу українське суспільство, спираючись на багатівкове коріння автономного існування князівств у складі інших держав, продовжувало проходити самостійні стадії розвитку нації. Незважаючи на всі злети й падіння, стрижнем процесу формування політичної традиції і націотворення була православна церква.

В наступній фазі процесу націотворення в Україні на авансцену внутрішньої політики виступило козацтво. Гідний уваги той факт, що козацтво заявляло про себе як про серйозну силу і на етапі розквіту діяльності православних церковних братств, і в період, коли ще зберігали силу васальні обов'язки стосовно українських "головних княжат", а князівський сюзеренітет (до середини XVII ст.) був сильніший від королівського. Це дуже важливий нюанс, адже козацький патронат над братствами, віднов-

лення канонічного устрою церкви³⁸ вказують на те, що конфесійна ви-значеність, етнокультурні корені, традиційний васалітет стосовно українських княжих родів не дозволили більшості православної шляхти, яка входила до складу козацтва, вирішити вищеописаний конфлікт "нація" "громадянство" на користь Польщі. З іншого боку, завдяки зусиллям духовенства у козацькому середовищі закріпилося усвідомлення зв'язку Запорозького Війська з традиціями князівської доби, зі "старою Руссю", що зберігало в суспільстві відчуття національної окремішності та сприяло відродженню престижу Києва як колиски українського православ'я³⁹. Отже, попереднє зауваження ще раз яскраво продемонструвало чітко окреслену фазу чергування пріоритетів серед провідних чинників політичного розвитку України — церкви та держави.

Слід зазначити, що тісний союз між церквою та козацьким військом не лише дещо стабілізував православну суспільність, а й створював перспективи на майбутнє. Підтримка козаками православних владик давала можливість чинити опір латинізації церкви. Протистояння набувало вибухонебезпечного характеру, й ситуація вимагала винайдення загальноприйняттого компромісу. Міжконфесійна напруга спонукала короля Владислава IV до радикальних дій. Найкращим виходом король вважав створення незалежного ні від кого Українського (Руського) патріархату⁴⁰. Мусимо визнати, що й цього разу в епіцентр подій українська історія поставила церковну еліту. На тлі завершення загальної реконструкції суспільної моделі попередньої доби організація патріархату виступала б як процес спонтанного збирання українських коронних земель в єдину структуру під патріаршу руку та захист козацького війська. Підтверджує цю гіпотезу те, що патріарші клейноди мали б бути в руках найвизначнішої особи в православному середовищі — митрополита київського й галицького і всієї Русі — Петра Могили. Людина європейськи освічена, здібний дипломат і видатний богослов, П. Могила, як нащадок молдавських воєвод, дотримувався державницької концепції й своєю діяльністю прагнув забезпечити українській церкві автокефальний статус. Водночас митрополіче опікування освітою духовенства, проведення церковних реформ і заснування Колегії європейського рівня підняли престиж православ'я у світі, а також сприяли вихованню української політичної еліти, для якої православна церква була символом державної окремішності, а православна культура перетворилась у національний скарб.

На жаль, передчасна смерть митрополита Могили зробила неможливим завершення акції з'єднання церков і створення українського патріархату. Парадоксально, але ситуація дуже нагадує ту, що склалася за часів прийняття унії, — знову виникла своєрідна "пауза" влади. 1647 р. помер митрополит Могила, богослов і політик, особа, шанована в європейських церковних колах, а до початку Хмельниччини залишався ще рік. Рік до того часу, коли авторитет митрополита й усієї Київської церкви міг би бути підкріплений авторитетом гетьмана, політика, якого визнавала Європа⁴¹. За умови об'єднання зусиль таких непересічних лідерів Україна мала б усі шанси на відродження сильної держави. Але примхлива пані Клію вирішила інакше.

Могила не встиг повністю ліквідувати ідеологічну невизначеність усередині суспільства, а тому цілком логічним продовженням його реформ стала Хмельниччина. В політичній діяльності Богдана Хмельницького простежується наслідування державницької концепції давньоруських князів. Спроба реконструкції харизми влади в гетьманській державі через перетворення виборного гетьманату на спадкову династію та відновлення юрисдикції київського митрополита на всіх "руських землях" яскраво

ілюструє глибоке розуміння державною владою (в особі Хмельницького) історичної перспективи розвитку української нації. Реалізація курсу Гетьмана на утворення монархії сприяла б консолідації еліти й суспільства навколо ідеї Української держави⁴². Зі свого боку православне духовенство молилося за козацьке військо, надаючи духовних санкцій владі гетьмана, опікувалося справами освіти й культури, виховуючи політичну й духовну еліту нації. Завдяки вільній участі у політичному житті країни, церква виступала активним і досить самостійним чинником на теренах Європи⁴³, репрезентувала інтереси гетьманської держави. Така виважена позиція Хмельницького, підкріплена багатотисячним козацьким військом, підняла престиж України в світі як християнської держави. Українського гетьмана православний світ розглядав як головного оборонця прав народів, поневолених турками.

У добу Руїни жодному з авторитетних політиків, які виявляли неординарні організаторські здібності, не пощастило досягти успіхів, рівних спадщині їхніх попередників. Лідери ворогуючих козацьких партій не спромоглися подолати анархію та об'єднати розрізнені українські території в єдину державу. Загальна колотнеча позбавляла їх активного впливу не лише на внутрішні справи, а й на тенденції розвитку міжнародних та міжцерковних відносин. Однак здобутки часів Хмельниччини забезпечили можливість протягом тридцяти років, в умовах безперервних воєн зберігати незалежний статус, перебуваючи під юрисдикцією Царгорода. Попри руйнування й спустошення країни церква залишалася світочем її культури і символом незалежності. Київська духовна академія продовжувала виховувати політиків і діячів культури. Зберігалася давня практика посилати молодь до університетів Західної Європи.

Щоправда, зміна юрисдикції Київської митрополії в 1686 р. започаткувала процес поступової і неухильної перебудови церковно-державних відносин на українських землях. Після присяги київського митрополита Гедеона Москві "у всьому згідним бути і купночинну" посиленими відцентрові тенденції всередині української церкви: під ставропігію (управління) московського патріарха перейшли найдавніші українські єпархії та монастирі. Роздроблена між кількома державами, Київська митрополія мала в кінці XVII ст. лише одну митрополичу єпархію. На Лівобережжі вона простягалася від Козельська, Ніжина, Батурина, Січі, а на Правобережжі — від Могильовської єпархії в Білорусії до кордонів Київської та Подільської України. Загалом влада й титул митрополита звелися до мінімуму. Ліквідація митрополичого управління єпископіями, архімандріями, ігуменствами, монастирями й церквами в межах митрополії знищила право, яке ставило Київську кафедру на один рівень з патріаршими⁴⁴.

Дещо виправити ситуацію намагався І. Мазепа. Вже від початку свого гетьманування він виявив себе великим покровителем української церкви й меценатом національної освіти. Така політика давала можливість підготувати ідейний фунт для об'єднання України. Добре усвідомлюючи роль і місце сильної й автономної церковної структури в державі, гетьман виклопотав новому київському митрополитові В. Ясинському титул екзарха московського патріарха. Сучасники називали гетьманування Мазепи "другою золотою добою" в історії української церкви. Вона збіглася в часі з царюванням і реформаторською діяльністю Петра I та його радника Феофана Прокоповича — архієпископа псковського. Як відомо, цей фатальний збіг обставин знищив політичні досягнення Мазепи в царині державного та церковного будівництва. На перший погляд видається дивною участь православного українського ієрарха в секуляризаційних заходах московського уряду, які негативно впливали й на становище Київсь-

кої митрополії. Однозначно стверджувати важко, адже за довгі роки Руїни безперервне кровопролиття і невдачі визвольних змагань поступово нівелювали духовні цінності в суспільстві. Однак не можна "відмовити щирості та ідейності праці великому числу українських церковно-культурних працівників на полі церковно-адміністративному, шкільної освіти, місії літератури, мистецтва і т. д." ⁴⁵ Українське духовенство стало "культурним містком" між Московською Руссю і Західною Європою, через який доба "освітнього абсолютизму" поширювалася і на відсталу Московію. Під впливом філософії європейських просвітителів та на основі політичного традиціоналізму московських царів Петро I проголошує нову форму церковно-державних стосунків ⁴⁶.

Що ж до Прокоповича, то його діяльність стала фінальним етапом багатоголового конструктивного впливу православних ієрархів на формування політичної самосвідомості українців. У концепції Прокоповича традиційна "державна мудрість православля" поступалася місцем теорії "безпеки держави", в якій єдиним гарантом цієї безпеки є монарх. Йому належить всеохоплююче "право території" - влади над його землею і на його землі; церква теж знаходиться "на государевій землі" і автоматично перетворюється на "інструмент управління". Відтак, патріарх, як глава церкви, став непотрібним. Перебуваючи під впливом європейських просвітителів, Феофан намагався узгодити російський абсолютизм з концепціями суспільного договору Пуфендорфа, Гоббса, Гречія** та ін. Однак він вважав, що монарші повноваження можуть виходити за межі суспільного договору і "всенародной пользы" ⁴⁷, тобто, у правителя стосовно підданих обов'язків зовсім немає. Очевидно, що такий "взірець" служіння Вітчизні був абсолютно протилежним тому, який київська політична традиція гідно пронесла крізь століття випробувань.

Завершуючи загальний огляд майже восьмицотлітнього періоду розвитку національної самосвідомості в Україні, зробимо деякі узагальнення. Відповідно до контексту загальноісторичного процесу в Україні функціонування інститутів церкви і держави чергувалися як провідні чинники політичного розвитку, підпорядковуючись універсальним законам історії. Згідно з цими законами християнська релігія утверджувалася в київських землях у часи своєрідного цивілізаційного "розлому", вона вивільнила колосальну кількість інтелектуальної й політичної енергії, здійснила духовну трансформацію в суспільстві. В умовах середньовіччя знадобилося не так уже й багато часу для того, щоб християнство перетворилося на предмет вільного особистісного вибору. Загалом же інституціональний вплив церкви в історії Русі-України виразно простежується на двох рівнях: внутрішньодержавному та в площині міжнародних відносин. Що стосується внутрішньодержавного розвитку, то для князівської влади православні ієрархи були інтелектуальним потенціалом, який продукував теоретичні засади державного будівництва й виступав однією із складових детермінант суспільної динаміки. Київським мислителям від самих початків державності вдалося суттєво вдосконалити відому в усій християнській Ойкумені концепцію християнської держави Аврелія Августина та втілити її на практиці. Не визнаючи за церквою права та обов'язку користуватися примусовою владою держави, аби упокорити "заблудлих" і з'єднати їх "з православними", вони замінили "труд завойовника на месіанську працю любові". Такий підхід зумовив розвиток сильної економіки та високої культури Київської Русі, започаткував процес утворення української нації. З плином часу науково-культурні здобутки духовенства поширювалися державою не лише на шляхетський стан, їхня спадщина стала загальнонародним надбанням. Таким чином, зусиллями церковної

еліти серед українців століттями підтримувався принцип соціальної неперервності як між співіснуючими частинами нації, так і між минулими й прийдешніми поколіннями, забезпечуючи життєздатність нації, її досить високу опірність зовнішньокультурним впливам.

У сфері зовнішньої політики слід особливо підкреслити такий аспект. Хоч як ідеалістично не звучало б це твердження, але глибоке і своєрідне осмислення концепції християнської держави Августина київськими книжниками та втілення її в практику державного життя привело до відсутності глобальних завоюницьких доктрин. Цим пояснюється відсутність загарбницьких воєн (подібних до тих, які вели, наприклад, європейські держави) протягом століть української історії.

¹ Гегель Г.-В.-Ф. Работы разных лет. — М., 1970. — Т. 1. — С. 184.

² Грушевський М. Історія української літератури. — Київ—Львів, 1923. — Ч. 1. — С. 60-61.

³ Історія релігії в Україні. — К., 1996. — Т. 1. — С. 322.

⁴ Грушевський М. З історії релігійної думки на Україні. — К., 1992. — С. 40—41.

⁵ Брайчевский М. Ю. Утверждение христианства на Руси. — К., 1998. — С. 140-194.

⁶ Летопись по Ипатскому списку. — СПб., 1871. — С. 241.

⁷ Біленський С. Іларіон Київський: риторика влади, влада риторики // Просемінарії. Медієвістика. Історія Церкви, науки і культури. — К., 1998. — Вип. 2. — С. 6—25.

⁸ Наведені фрагменти тексту "Слова..." подано за Синодальним списком [С—591] в публікації: Идеино-философское наследие Илариона Киевского. — М., 1986. — Ч. 1. — С. 14; Толочко А. П. Князь в древней Руси: власть, собственность, идеология. — К., 1992. — С. 108.

⁹ Політологія. За ред. Бабкіної О. В., Горбатенко В. П. — К., 1998. — С. 20—21; Исповедь Блаженного Августина, епископа Гиппонского. — М., 1991. — 488 с. Родник о в Н. Учение Блаженного Августина о взаимоотношениях между государством и Церковью. — Казань, 1897 г.

¹⁰ Гегель Г.-В.-Ф. Философия права. — М., 1990. — С. 279—378.

¹¹ Бичко І. В. Софійність діалектичного мислення // Світогляд і духовна творчість. — К., 1993. — С. 40.

¹² Замалеєв А. Ф. Философская мысль в средневековой Руси. — Л., 1987. — С. 124.

¹³ Історія православної церкви в Україні. — К., 1997. — С. 21.

¹⁴ Гегель Г.-В.-Ф. Философия права. — М., 1990. — С. 285.

¹⁵ Іванько І., Колесников К. Монархічні концепції в українській історико-політичній літературі XVII—XVIII ст. // Науковий збірник, присвячений 125-річчю від народження гетьмана П. Скоропадського та 80-річчю Української Держави 1918 р. — К., 1998. — С. 73.

¹⁶ Православие. Вехи истории. — М., 1989. — С. 68—70.

¹⁷ Іванько І., Колесников К. — Назв, праця. — С. 73.

¹⁸ Бродель Ф. Материальная цивилизация, экономика и капитализм XV—XVIII вв. — М., 1988. — Т. 2. Игры обмена. — С. 521; Сидоренко О. Ф. До питання про соціально-економічні підвалини козацької держави // Українська козацька держава: витоки, шляхи історичного розвитку. Матеріали республіканських історичних читань. — К., 1991. — С. 153-155.

¹⁹ Ребет Лев. Теорія нації. — Львів, 1997. — С. 29, 153.

²⁰ Рутенбург В. И. Ранние буржуазные революции (к вопросу о начале капиталистической эры в Западной Европе) // Вопросы истории. — М., 1984. — № 3. — С. 72—76; Черняк Е. Б. Цивилизация и революции // Новая и новейшая история. — М., 1993. — № 4. — С. 66.

* Цвингліанство — один з найрадикальніших напрямів у протестантизмі, названий за ім'ям його ідеолога Ульріха Цвинглі - швейцарського реформатора і політичного діяча (1484-1531 рр.).

²¹ Яковенко Н. М. Латинське шкільництво і шкільний гуманізм в Україні (кінець XVI — середина XVIII ст.) // Київська старовина. — 1997. — № 1—2. — С. 11—27.

²² Бродель Ф. Назв, праця. — Т. 3. — Время мира. — М., 1992. — С. 462—464.

²³ Яковенко Н. М. Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст. (Волинь і Центральна Україна). — К., 1993. — С. 193.

²⁴ Там же. — С. 109.

²⁵ Там же. — С. 106.

- ²⁶ Там же. - С. 83.
- ²⁷ Флорья Б. М. Східні патріархи й західноруська церква // Укр. істор. журн. — 1996. — **НН**. — С. 45-57.
- ²⁸ Яковенко Н. М. Назв, праця. — С. 83.
- ²⁹ Там же. - С. 195.
- ³⁰ Там же.
- ³¹ Дашкевич Я. Перегук віків: три погляди на минуле і сучасне України // Україна. Наука і культура. - К., 1993. - Вип. 26/27. - С. 56-58.
- ³² Тисячоліття Християнської України (Берестейська унія 1596 р.); Баффало. — Н.-Й., 1996. - С. 35-38.
- ³³ Флоренський Г. Пути русского богословия. Париж, 1937. — С. 84; Жуковский А. Петро Могила й питання єдності Церков. — К., 1997. — С. 187.
- ³⁴ Кочан Н. І. Флорентійська унія і Київська митрополія: до характеристики розвитку та втілення ідеї унії Церков // Укр. істор. журн. — 1996. — № 1. — С. 27-30.
- ³⁵ Дзюба Е. Н. Просвещение на Украине и его роль в укреплении связей украинского народа с русским и белорусским. Вторая половина XVI — пер. пол. XVII в. — К., 1987. С. 15—21, 28—42. Кощуба М. В. Реформаційні ідеї в діяльності братств на Україні (XVI—XVII ст.) // Секуляризація духовного життя на Україні в епоху гуманізму і Реформації. — К., 1991. - С. 26-51.
- ³⁶ Рубчак М. Від периферії до центру: розвиток української національної самосвідомості у Львові XVI ст. // Філософська і соціологічна думка. — 1993. — № 1. — С. 98; Ісєвич Я. Д. Братства та їх роль в розвитку української культури XVI—XVII ст. — К., 1966. - С. 102.
- ³⁷ Рубчак М. Назв, праця. — С. 98.
- ³⁸ Сисин Ф. Хмельниччина та її роль в утворенні модерної української нації // Укр. істор. журн. — 1995. — № 4. — С. 68; Сас П. Петро Конашевич-Сагайдачний // Київська старовина. — 1992. — № 2. — С. 53—69.
- ³⁹ Щербак В. О. Чинники становлення козацької самосвідомості // Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку // Матеріали п'ятих Всеукраїнських історичних читань. — К., Черкаси, 1995. — С. 68—95.
- ⁴⁰ Жуковский А. Назв, праця. — С. 115.
- ⁴¹ Степанков В. С. Українська революція 1648—1676 рр. у контексті європейського революційного руху XVI—XVII ст.: спроба порівняльного аналізу // Укр. істор. журн. - 1997. — № 1. — С. 6—8. Наливайко Д. Козацька християнська республіка (Запорозька Січ у західно-європейських літературних пам'ятках). — К., 1992. — С. 186—218.
- ⁴² Мазьків Т. Гетьман Іван Мазепа в західноєвропейських джерелах 1687—1709 рр. — Київ—Полтава, 1995. — С. 16; 180—187.
- ⁴³ Плехі С. Н. Папство и украинская политика римской курии на украинских землях в XVI—XVII вв. — К., 1989. — С. 148.
- ⁴⁴ Історія православної церкви на Україні. — К., 1997. — С. 163—164.
- ⁴⁵ Власовський І. Нарис історії Української Православної Церкви. — Н.-Й.—Б.-Б., 1977. - Т. 1. - С. 160-166.
- ⁴⁶ Черная Л. А. От идеи "служения государю" к идее "служения Отечеству" в русской общественной мысли второй половины XVII - начала XVIII в. // Общественные исследования и публикации. — Вып. 1. — М., 1982. — С. 38.
- ** Гроций Г. (1583—1654) — нідерландський юрист, історик, державний діяч, представник теорії суспільного договору. В праці "De jure belli ac pacis" (1625) обґрунтовує походження держави внаслідок договору між людьми. На його думку, "розумна" природа людини визначає дію закону, що охороняє "соціальний апетит".
- Гобс Т. (1588—1679) — англійський філософ-матеріаліст. В працях "Левіафан" (1651 р.), "Філософські елементи вчення про громадянство" (1642 р.), застосовуючи теорію суспільного договору, захищав монархічну форму правління з необмеженим характером державної влади, але з урахуванням інтересів буржуазії.
- Пуфендорф С. (1632—1694) — німецький юрист, один з творців теорії природного права. В роботі "De jure naturae et gentium" (1672 р.) визначив три джерела природного права: суспільні інстинкти людей, розум і Божа воля. На його думку, заслуговує на увагу лише перше, оскільки воля держави це сума індивідуальних воель, які утворюють цю державу духом асоціації.
- ⁴⁷ Прокопович Феофан. Сочинения. — М. — Л., 1961. — С. 81—82; 85; 91.

Склад депутації від України до Комісії по укладанню "Уложения"

Л. Г. МЕЛЬНИК (Київ)

Склад депутації від України до Комісії по укладанню нового "Уложения" 1767-1768 рр.

Питання, пов'язане з виборами і складанням "наказів" в Україні, із ситуацією, що там склалася у зв'язку з виборами, зокрема, відомою "ніжинською справою", має досить багату літературу. Це праці С. Соловійова, В. Авсеєнка, Д. Багалія, І. Теличенка, О. Флоровського, І. Максимовича, В. Щербини, М. Фавіцької, О. Путра, З. Когути та ін. Проте майже не висвітлені питання про склад депутації від України до комісії та участь депутатів від України в роботі Комісії.

14 грудня 1766 р. маніфестом цариці Катерини II було оголошено про намір скликати у наступному році в Москві Комісію для складання проекту нового "Уложения" - зводу законодавчих актів Російської імперії. Згідно з інструкцією про вибори, крім представників від сенату, синоду, колегій, від кожного повіту, де жило шляхетство, обирався один депутат - шляхтич, від кожного міста — також один депутат (переважно від міщан); обиралися депутати й від решти станів — козацтва, однодвірців, державних селян тощо. Визначення числа депутатів від козацького війська й від Війська Запорозького покладалося на їхню старшину.

Депутати мали одержувати "жалування" від уряду, вони звільнялися від тілесного покарання (це стосувалося так званих "податних станів", коли ті порушували норми поведінки), тортур і смертної кари; честь депутата охоронялася законом. Обрання депутатів відбувалося шляхом балотування за більшістю голосів. Кожен депутат отримував від своїх виборців повноваження й "наказ" про потреби й вимоги їхньої станової верстви (громади). Сам "наказ" складали п'ятеро уповноважених від виборців даного стану й відповідної території.

У лютому 1767 р. Малоросійська колегія і генерал-губернатор П. Рум'янцев розіслали по Україні (Гетьманщині) розпорядження, в яких містилися інструкції стосовно порядку виборів депутатів, складання для них "наказів" тощо. Визначалися й місця для зборів повірених. Вся Лівобережна Україна й Запорожжя були розбиті на 15 виборчих округ. Від округи кожний стан (шляхетство і старшина, міщани, рядові козаки) повинен був обрати депутатів у комісію. Вибори мали проводитися: окремо — від шляхетства й старшин, окремо — від міщан і козаків.

Були призначені такі пункти: 1) Новгород-Сіверський — для зібрання міських жителів; 2) Стародуб — для зібрання жителів Стародубського повіту * й обрання депутатів від шляхетства, міщан і козаків; 2) Чернігів - для Чернігівського і Менського повітів; вибори призначалися для шляхетства, міщан і козаків; 4) Ніжин — для Ніжинського й Батуринського повітів, також для вказаних трьох станів; 5) Глухів — для шляхетства і міщан Глухівського повіту; 6) Гадяч — для міщан і козаків; 7) Сорочинці - також для міщан і козаків; 8) Полтава — для шляхетства і міщан Полтавського, Миргородського і Гадяцького повітів; 9) Козелець — для міщан цього міста та шляхетства й козаків Козелецького й Остерського повітів; 10) Остер — для міщан цього міста; 11) Переяслав — для шляхетства й старшин, міщан і козаків Переяславського і Золотоніського повітів; 12) Лубни — для шляхти, міщан і козаків Лубенського й Роменського повітів; 13) Прилуки •- для шляхти, козаків і міщан Прилуцького і

* Повіти запроваджені в Гетьманщині в 60-х рр. з відновленням земських і підкоморських судів як судові округи.

Іваницького повітів; 14) Погар — для шляхетства і міщан. Запорозька Січ утворила особливу - 15-ту округу (відносно неї не було вказано час зібрання повірених для обрання депутатів).

У кожному такому зібранні й кожним станом окремо мали бути складені згадані вище "накази". Від України (Гетьманщини і Запорозжя) мало поступити в Комісію по складанню "Уложения" 34 накази.

В оригіналі й копіях до нас дійшло від України лише 16 "наказів": шість — від шляхетства, шість — від міст і чотири — від козацтва, а також наказ від Малоросійської колегії, даний посланому від неї депутатом колезькому раднику Д. Натальїну і "мнение" генерал-губернатора П. Рум'янцева. Збереглося також "Прошение малороссийских депутатов", подане ними з нагоди промови, проголошеної маршалом Комісії О. Бібіковим на її засіданні 9 вересня 1768 р., й чернетка виписки "з привілеїв, прав і договірних статей, на якій основі перебуває малоросійське шляхетство й чим воно доводиться". Більшість цих матеріалів опубліковані у виданні, здійсненому редакцією журналу "Киевская старина": "Наказы малороссийским депутатам 1767 года" ² та в 68-му томі "Сборника Русского исторического общества" (за редакцією В. Сергеевича)³.

3 приводу виборів до Комісії варта уваги така деталь. Зберігся чорновий проект інструкції про вибори, складений, ймовірно, генерал-прокурором кн. В'яземським й власноручно виправлений Катериною II. За цим "первоначальным проектом" Лівобережній Україні (Гетьманщині), Лівонії, Естляндії і Фінляндії, "яко на особливих правах состоящих провинциям", надавалося право за бажанням прислати в Комісію депутатів або ж не прислати; причому, на випадок відмови, "остаться имеют вовсе на таком основании, на каком они и ныне есть, до тех пор, доколе будут бить челом чрез депутатов же о сравнении их с прочими частями государства" ⁴. Катерина II, не чекаючи, поки представники названих національних областей стануть "бить челом" про "зрівняння" їх з іншими, власне російськими, губерніями, внесла свої поправки в чорновий проект і поширила чинність інструкції про вибори на Прибалтику й Україну.

Якраз у період роботи Комісії — між 1767 і 1769 рр. — у Петербурзі були двічі видруковані повні списки всіх депутатів Комісії. Перше видання здійснене в друкарні Московського університету під назвою "Имянной список господам депутатам, выбранным в комиссию о сочинении проекта нового Уложения, кто из которого места выбраны, и кто кому именно сдали, также в разные учрежденные от большого собрания частные комиссии определены и ныне действительно находятся, генваря по 1-е число 1768 году. Печатан при Императорском Московском университете". Друге видання, здійснене в сенатській друкарні, має назву "Именный список господам депутатам, находящимся в комиссии о сочинении проекта нового Уложения, с показанием, кто из оных в разные от большого собрания, учрежденные частные комиссии членами и кандидатами определены, и ныне действительно находятся февраля по 24-е число 1769 года. Печатан в Санкт-Петербурге при сенате».

Списки членів комісії в другому виданні — сенатському — складені за певним порядком у вигляді таблиць. Спочатку йде перелік депутатів від державних установ: синоду, сенату, від колегій, головного магістрату, канцелярій, від Академії наук. Далі розбивка зроблена по губерніях і областях. По кожній губернії чи області групування йде за територіальним принципом — по повітах й за становим — від дворян (шляхетства), міщан ("гражданства"), від інших станів: козацтва, однодвірців, "пахотных солдат", "от разных иноверцев". Зазначені чини й звання депутатів, коли приступили до роботи в комісії, в якій робочій комісії бере участь даний

депутат, коли здав ("на время") свій мандат іншому депутату. Є й така графа: "Где при исполнении своих должностей находится к 24 февраля 1769 года". Наприкінці доданий поіменний список всіх робочих комісій під назвою: "Присутствующие в большом собрании и в разных учреждениях от онога комиссиях".

Зазначені видання являють собою величезну бібліографічну рідкість. На середину XIX ст. вони збереглися в кількох примірниках. Один з них — друге видання Списку депутатів Комісії — знаходився у приватній бібліотеці російського археографа М. Лонгінова. Останній й опублікував повний текст "Списку" з невеликою передмовою в журналі "Русский вестник" у 1861 р.⁵

Нами вибрані з цього видання списки депутатів від українських земель (із збереженням формуляру документа): Лівобережної України (Гетьманщини), Слобідської України, Запорожжя і Південної України (Ново-російської губернії)⁶.

Список депутатів до законодавчої Комісії 1767-1774 рр. від України

№	Звідки (від кого) обраний	Прізвище, ім'я, чин (звання)	В якій комісії бере участь (членом, кандидатом)
1(1)*	Від Малоросійської колегії	Колезький радник Дмитрій Натальїн	Про розмноження народу, землеробство, домоустрій й ін., членом
<i>Київська губернія</i>			
2(1)	Жителів Києва	Йосип Гудим, бургомістр	Про середній рід, кандидатом
3(2)	Розкольничих слобід	Іван Шапов, військовий обиватель Іван Скоропадський, генеральний	
<i>Малоросійська губернія (від шляхетства)</i>			
4(1)	Глухівського повіту, Чернігівського і Прилуцького полків, жителів Глухова	осавул (7 червня 1768 р. здав (повноваження) тимчасово перекладачу колегії іноземних справ Павлу Римші)	
5(2)	Ніжинського і Батуринського повітів	Лаврентій Селецький, земський суддя (25 вересня 1767 р. здав (повноваження) ротмістру Гаврилі Божичу)	
6(3)	Переяславського полку	Захар Забіла, полковник (7 червня 1768 р. здав тимчасово (повноваження) полковому хорунжому Григорію Мацоку)	
7(4)	Кременчука і містечка Власівки (від шляхетства, козаків і посполитих)	Павло Денисов, значковий товариш	
8(5)	Лубенського полку	Григорій Полетика, надвірний радник	про образ зборів, членом; експедиційний, кандидатом
9(6)	Київського полку, Козелецького і Остерського повітів	Андрій Міткевич, підкоморій (13 грудня здав (повноваження) Володимиру Золотницькому, секретарю штаба ген. Паніна)	про училища, членом

* Цифра у дужках означає порядковий номер депутатів, обраних від регіонів та станів.

№ обраний	Звідки (від кого)	Прізвище, ім'я, чин (звання)	В якій комісії бере участь (членом, кандидатом)
10 (7)	Стародубського полку	Василь Дунин-Борковський, бунчуковий товариш	про правосуддя, членом
11 (8)	Стародубського полку, Погарського повіту	Василь Губчиць, бунчуковий товариш	про правосуддя, кандидатом
12 (9)	Полтавського, Галицького і Миргородського полків	Василь Дунин-Борковський (28 серпня 1767 р. здав (повноваження) надвірному раднику Миколі Мотонису)	про маєтності, членом
13 (10)	Прилуцького полку	Яків Тарнавський, генеральний бунчужний	
14 (11)	Чернігівського полку	Яків Дунин-Борковський, підкоморій	про поліцію, кандидатом
<i>Від українських міст</i>			
15 (1)	Переяслава	Сергій Созонович, отаман значкових товаришів	про образ зборів, кандидатом
16 (2)	Полтави	Григорій Рогуля, писар магістрату	
17 (3)	Ніжина	Іван Костович, писар магістрату	про міста, кандидатом
18 (4)	Новгорода-Сіверського	Іван Михайловський, бургомістр;	
19 (5)	Погара	Іван Грабар, райця (16 жовтня 1768 р. здав (повноваження) тимчасово протоколіств камер-контони Івану Хоминському)	про училища, кандидатом
20 (6)	Стародуба	Данило Рогинський, бургомістр	
21 (7)	Остра	Іван Пенський, писар (17 серпня 1768 р. здав (повноваження) тимчасово перекладачч колегії іноземних справ Василю Пастушкову)	
22 (8)	Козельця	Семен Катеринич, полковий писар (21 вересня 1764 р. здав (повноваження) військовому канцеляристу Степану Слевицькому)	
23 (9)	Чернігова	Іван Крутеня, бургомістр	
24 (10)	Глухова	Василь Рославець, військовий канцелярист	
<i>Військо Запорозьке низове</i>			
25(1)		Павло Головатий, військовий суддя	
26(2)		Мойсей Скапа, курінний отаман	
<i>Козацтво Лівобережної України (Гетьманщини) (від полків)</i>			
27 (1)	Чернігівського	Олексій Лунівський, козак	
28 (2)	Прилуцького	Петро Романович, козак (24 вересня 1768 р. здав тимчасово (повноваження) канцеляристу Ніжинського полку Леву Новеногулевичу)	
29 (3)	Ніжинського	Захар Карташівський, козак	
30 (4)	Лубенського	Павло Міщенко, козак	
31 (5)	Гадяцького і Полтавського	Степан Іванов, козак (23 вересня 1768 р. здав (повноваження) тимчасово писарю Ніжинського суду Семену Панюті)	

№	Звідки (від кого) обраний	Прізвище, ім'я, чин (звання)	В якій комісії бере участь (членом, кандидатом)
32(6)	Київського	Павло Яковлів, козак	
33(7)	Миргородського	Максим Тимофіїв, обозний	
34(8)	Стародубського	Яків Лисенко, козак	
35(9)	Переяславського	Дмитро Ісаєнко, козак	
<i>Слобідсько-українська губернія (від дворянства)</i>			
36(1)	Охтирської провінції	Василь Боярський, полковий обозний	про поліцію, кандидатом
37(2)	Харківської провінції	Матвій Куликівський, полковник	про розбір родів, кандидатом
38 (3)	Сумської провінції	Андрій Кондратіїв, поручник (27 листопада 1767 р. здав (повноваження) поручнику новгород-сіверського полку Сергію Домашневу)	про розмноження народу та ін.
39(4)	Острозької провінції	Степан Тев'яшов, полковник	
40(5)	Ізюмської провінції	Іван Заруднев, секунд-майор Олександр Демидов, дворянин	про рудокопання і комерції, кандидатом
<i>Слобідсько-українська губернія (від міст)</i>			
41 (1)	Ізюма	Іван Веприцький, житель; Гнат Веприцький	
42(3)	Охтирки	Іван Дзюбин, каптенрамус	
43(4)	Харкова	Ілля Черкас, сотник (23 червня 1768 р. здав (повноваження) тимчасово козаку Федору Кирилову)	
44 (4)	Сум	Степан Перехрестов, військовий обиватель	
45(6)	Острогозька	Дмитрій Синельников, сотник (13 червня 1768 р. здав (повноваження) тимчасово купцю Івану Чегланову)	
	Бахмута*	Василь Селіванов, купець	
<i>Слобідсько-українська губернія (від військових обивателів)</i>			
46(7)		Ізюмської провінції	
		Сумської провінції	
47(1)	Охтирської провінції	Семен Попадичев	
48(2)	Охтирської провінції	Федір Никифоров	
49(3)	Харківської провінції	Михайло Бондарів	
50(4)	Острогозької провінції	Тимофій Капиніс, казенний обиватель	
51(5)		Іван Водарський, казенний обиватель	
<i>Новоросійська губернія (від шляхетства)</i>			
<i>Полків:</i>			
52(1)	Жовтого гусарського	Йосип Олешківський, секунд-майор Андрій Поговецький, прем'єр-майор Яків Ковельський, майор	
53(2)	Дніпровського пікінерного		

* У списку від міст Воронежської губ. ISSN

№	Звідки (від кого) обраний	Прізвище, ім'я, чин (звання) кандидатом)	В якій комісії бере участь (членом,
54(3)	Єлисаветградського	Василь Михалч, підполковник	
55(4)	пікінерного Чорного гусарського	Григорій Булацель, секунд-майор (10 червня 1768 р. здав (повноваження) тимчасово Федору Боровському, ад'ютанту Жовтого гусарського полку)	
56(5)	Катерининської провінції від грузинських князів	Князь Сергій Баратов, підполковник	
57(6)	Самарського гусарського	Адам Янів, полковник (18 червня 1768 р. здав (повноваження) тимчасово Дмитрію Хвощинському, капітану)	
58(7)	Бахмутського гусарського	Авраам Рашкович, секунд-майор	про гостинці, членом
59(8)	Катерининської провінції поселеного при Українській лінії від службовців Донецького полку	Андрій Руновський, полковий обозний (28 серпня 1768 р. здав (повноваження) тимчасово ротмістру Олексію Руновському)	
60(9)	Бахмутського повіту	Князь Петро Трубецької, сенатор, таємний радник (1 вересня 1768 р. здав (повноваження) тимчасово Петру Кривському, колезькому	про маєтності, членом, духовно-громадської, членом секретарю)
61 (10)	Кріпості св. Єлисавети, від жителів	Михайло Білезлий, купець	
62(11)		Онуфрій Калетин, купець	
63 (12)	Бахмутського козацького полку (від кочаш'ї)	Ілля Фаворов, козак	
64 (13)	Бахмутського і Самарського гусарського полків (від нижніх чинів)	Михайло Тишкович, вахмістр (16 вересня 1768 р. здав (повноваження) тимчасово Аполону Соколову, капітану)	духовно-громадської, членом
<i>Козаки:</i>			
65 (14)	Єлисаветградської провінції пікінерного полку	Максим Моренець	
66 (15)	Цієї ж провінції, Чорного і Жовтого гусарських і Єлисаветградського пікінерного полків	Семен Мороз	
67 (16)	Цієї ж провінції	Іван Анастасіїв, вахмістр	
68 (17)	Від гусарських полків	Іван Бантиш-Каменський, секретар	
<i>Катерининська провінція</i>			
69(16)	Дніпровських і Донецьких пікінерних	Тимофій Тиліченко, сокольський козак полків	
70 (17)	Від посполитих і поселян	Степан Більченко, житель	
71 (8)	Від однодвірців	Кузьма Булгаков	

Отже, за нашими підрахунками, українська депутація до Законодавчої Комісії складалася з 73 чол. * (із загальної кількості 565 депутатів). Серед них — один депутат від Малоросійської колегії, 11 — від шляхетства і старшин Гетьманщини, 15 — від дворянства Слобідської і Південної України, 9 — від козацтва Гетьманщини, 5 — від козацтва ("військових обивателів") Слобідсько-української губернії, 5 — від козацтва Новоросійської губернії, лише 2 — від Запорозької Січі і жодного — від рядового козацтва, 3 — від гусарських і пікінерних полків, 10 — від міст Гетьманщини, 9 — від міст Слобідсько-української губернії і Південної України, 4 депутати — від однодвірців, розкольників, поселян.

Усього до складу депутації від України входило 27 старшин і шляхтичів (дворян), 2 запорожці-старшини, 20 рядових козаків, гусар і пікінерів, 19 міщан і купців, 4 однодвірці, поселяни і розкольники. Отже, шляхта і старшини становили більшість депутатів — 37 %, козаки, гусари й пікінери — близько 28 %, трохи меншу частку становили міщани й купці — 26 %, решта (9 %) — це однодвірці й поселяни. Основна частина населення — посполиті селяни — участі у виборах не брала.

Варто зазначити, що попри жорсткий контроль і пряме втручання генерал-губернатора П. Рум'янцева у вибори та формулювання "наказів", все ж до складу депутатів, передусім від старшини і шляхетства, був обраний ряд визначних діячів свого часу. Це Іван Скоропадський, онук рідного брата гетьмана Скоропадського, Василя Скоропадського, генеральний осаул. Він закінчив Київську академію, навчався в закордонних університетах. Виступав за відновлення гетьманства. Перебував в опозиції до режиму П. Рум'янцева в Україні. Останній говорив про нього: «При всех науках и в чужих краях обращениях, остался казаком»⁷. У листі до Катерини II П. Рум'янцев писав: "Генеральный асаул Скоропадский, который от обоих здесь собранных (від шляхетства і від міщан Глухова. — Л. М.), как признанный патриот и любитель вольности и стародавних прав, выбран в депутаты"⁸. Дійсно, всупереч бажанням Рум'янцева, І. Скоропадського обрали депутатом у трьох виборчих округах: від Прилуцького та Чернігівського полків і від Глухова (міщан) та Глухівського повіту (шляхетства). Це засвідчувало, що ідеї, які висловлював І. Скоропадський, мали підтримку серед різних станів Лівобережної України **.

Найбільш відомою постаттю серед депутатів був Григорій Полетика, визначний український просвітник, громадський діяч і історик. Людми передових поглядів, патріотами свого краю були представники шляхетства Я. Козельський, І. Бантиш-Каменський, М. Матоніс, А. Рашкович, представники міщан — І. Костевич, І. Гудим, І. Дзюбин, депутат від Запорозької Січі П. Головатий, останній військовий суддя, після зруйнування Січі в 1775 р. засланий до Знаменського монастиря в Сибіру, де був ув'язнений до смерті.

Як відомо, депутати зібралися в Москві влітку 1767 р. 30 липня після молебня відбулося відкриття Великого зібрання Комісії у Грановитій палаті Кремля. Цариця Катерина II вручила зібранню написаний нею спеціально для депутатів "Наказ" і "Обряд для Комиссии". 31 липня був обраний, а 2 серпня затверджений маршалом Комісії генерал О. Бібіков.

* Перед початком і в процесі роботи Комісії деякі депутати передавали - тимчасово або повністю — свої повноваження іншим особам, але загальна кількість депутатів не змінювалася.

** Іван Скоропадський залишив за собою депутатство від Глухівського повіту (від шляхетства), а депутатство від міщан Глухова здав (у жовтні 1767 р.) військовому канцеляристу Василю Рославцю, від Прилуцького полку — генеральному бунчужному Якову Тарнавському й від Чернігівського полку — підкоморію Якову Дуніну-Борковському (Максимович Г. А. Выборы и указы в Малороссии в законодательную Комиссию 1767 г. - С. 301—302).

21 серпня представники від Комісії піднесли Катерині II титул "великой, премудрой и матери отечества", від якого цариця відмовилася. Після того почалися засідання загального зібрання і 19 окремих його комісій.

Кожна комісія складалася з п'яти членів і двох-трьох кандидатів. Представники від України брали участь в її комісіях: "Експедиційній", "Про розбір родів державних", "Про юстицію", "Про маєтності взагалі", "Про середній рід людей", "Про поліцію", "Про розмноження народу, землеробство, домоустрій", "Про стан зборів і стан видатків", "Про училища і нагляд потребуючих" та ін. Переважна більшість членів і кандидатів були обранцями шляхетства та лише чотири — міст*. Від рядового козацтва, запорожців, посполитих, однодвірців, військових обивателів представників у комісіях не було.

Діяльність представників України в загальному зібранні й комісіях — тема окремого дослідження, тому ми тут торкатися цього питання не будемо.

Комісія працювала в Москві до 14 грудня 1767 р.; після невеликої перерви — з 18 лютого 1768 р. — продовжила роботу в Петербурзі у Зимовому палаці.

Сподівання Катерини II на повну лояльність членів Комісії щодо існуючої державної системи не виправдалися. В ході її роботи окремими депутатами порушувалися питання про різні зловживання адміністрації, про кріпосне право; представники Прибалтики й України (Гетьманщини) ставили питання про автономію своїх країн. Тому 17 грудня 1768 р. загальне зібрання Комісії було розпущене, з огляду на необхідність приготувань до Турецької війни, що розпочиналася ("впредь до повеления", котре було оголошене 12 лютого 1769 р.). Згодом припинили свою роботу й окремі комісії, а в 1774 р. установа ця була повністю ліквідована й залишена тільки канцелярія для довідок.

Все ж діяльність Загальних зібрань та робочих комісій з 1767 по 1774 р. була корисною для Російської держави. Депутати накреслили цілий ряд законоположень, на котрих згодом ґрунтувалися такі відомі акти, як "Учреждения для управления губерний" (1775 р.), "Об учреждении народных училищ" (1782 р.), "Городовое положение" (1785 р.) та ін. Для України наслідки роботи комісії були негативними. Виступи в комісії депутатів від Ліфляндії, Естляндії та окремих представників від старшини України (Гетьманщини) про збереження й узаконення автономного устрою своїх країн лише зміцнили Катерину II в думці про остаточну ліквідацію їх окремого статусу. Водночас вона врахувала вимоги консервативної частини депутатів — про остаточне оформлення кріпосного права в Україні (1783 р.), зрівняння в правах української старшини і шляхетства з російським дворянством (1785 р.), ліквідацію магдебурзького права в містах України.

¹ Соловьев С. Рассказы из русской истории XVIII века // Русский вестник. — 1861. — Т. 35; Авсеенко В. Малороссийское шляхетство в 1767 г. // Русский вестник. — 1863. — Т. 46; Його ж. Малороссия в 1767 году. — К., 1864; Багалей Д. К истории екатерининской Комиссии для составления нового Уложения // Киевская старина. — 1885. — Т. XIII (сентябрь); Теличенко И. Сословные нужды и желания малороссиян в эпоху екатерининской Комиссии // Киевская старина. — 1890. — Т. XXX, XXXI; 1891. — Т. XXXII; Флоровский А. В. Депутаты Войска Запорожского в Законодательную Комиссию 1767 г. — Одесса, 1878; Максимович Г. Выборы и указы в Малороссии в Законодательную Комиссию 1767 г. — Нежин, 1917; Щербина В. Эпизод при выборах в Законодательную Комиссию 1767 г. // Киевская старина, 1896. — Т. LIV; його ж. Участь Киева в Законодавчій Комісії 1767р. // Україна, 1926. — Кн. 5; Фавіцька М. Селянське питання

* Від Києва, Ніжина, Переяслава і Погара.

на Лівобережній Україні в матеріалах Законодавчої комісії 1767-1774 рр. // Укр. іст. журн. — 1969. - № 5; П у т р о О. До питання про антифеодальну боротьбу українського козацтва в другій пол. XVIII ст. // Укр. іст. журн. - 1971. - № 8. Хорунжий Ю. Катерининська комісія і українське питання // Українське козацтво: витоки, еволюція, спадщина. — Вип. 3. - К., 1993; Шевченко Н. Соціально-політичні вимоги козацтва Лівобережної України у наказах до Законодавчої комісії 1767-1774 рр. // Українське козацтво: витоки, еволюція, спадщина. — Вип. 1. — К., 1993.

² Наказы малороссийским депутатам 1767 года и акты о выборах депутатов в Комиссию сочинения Уложения. - К., 1889.

³ Сборник Русского исторического общества. — Т. 68. - СПб., 1889.

⁴ Маркевич А. И. Предположение о созыве Комиссии для составления проекта нового Уложения // Записки Одесского общества истории и древностей. — Т. XX. — Одесса, 1897.

⁵ Лонгинов М. Материалы для истории Комиссии о сочинении проекта нового Уложения (1767-1774). // Русский вестник. -1861. - Т. 36 (декабрь).

⁶ Складена за виданням: Л о н г и н о в М. Материалы для истории Комиссии о сочинении нового Уложения. Список господам депутатам. // Русский вестник. - 1861. - Т. 36. — Приложения. — С. 1—79.

⁷ Цит.: Соловьев С. Рассказы из русской истории XVIII века // Русский вестник. — 1861. - Т. 35. - С. 328.

⁸ Цит.: Максимович Г. А. Выборы и указы в Малороссии в Законодательную Комиссию 1767 г. - С. 212.

М. І. ПАВЛЕНКО (Київ)

Перебування угруповань Української галицької армії на території Чехословаччини (1919-1923 рр.)

Найтяжчим наслідком поразки української революції стала втрата щойно здобутої державності. По-різному склалася життєва й політична доля активних учасників тих подій, зокрема військових формувань, помітне місце серед яких займала Українська галицька армія. Значна частина її складу опинилася не за своєю волею в ряді країн Європи, в тому числі й в ЧСР. Першими військовими загонами, які потрапили у травні 1919 р. на терени Чехословаччини, були "Гірська бригада" отамана Перського та частини груп "Старий Самбір", "Глибока" і "Крукеничі", очолювані відповідно отаманом Мацейовичем, сотником Средиком і полковником Средоровичем ¹.

Переважаючи сили польської армії під началом генерала Й. Галлера відтіснили їх на територію Закарпаття, що тоді відійшло до Чехословаччини. Сюди ці частини перейшли з усім своїм майном -- військовою технікою, гарматами, обозами, що оцінювалося сумою в декілька десятків мільйонів марок. У Мукачеві воно було перебране Міністерством народної оборони Чехословаччини, а самі війська роззброєні ². Однак Чехословацьке армійське командування було вимушене кинути українські військові частини, головню артилерію, проти угорських комуністичних угруповань у Словаччині, аби припинити їх активні дії. В даній операції українські вояки мали значні втрати: 350 поранених і вбитих ³.

Після завершення боїв на угорському фронті військові частини УГА перевели у невеличке містечко — Німецьке Яблонне, що знаходилося в Судетах, неподалік від чесько-німецького кордону, і мало близько 3 тис. жителів. За містом уже існував табір, збудований для російських військовополонених ще за часів першої світової війни. Тут і були інтерновані бійці УГА, яких налічувалося понад 4 тисячі, в тому числі 400 старшин. У

цьому таборі також перебувало 100 жінок і 120 дітей ⁴. Галицькі військові частини дістали офіційну назву "Українська бригада в Німецькiм Яблоннiм". Її очолив полковник А. Вариво́да, якого з листопада 1920 р. замінив генерал В. Курманович.

На протязі першого року інтернування мешканці табору у Німецькiм Яблоннiм плекали надію на його тимчасовість і прагнули пристати до об'єднаних сил Є. Петрушевича і С. Петлюри. Така нагода випала декому із них восени 1919р., коли за дорученням Є. Петрушевича для скріплення антибільшовицького фронту з Німецького Яблонного було направлено 50 старшин, кілька підстарший і стрільців під проводом полковника Федоровича і отамана Черського. На місце бойових дій вони вирушили через територію Румунії, але коли на початку грудня дісталися до Буковини, більшовики підійшли вже до кордонів Румунії. За цих умов бійці УГА були інтерновані румунською владою ⁵.

Проте українці в Німецькiм Яблоннiм все ще сподівалися повернутися на батьківщину, докладно не відаючи про військові невдачі УГА, пошесть тифу, що скосила її ряди, і витіснення військових угруповань С. Петлюри і Є. Петрушевича за межі України.

Влітку 1920 р. до Німецького Яблонного прибувають втікачі із польського полону, найбільше з табору в місті Тухолі, біженці з Галичини та 900 колишніх військовополонених — українців за походженням — із італійського міста Кассіно. Перенаселення табору змусило чехословацьке командування відокремити цей контингент від Української бригади і перевести його до табору колишніх російських військовополонених в місті Ліберцях, що знаходилося в 20 км від Німецького Яблонного. Для керівництва ним 10 серпня 1920 р. відкомандировується отаман Мацейович з кількома старшинами та "переходовим відділом", з якого постала опісля булавна сотня. Від того часу він почав офіційно називатися "Український робітничий табір у Ліберцях".

У вересні 1920 р. до Ліберців направилося й інше військове угруповання галичан, а саме Запаса́ва бригада 5-ї Херсонської дивізії Армії УНР, командування якою перебрав генерал А. Кравс. Вона опинилася на території Чехословаччини влітку 1920 р. Причиною її відходу з бойових позицій польсько-радянського фронту над Дністром, у районі Городенки-Коломиї, стало вороже ставлення до галичан поляків і небезпека розділити долю підступно роззброєних і полонених ними II і III бригад Червоної Української галицької армії, які зірвали союз з більшовиками і перейшли на сторону Армії УНР. На цей крок підштовхнули їх і певні суперечності між старшинською верхівкою галичан і наддніпрянців, оскільки останні посіли у галицьких підрозділах командні посади.

На 16 вересня 1920 р. у Ліберцях налічувалося 483 старшини, 162 стрільці, 26 жінок і 6 дітей ⁶. Проте цей контингент постійно оновлювався за рахунок прибуваючих сюди із Польщі військових і цивільних галичан і від'їжджаючих звідси робітничих груп. Так, на 31 грудня 1920 р. тут уже перебували 450 старшин, 563 стрільці, 66 жінок і 25 дітей ⁷.

Українські інтерновані перебували фактично на становищі, максимально наближеному до статусу чехословацьких військовиків. За чехословацьким воєнним зразком на інтернуванні відбулося переоформлення українських військових частин, які з курінної системи перейшли на полкову. Ця ж система поширювалася і на частини, інтерновані у Ліберцях.

Всі вони знаходилися на самоврядуванні і самообслуговуванні. Вояки безпосередньо підпорядковувалися командуванню. В свою чергу, українська таборова адміністрація мала подвійне підпорядкування: українське - уряду ЗУНР з осідком у Відні і дипломатичному представництву

ЗУНР у Празі та чехословацьке - Міністерству народної оборони і міському команданту. У Німецькiм Яблоннiм ним був майор Янза, у Ліберцях — підполковник Ільч.

Вся ж виконавча влада знаходилась у руках українського командування — українського команданта табору та його канцелярії. Без їх дозволу українська охорона нікого не пропускала до табору і не випускала з нього. Вони видавали і перепустки для виходу до міста. Оскільки таборити мали можливість виходу у місто, то відправляли службу Божу як у місцевих храмах, так і у власних таборових каплицях. Із українських вояків складалася охорона арешту, пожежна частина. Вони ж працювали на кухні, у пральні, лазні, майстернях, зокрема шевських і кравецьких. У Німецькiм Яблоннiм останні мали досить великий штат (12 кравців і 16 шевців) і добре обладнання (7 машин)⁸. Медична допомога подавалася у таборових шпиталях (лічницях) власним медичним персоналом. Тяжко хворі направлялися до чехословацьких військових шпиталів, а оздоровлювалися у санаторії в Штенбергу.

У таборах діяли суд честі для старшин і армійський суд. Тут розглядалися і кримінальні справи стосовно розкрадання грошей, пропачі коней тощо⁹. Старшини і одружені мали право жити на приватних квартирах у місті. Практикувалися службові відрядження, причому не лише у межах Чехословаччини, але і за кордон, зокрема до Відня, з метою зв'язку з урядом ЗУНР, придбання книжок тощо. Військовослужбовці також мали право на відпустку, вступу до вищих навчальних закладів Чехословаччини. Так, впродовж 1920—1922 рр. на студії подалося 507 таборитів¹⁰.

Міністерство народної оборони забезпечувало інтернованих помешканням, харчуванням, обмундируванням та всім необхідним для існування, видавало їм платню нарівні з чехословацькими військовослужбовцями.

Прихильне ставлення чехословацьких владних структур до підрозділів УГА можна пояснити рядом факторів. Насамперед, галичани разом з чехами і словаками ще недавно належали до єдиної держави — Австро-Угорщини і не втратили відчуття певною мірою колишніх співвітчизників, котрі мали й спільну мету — вирватися із колоніальної залежності.

Крім того, тоді у Чехословаччині склалися не досить доброзичливі відносини з Польщею, з якою йшов спір за Тешинську Силезію. З цієї ж причини Польща надала притулок представникам словацьких опозиційних кіл і поділяла їх сепаратистські домагання. Тому в особі галичан Чехословацька Республіка певною мірою підтримувала антипольські сили.

З іншого боку, ще існувала надія на відновлення української державності. В Чехословаччині перебували дипломатичні місії УНР і ЗУНР, які активно поширювали цю ідею серед чехословацьких урядовців, а деякі представники галицької еміграції взагалі виступали за утворення федерації між Чехословаччиною і Східною Галичиною. На той час на заваді чехословацько-українського порозуміння вже не стояла колишня пронимецька українська орієнтація і гору брали не політичні розрахунки, а економічна доцільність, зокрема перспектива надходження до ЧСР галицької нафти.

До того ж, українські військові частини могли бути кинуті на більшовицький фронт, в чому мала зацікавленість Антанта, а значить, і держави, які добивалися її прихильності, отже, і Чехословацька Республіка.

І нарешті, українські війська, як і всю українську еміграцію, підтримував президент Томаш Масарик, що було адекватною відповіддю на теплий прийом його урядом УНР та допомогу в формуванні і забезпеченні чеських легіонів. На доброзичливому ставленні до України не позначилася виношувана Т. Масариком ідея російсько-української федерації (на кшталт чесько-словацької), оскільки він був прибічником рівноправ-

ності її партнерів і можливості їх окремішнього національно-культурного розвитку.

Проте чехословацька влада прагнула не афішувати приязне ставлення до інтернованих, аби зайвий раз не дратувати своїх сусідів. Опосередковано про це свідчить заборона на початку грудня 1920 р. командування Німецького Яблонного писати в листах до рідного краю про стосунки інтернованих з чехами, щоб не зашкодити їм. До того ж, останні, як наголошувалося в наказі, можуть розцінити це як шпигунство. А таборова цензура зобов'язувалася не пропускати таке листування¹¹. Подібним фактом, що підтверджував дану чехословацьку тактику, стала заборона у жовтні 1920 р. чехословацького команданта Ліберець, підполковника Льча співати українські пісні в громадських місцях, оскільки це могло сприйматися як політична акція. Усіх старшин, котрі завинили в цьому, позбавляли права на приватне мешкання¹².

У ставленні чехословацького військового командування до окремих українських військових частин були свої відмінності. Так, поділ інтернованих між двома таборами мав, крім причини перенаселення Німецького Яблонного, і політичне підґрунтя. В Німецькім Яблоннім залишилися більш благонадійні галицькі військові підрозділи, які допомогли придушити угорський комуністичний заколот на території Словаччини і свого часу боролися проти поляків (тогочасних потенційних супротивників чехословаків), тоді як більшість мешканців табору в Ліберцях виступали їх союзниками в тандемі Петлюра-Пілсудський, а лояльність біженців-галичан було не просто перевірити.

В самих же Ліберцях теж існувала градація між таборитами. Вояки генерала А. Кравса і сотня отамана Мацейовича об'єднувалися в окремі сотні, інші — формувалися із військовополонених, так званих "кассінців", "тухольців" і біженців-галичан.

Виразно ця диференціація простежувалась у розмірах грошового довольтства інтернованих. Як зазначалося, спочатку Українська бригада в Німецькім Яблоннім одержувала платню, адекватну платні чехословацьких військовослужбовців. Старшини ж у Ліберцях отримували 3 корони щоденно і стрільці — 50 сотенних щоденно. З листопада 1920 р. встановлюється оплата для старшин Німецького Яблонного 5 корон щоденно і стрільців — 50 сотенних щоденно, а так званий "льон" старшин у Ліберцях знизився до оплати стрільців (крім сотень генерала А. Кравса і отамана Мацейовича). Жінки і діти протягом всього інтернування отримували лише харчування¹³.

Тяжке матеріальне становище ліберчан спонукало Є. Петрушевича вести переговори з урядом ЧСР про урівняння таборитів у їх забезпеченні всіма формами довольтства. Т. Масарик обіцяв це зробити, але далі обіцянок справа не просунулась¹⁴. Проте не залишали співвітчизників у біді старшини Німецького Яблонного. Вони ухвалили відраховувати певний відсоток свого грошового утримання (сімейні — 8 %, неодружені — 16 %) у фонд вдів і сиріт військовиків УГА, з якого значна частина мала надходити інтернованим у Ліберцях у вигляді матеріальної допомоги, безпроцентної позики тощо. До збору грошових пожертвувань долучалися і стрільці.

Так, вже наприкінці листопада 1920 р. старшини Німецького Яблонного надіслали ліберцівським таборитам 26 тис. корон (40 корон кожному), а стрільці — 20 тис. корон (31 корону кожному). Наприкінці грудня того ж року розмір стрілецького пожертвування становив 12 тис. корон (18 корон кожному), а старшинського на початку січня 1921 р. — 40 тис. корон (по 62 корони кожному)¹⁵. Крім того, вирватися із лещат злиднів

сприяли і таборів товариства "Самопоміч". Таборити створювали власні фонди, у першу чергу для підтримки тяжко хворих. Одним із них став фонд четаря В. Ляха, до якого надійшло 367 корон від мешканців таборів і 786 корон — від робітничих відділів¹⁶.

Поряд з матеріальним забезпеченням чехословацьке і українське командування належну увагу приділяло підтримці боєздатності та військової дисципліни своїх підлеглих. З цією метою сотні займалися військовими вправами в сусідніх околицях, а в самому таборі відбувався домашній вишкіл у военній справі, діяли курси артилерії, скорострелів. Старшини поглиблювали свої фахові знання на спеціальних курсах, а згодом — у старшинських школах, де читалися лекції з воєнних дисциплін, у тому числі з картографії і топографії, військової тактики, зв'язкової служби (телеграфної), вивчалася озброєння (зокрема, бронепотягів, літаків)¹⁷. У навчальному процесі приділялась увага плеканню військових чеснот і національної свідомості¹⁸.

Враховуючи ту обставину, що до складу Галицької армії (сформованої ще за часів Австро-Угорської імперії) входили німці, а пізніше (в період УНР) — і наддніпрянці, які не всі добре володіли українською мовою, їй запровадженню в армії приділялася значна увага. Знання мови вимагалось при вступі до армії та було вагомим аргументом у разі підвищення по службі. Тому для вивчення української мови створювалися спеціальні курси¹⁹.

Окрема комісія в Німецькій Яблонні, за австрійським взірцем, впрацювала військовий правильник. А пізніше у Йозефівському таборі (про який мова буде йти далі) у 1921—1922 рр. діяла термінологічна комісія, яка збрала матеріал для термінологічного військового словника на 1200 слів²⁰.

Не полишаючи надії використати свої військові сили у національно-визвольній боротьбі і намагаючись залучити до неї якомога ширше коло емігрантів — вихідців із Східної Галичини, у листопаді 1920 р. командант Німецького Яблонного звернувся до них із закликом встати на військовий облік. Це дало певні результати, оскільки галичани (біженці і військово-полонені), опинившись на території Чехословаччини, прибували саме до таборів УГА. Для виучки таких новобранців із середовища старшин готували інструкторів²¹.

Зазначені заходи допомогли перетворити військових блукачів на добре вимуштрувані, модерні військові частини. В цьому мали можливість пересвідчитися у березні 1921 р. при перегляді Української бригади генерал чехословацької армії Я. Сировий і представники військових місій США і Франції²².

На високий рівень у таборах була поставлена розвідка, підрозділи якої офіційно називалися "Пресові бюро". Вони мали власну канцелярію і тримали агентів майже у кожному бараці. До їх функцій входили непомітний нагляд за всіма прибулими, цензура листів і перегляд часописів, виявлення джерел ворожої агітації і агентів іноземних розвідок. Українська розвідка працювала у порозумінні з чехословацькою і утримувалася на кошт її уряду, одержуючи 500 корон.

Обов'язком розвідки була і боротьба з дезертирством, що з кожним роком набирало все більшого розмаху. Побутова невлаштованість, політична зневіра, тимчасовий характер режиму інтернування спонукали людей шукати кращої долі поза межами таборів. Якщо з Німецького Яблонного із жовтня 1919 по жовтень 1920 р. втекли 44 особи, то за менш короткий період — з серпня по жовтень наступного року вже налічувалося 138 дезертирів²³. Вояки втікали і з робітничих відділів. Багато з них, після

певних блукань, приставали до інших робітничих сотень, видаючи себе за збігців із польського полону. Для припинення цього 27 серпня 1921 р. був виданий наказ про обов'язкове подання робітничими відділами списків дезертирів. Останні повинні були проводитися через накази Головної команди і, в свою чергу, надсилатися до кожного робітничого відділу²⁴. Таборова розвідка разом з чехословацькою жандармерією намагалися затримати дезертирів і повернути їх до табору.

Певна нормалізація чехословацько-польських відносин, пов'язана з вирішенням Конференцією послів у липні 1920 р. територіальних чехословацько-польських суперечок, вплинула на ставлення уряду Т. Масарика до інтернованих галичан. Намагаючись не афішувати надані їм привілеї, які не можна було приховати від місцевого населення, а відтак і від поляків, уряд Т. Масарика вирішив перевести інтернованих ще до одного колишнього табору російських військовополонених — Йозефова (за стіни старої австрійської фортеці, подалі від людських очей). Мешканців табору із Ліберецької сьуди перевезли весною 1921 р., а таборитів Німецького Яблонного — восени того ж року. Він отримав офіційну назву "Український військовий табір у Йозефові". Його командиром був призначений генерал А. Вольф²⁵. У Німецькій Яблонній і Ліберцях залишилися робітничі сотні, перші з яких були сформовані в різних регіонах ЧСР ще на початку 1920 р.

Проте і в Йозефівському таборі збереглася диференціація між українськими інтернованими. Він був розділений на дві частини, так звані табори "Б" і "Д". В першому перебували вояки УГА, які перейшли кордон Чехословаччини зі зброєю, в другому — втікачі з польських таборів, військовополонені із Італії, біженці з Галичини. Причому відбулися зміни і в підпорядкуванні цих категорій інтернованих. Перші продовжували утримуватися Міністерством народної оборони, другі перейшли під начало Міністерства внутрішніх справ²⁶. В Йозефові значно зменшилося і грошове утримання інтернованих, що мало як економічне, так і політичне підґрунтя.

1921 р. до Чехословаччини через балканські країни починають стікатися залишки розбитої більшовиками врангелівської армії і цивільні біженці. Останні перетинали і східні рубежі чехословацького кордону або потрапляли до Чехословаччини через Австрію і Польщу. В першій половині 20-х рр. щороку сюди прибувало близько 50 тис. громадян колишньої Російської імперії, в тому числі понад 20 тис. росіян, 20—25 тис. українців²⁷. Чимало з них Чехословаччину використовували як своєрідний перевалочний пункт і згодом виїжджали в країни Західної Європи і за океан, деякі поверталися в Галичину і Велику Україну. В 1921—1922 рр. в ЧСР знаходилося близько 25 тис. українських емігрантів²⁸.

Враховуючи проросійські погляди президента Т. Масарика, чехословацький уряд не міг не відреагувати на таку масу новоприбулих. Його відповіддю стала так звана допомога "російська акція". Згідно з нею на друге півріччя 1921 р. російській і українській еміграції надавалося 10 млн. корон. В 1922 р. щомісячно виділялося 3 млн. корон, а в наступному році вже планувалося витратити на ці цілі 50 млн. корон²⁹. Сам Масарик щомісячно видавав із власних фондів ще 10 тис. корон³⁰. Усього до 1937 р. в рамках даної допомогової акції витрачено півмільярда корон³¹.

Ця значна матеріальна допомога ставила уряд перед проблемою пошуку необхідних коштів, а тому змушувала його урізати суми, що виплачувалися військовикам УГА. Дану причину зменшення коштів на утримання УГА засвідчив 23 липня 1921 р. у своєму заклику до інтернованих командарм Німецького Яблонного В. Курманович. Він запропонував для

продовження таборової військової підготовки і культурно-освітньої праці ввести спеціальні відрахування старшинами робітничих сотень: 3 корони для тих, хто заробляє понад 150 корон, і 9 корон — від заробітку понад 450 корон³².

Іншим чинником, що позначився на матеріальному достатку вояків УГА, став процес налагодження влітку 1921 р. відносин з Польщею. Заради подальшого порозуміння чехословацька сторона стала на шлях скорочення норм доволства та фінансування військових формувань. Вивільнені ресурси спрямовувались, зокрема, на допомогу цивільним емігрантам, число яких невпинно зростало. Ці заходи знаходять своє підтвердження у звітах окремих робітничих відділів³³.

Стурбовані зменшенням матеріального забезпечення, старшини і підстаршини Німецького Яблонного звернулися 30 вересня 1921 р. з колективним листом до Є. Петрушевича. В ньому вони просили диктатора порушити питання про виділення УГА, як колишньому підрозділу австро-угорської армії, частини її колишнього військового фонду, поділеного між державами, що виникли на теренах вже не існуючої імперії. Також від них надійшла пропозиція в разі задоволення цього прохання створити спеціальний пенсійний фонд для нездатних до праці старшин і підстарший, а здоровим — надати умови для придбання фахових знань і забезпечення їх роботою³⁴.

Певним виходом із скрутного матеріального становища інтернованих стала інтенсивна відправка робітничих груп у всі куточки Чехословаччини. 1921 р. робітничих відділів уже налічувалося близько 70. Вони були розпоршені по Чехії, Моравії, Словаччині і Карпатській Україні. Найчисленніші знаходилися у Празі, Братіславі та їх околицях, поблизу Йозефова (Літомержиці, Терезин, Леопольдів, Рудольфів), у Чеських Будейовицях, Пардубицях, Пільзені, Трачанських Теплицях, Брно та ін. Робітничі групи (у складі яких знаходилося від кількох десятків до сотні і більше чоловік) працювали переважно при військових частинах, де залучали їх до вартової служби, праці в шпиталях, на воєнних складах, стрільницях, будівництві. Окремі сотні були зайняті на роботі в сільському господарстві, на залізницях, лісозаготівлях тощо. Для них був встановлений 8-годинний робочий день. У суботу працювали лише першу половину дня, недільні і святкові дні були вільними.

Члени робітничих відділів розташовувалися у казармах, забезпечувалися харчуванням, робочим одягом, постільною білизною і отримували платню. Остання залежала від економічних і політичних чинників, про що вже йшлося. На початку виїзду інтернованих на роботи 50 корон щоденно одержували старшини і 5 корон — стрільці, що становило третю частину оплати за таку ж саму роботу цивільного робітника³⁵. Зміни в оплаті відбулися влітку 1921 р. Згідно з розпорядженням Міністерства народної оборони від 21 червня 1921 р. вводилися нові нормування для робітничих сотень: 15 корон — для старшин, 4 корони — для старших десятників і вищих підстарший, 2,5 корони у день — для нижчих підстарший і десятників⁴⁰.

Оскільки платня членів робітничих сотень була більшою, ніж доплата таборитам, то працюючі виділяли певну частину свого заробітку в підтримку таборитів та їх сімей. Також певні кошти вони відраховували у фонди інвалідів та "Рідної школи" Галичини (одноденний заробіток щомісячно), братам по зброї - - військовополоненим польських таборів — платили внески як члени культурно-просвітніх гуртків, товариств "Просвіти".

За період інтернування галичани розгорнули значну культурно-освітню роботу. Оскільки цю сторону їх життя досить докладно висвітлив один із перших дослідників історії української еміграції С. Наріжний, лише перелічимо основні форми цієї діяльності. У таборах побачила світ таборова преса, тут діяли свої театри, оркестри, хори, функціонували курси для неграмотних і малограмотних, гімназичної і вищої освіти, іноземних мов, ремісничі гуртки. Вся ця діяльність координувалася культурно-просвітніми гуртками.

Найпоширенішими їх заходами стали проведення в дні народження і смерті Тараса Шевченка "Тарасових тижнів", національних торжеств, присвячених роковинам ЗУНР, злуки ЗУНР і УНР, релігійних свят, систематичне висвітлення історії та культури українського народу, його визвольних змагань³⁷. Цими заходами культурно-просвітні гуртки намагалися підвищити національну свідомість таборитів, зменшити кількість дезертирів, утримати в таборах вояків до вирішення питання Східної Галичини.

Проте інтернування військових підрозділів УГА в Чехословаччині наближалось до неминучого кінця. Насамперед чехословацько-польські взаємини опосередковано позначалися на становищі галицьких легіонерів, поволі змінювали ставлення до них чехословацької влади. Його проявами стали вже згадані зменшення коштів на утримання таборитів та заробітної плати робітничим сотням, ліквідація таборів у Німецькій Яблоннім і Ліберцях та переведення їх мешканців до Йозефова, посилене висилання робітничих сотень, скасування пільгового права проїзду залізничним транспортом тощо.

До цих переважно матеріальних важелів додалися і політичні. У серпні 1921 р. Міністерство зовнішніх справ Чехословаччини через Міністерство народної оборони звернулося до інтернованих українців із закликом до повернення у Східну Галичину, роблячи акцент на польській амністії стосовно УГА³⁸.

Такий крок чехословацьких владних структур негативно зустріла Головна команда УГА. Вона рекомендувала таборитам і робітничим сотням відповісти на нього мовчанням, оскільки з добровільним поверненням військовиків УГА до рідного краю припиниться будь-який спротив окупаційній політиці Польщі в Галичині і саме воно буде означати її фактичне визнання українськими галичанами на очах усього світу³⁹. Стосовно останнього аргументу, то він був на той час особливо вагомим, зважаючи на те, що саме тоді держави Антанти вирішували долю Східної Галичини — остаточно передати її під владу Польщі чи надати можливість встановлення в ній українського самоврядування.

Тому в серпні 1921 р. Головна команда УГА дала дозвіл лише наддніпрянцям на виїзд до УСРР. Водночас вона попередила про покарання всіх, хто буде видавати себе за них, і заборонила допуск до галичан представників радянської дипломатичної місії, які в ЧСР займалися репатріацією⁴⁰. Командування УГА прагнуло припинити розвал своїх військових частин і у "довірчих" наказах повідомляло робітничі сотні про переговори уряду ЗУНР на вищому рівні в Парижі і Лондоні стосовно долі Східної Галичини⁴¹.

На змінах, що відбулись у становищі УГА в Чехословаччині, позначилися міжнародні події 1921 р. Ризький радянсько-польський мирний договір (березень 1921 р.) посилив міжнародні позиції більшовицької Росії та Польщі і, водночас, поховав надію на відновлення самостійної Української держави, а відтак опосередковано вплинув на чехословацько-польські взаємини. Чехословаччина повинна була рахуватися з Польщею і

продовжити процес нормалізації відносин з нею, що почався після ухвали 28 липня 1921 р. Конференцією послів держав Антанти поділу Тешинської області Силезії між Чехословаччиною і Польщею. Його результати, здійснені переважно на користь Чехословаччини, хоча і викликали незадоволення самих мешканців Тешинської Силезії (чехів, поляків, німців), польських владних структур і опозиційних чехословацьких кіл, проте примусили конфліктуючі сторони 10 серпня перебрати владу на своїх теренах⁴².

У листопаді 1921 р. між Чехословаччиною і Польщею був підписаний договір про нейтралітет і зняття післявоєнних претензій⁴³. Його таємний додатковий протокол, що стосувався статусу західноукраїнських земель, визначив долю інтернованих у Чехословаччині частин УГА. В обмін на непідтримку Польщею словацького сепаратизму уряд Т. Масарика визнав східні кордони, встановлені Ризьким мирним договором, отже, і захоплення Східної Галичини і Західної Волині та пообіцяв підтримати цю фактичну анексію на рівні держав Антанти і не співробітничати з урядом ЗУНР⁴⁴.

Тому чехословацька влада не залишала спроб заігувати українських вояків до виїзду в Галичину. Стосовно однієї з них, зробленої в червні 1922 р., Є. Петрушевич писав у своєму листі від 7 липня 1922 р. Головній команді УГА: "З великим задоволенням довідався я, що на поновлений зазив, звиваючий Вас до добровільного повороту до Галичини, виданий чехословацькими військовими властями, з кінцем минулого місяця, відповіли Ви знову мовчанкою"⁴⁵.

Ця тактика не могла бути довготривалою. Відповіддю на подібні заклики чехословацького командування, зачитані в жовтні і грудні 1922 р. в Йозефові і робітничих відділах, стали колективні листи-протести. В одному із них члени робітничого відділу в Літомержицях підкреслювали, що можуть виконувати накази лише Головної команди УГА і повертатися в Галичину тільки з нею і урядом ЗУНР на заклик українського народу⁴⁶.

Однак верхівка УГА повинна була певною мірою реагувати на цей тиск і наказом команди "Українського військового табору в Йозефові" від 3 листопада 1922 р. підтвердила дозвіл стосовно повернення у Велику Україну. Вже 15 листопада 1922 р. із лав УГА звільнилися чотири стрільці-наддніпрянці⁴⁷.

Як і передбачали галичани, у вирішенні проблеми їх краю, а отже, і остаточної долі інтернованих в ЧСР українців, головним став міжнародний чинник. У березні 1923 р. Рада послів держав Антанти визнала суверенітет Польщі над Східною Галичиною. Цей акт змусив офіційні чехословацькі кола у ході розв'язання проблеми українських інтернованих зважати не лише на інтереси Польщі, а насамперед рахуватися з цією ухвалою держав-переможниць. Отже, обставини вимагали в останню чергу брати до уваги прагнення і настрої самих українських вояків.

Реакція ж інтернованих на дане рішення була бурхливою. Це підтверджують ситуаційні звіти робітничих відділів за січень-березень 1923 р., які надійшли до Головної команди УГА⁴⁸. Чільне місце в них відводилося акції протесту, що пройшла 24—25 березня в організованому порядку і майже за одним сценарієм у всіх робітничих відділах. У ці дні національної жалоби чи народного смутку (таке визначення дали їм галичани) організовувалися процесії, мітинги на головних площах або цвинтарях (там, де знаходилися українські могили), панахиди, промови, присяги на вірність українському народу, виконання українського гімну "Ще не вмерла Україна", збір коштів на "Рідний край". Деякі робітничі сотні приймали рішення в ці дні не відвідувати громадські місця.

Майже скрізь місцева влада з повагою і співчуттям поставилася до волевиявлення вояків УГА, і навіть в Леопольдові (що являв собою військово-містечко) чехословацькі старшини підтримали їх акцію. Проте в Терезині та Німецькім Яблоннім заборонили мітинги на місцевих цвинтарях (де були поховані українські військовики), тлумачачи це як політичні демонстрації. Незважаючи на зусилля командантів робітничих відділів оприлюднити інформацію про згадані дні протесту, відповідні публікації з'явилися лише в Пільзені у чеській та німецькій пресі.

І хоча всі ці акції засвідчили однотайність інтернованих у Чехословаччині вояків УГА в осудженні пропольського рішення Антантою проблеми Східної Галичини, проте саме після нього почався процес остаточного розкладу їх військових частин. Інтерновані зрозуміли соціальну приреченість і безперспективність їх тодішнього статусу і почали інтенсивно шукати вихід із даного становища. Ті ж самі ситуаційні звіти і щоденники робітничих груп засвідчують, що вже в кінці квітня почався процес їх розпорощення. В них повідомлялося про звільнення з рядів УГА з метою цивільного проживання в ЧСР, виїзду за кордон, переважно до Канади, США, Франції, Німеччини і Австрії, а також повернення до Галичини і Великої України. Також почастішали випадки дезертирства, оскільки деякі вояки не чекали офіційного звільнення з лав УГА.

Дозвіл на виїзд в УСРР давала радянська місія у Празі. Але масового повернення в Україну не відмічалось. Від такого кроку застерігали вісті, що надходили звідти. В повідомленнях з радянської України згадувалося про переслідування тих, хто повернувся з еміграції. А у донесеннях агентів УГА із Галичини йшлося про накази місцевих польських властей батькам інтернованих в ЧСР писати, "щоб їх діти їхали додому, що їх тут не будуть переслідувати, в противному разі загрожували конфіскацією землі". Але батьки не вірили полякам, вважали, що ті "замкнуть" синів по поверненні і радили їм навчатися в Чехословаччині і повертатися лише із військом⁴⁹.

Шукати вихід із невизначеного стану підштовхнуло інтернованих й розпорядження Міністерства народної оборони від 13 жовтня 1923 р. Відповідно до нього з 1 листопада 1923 р. всі мешканці таборів (без різниці рангу чи статі) дістають лише харчування і позбавляються жодних грошових додатків. На робітничих відділах всі забезпечуються харчуванням, старшини отримують 3 корони щоденно, а стрільці — 1,5 корони лише в робочі дні (тобто не оплачуються неділі і свята). Всі, хто планує виїхати додому, будуть мати безкоштовний квиток до прикордонної станції (котру оберуть) і п'ятиденне харчування (із застереженням про обов'язковий виїзд до 1 січня 1924 р.). Всі інші, хто не може повернутися додому, залишатимуться в ЧСР, але мусять знайти собі роботу, оскільки Міністерство народної оборони не буде ними опікуватися⁵⁰.

Всі ці умови і заходи змушували українців звільнитися від інтернування та шукати інших засобів для існування. Легше це було робити старшинам, більшість яких володіли не лише військовою, але і цивільною професією і тому мали можливість працевлаштування або продовження студіювання у вищих навчальних закладах.

У гіршому становищі опинилися підстаршини і стрільці, які не мали такої спроможності. Це змушувало їх боротися за виживання як індивідуально, так і колективно. Одним із проявів останнього стало звернення на початку травня 1923 р. 25 підстарший і 40 стрільців довгослужбовців УГА до президента і міністра закордонних справ Чехословаччини з проханням надати їм громадянство і прийняти на службу до чехословацької армії. Причому їх делегація запевняла Т. Масарика у неможливості в силу політичних обставин повернення до Галичини і наголошувала на колиш-

ній службі ще в рядах армії Австро-Угорщини, в якій свого часу служили і його співвітчизники⁵¹.

Але не так просто було знайти роботу основній масі інтернованих та їх сім'ям у післявоєнній, знесиленій війною ЧСР. Тому чехословацький уряд йшов назустріч українським військовикам і згортав інтернування поступово. Наприкінці 1925 р. майно Йозефівського табору було продане українською ліквідаційною комісією, а виручені кошти відправлені Українському крайовому товариству опіки над інвалідами у Львові⁵².

Піклування про колишніх інтернованих в ЧСР взяв на себе Комітет опіки над емігрантами УГА, створений у травні 1923 р. відповідно до рішення Головної команди УГА. Його головою був призначений С. Смаль-Стоцький, що викликало незадоволення неофіційного представника ЗУНР у Празі Є. Левицького, котрий вважав опіку над емігрантами прерогативою свого відомства. Комітет займався питаннями репатріації, а також працевлаштування тих, хто з політичних причин не міг повернутися до України⁵³.

Отже, в Чехословаччині військові частини УГА знайшли притулок у найвідповідальніший період їх буття, коли вирішувалося питання їх подальшого структурного існування. Тут вони отримали не лише матеріальну підтримку, але і можливість розвивати свою боєздатність, військову майстерність, підвищувати свій професійний і освітній рівень.

Проте на їх становищі в цій країні позначилися як внутрішні, так і зовнішні чинники, що, в свою чергу, мали економічне і політичне підґрунтя. До перших належали економічна криза знекровленої війною Чехословаччини, вплив російської і української цивільної і військової еміграції, що зумовило обсяг матеріальної допомоги інтернованим українцям, а також антибільшовицька спрямованість президента Т. Масарика та його українофільські настрої.

Зовнішнім фактором, що виразно проявився у ставленні чехословацької влади до українських вояків, стали відносини Чехословацької Республіки з Польською Республікою і політика держав-переможниць стосовно останньої, зокрема відносно її протекторату над Східною Галичиною. Вузол усіх цих проблем привів до згорання інтернування військових угруповань УГА на теренах ЧСР, яке, природно, могло мати лише тимчасовий характер.

Відтак моральна і матеріальна підтримка, можливість адаптації, яку бійці УГА знайшли в Чехословаччині, дали їм змогу вистояти в тяжку для них годину, зберегти і накопичити сили для подальшої боротьби за вільну Україну.

¹ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі — ЦДАВО України), ф. 3520, оп. 2, спр. 1, арк. 1—8; Терлецький М. Табор інтернованих в Німецькій Яблонні в Чехо-Словаччині // Українська Галицька Армія. У 40-річчя її участі у визвольних змаганнях (Матеріали до історії). — Вінніпег, 1958. — С. 582.

² ЦДАВО України, ф. 3520, оп. 2, спр. 1, арк. 17.

³ Терлецький М. Назв, праця. - С. 582.

⁴ ЦДАВО України, ф. 3520, оп. 2, спр. 1, арк. 17.

⁵ Терлецький М. Назв, праця. - С. 583.

⁶ ЦДАВО України, ф. 3520, оп. 2, спр. 26, арк. 1, 81.

⁷ Наріжний С. Українська еміграція. Культурна праця української еміграції між двома світовими війнами. — Прага, 1942. — С. 62.

⁸ ЦДАВО України, ф. 3520, оп. 2, спр. 84, арк. 1

⁹ Там же, спр. 22, арк. 140; ф. 3530, оп. 2, спр. 11, арк. 11.

¹⁰ Там же, ф. 3521, оп. 2, спр. 77, арк. 1-24.

¹¹ Там же, ф. 3520, оп. 2, спр. 32, арк. 32.

¹² Там же, ф. 3530, оп. 1, спр. 1, арк. 18.

- ¹³ Там же, ф. 3520, оп. 2, спр. 1, акр. 11, 17-19.
¹⁴ Там же, спр. 32, арк. 32.
¹⁵ Там же, ф. 3521, оп. 2, спр. 150, акр. 3, 9, 16, 35.
¹⁶ Там же, ф. 3520, оп. 2, спр. 33, арк. 23 зв.
¹⁷ Там же, спр. 21, арк. 83, 131.
¹⁸ Там же, спр. 1, арк. 10.
¹⁹ Там же, ф. 3530, оп. 1, спр. 10, арк. 40.
²⁰ Наріжний С. Назв, праця. — С. 65.
²¹ ЦДАВО України, ф. 3520, оп. 2, спр. 38, арк. 1-3; спр. 21, арк. 131.
²² Там же, спр. 1, арк. 9; спр. 125, арк. 1.
²³ Там же, ф. 3520, оп. 2, спр. 112, арк. 1-Ю.
²⁴ Там же, ф. 4434, оп. 1, спр. 62, арк. 61.
²⁵ Там же, ф. 3521, оп. 2, спр. 40, арк. 3.
²⁶ Там же, ф. 3520, оп. 2, спр. 1, арк. 10.
²⁷ Віднянський С. В. Політика чехословацького уряду щодо української еміграції в міжвоєнний період // Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки. - Вип. 3. — К., 1993. - С. 42.
²⁸ ЦДАВО України, ф. 3520, оп. 2, спр. 1, арк. 12.
²⁹ Slovensky nasonadni archiv. Ministerstw zahraničnich veci Cescoslovenske Republiky. Kr. 56-Kj. 36942(12-11(1922)).
³⁰ Трошинський В.П. Міжвоєнна українська еміграція в Європі як історичне і соціально-політичне явище. - К., 1994. — С. 30.
³¹ Віднянський С. В. Українське питання в міжвоєнній Чехословаччині: Автореф. дис. ... докт. іст. наук. — К., 1997. — С. 42.
³² ЦДАВО України, ф. 3520, оп. 2, спр. 34, арк. 1.
³³ Там же, ф. 3521, оп. 2, спр. 158, арк. 17.
³⁴ Там же, ф. 3520, оп. 2, спр. 31, арк. 1-3.
³⁵ Там же, спр. 1, арк. 18-19.
³⁶ Там же, ф. 4434, оп. 1, спр. 22, арк. 9.
³⁷ Наріжний С. Назв, праця. - С. 53-70.
³⁸ ЦДАВО України, ф. 3520, оп. 2, спр. 31, арк. 1-2.
³⁹ Там же, спр. 35, арк. 10.
⁴⁰ Там же, ф. 4434, оп. 1, спр. 61, арк. 11.
⁴¹ Там же, арк. 30-35.
⁴² К і р с е н к о М. Чеські землі в міжнародних відносинах Центральної Європи 1918-1920 рр. - К., 1997.- С. 283.
⁴³ K l i m e k A. K u b u E. Cescoslovenska zahranicna politika 1918—1938/ Kapitoly z dejin mezinarodnich vztahu. - Praha, 1995. — S. 41.
⁴⁴ Віднянський С. В. Україна та "українське питання" в політиці Чехословаччини // Українська державність у XX столітті: історично-політологічний аналіз. — К., 1996. — С. 183.
⁴⁵ ЦДАВО України, ф. 4434, оп. 1, спр. 61, арк. 45.
⁴⁶ Там же, спр. 28, арк. 13.
⁴⁷ Там же, арк. 15.
⁴⁸ Там же, ф. 3521, оп. 2, спр. 39, арк. 1-185.
⁴⁹ Там же, ф. 3530, оп. 2, спр. 11, арк. 46.
⁵⁰ Там же, ф. 4434, оп. 1, спр. 28, арк. 49.
⁵¹ Там же, ф. 3521, оп. 2, спр. 129, арк. 2, 15, 19, 20.
⁵² Там же, спр. 103, арк. 32, 33, 103.
⁵³ Там же, спр. 40, арк. 2, 3.

Особливості соціально-економічної політики британських консерваторів

А. Ф. ТРУБАЙЧУК (Київ), О. С. ЧЕРЕВКО (Київ)

Особливості соціально-економічної політики британських консерваторів у 1979-1990 рр.

В умовах розбудови державної незалежної України, реконструкції її успадкованого від колишньої імперії економічного комплексу владним структурам не завадило б вивчити досвід демократичних держав. Зокрема, заслуговує на увагу реформаторська діяльність уряду Маргарет Тетчер, спрямована не лише на структурну перебудову економіки, приватизацію її державного сектора, а й на реструктуризацію самого британського суспільства, підтримку середнього класу — основи поступального руху будь-якої нації. Своїми цілеспрямованими реформами, насамперед приватизацією державних підприємств, уряд торі протягом 1979—1990 рр. спромігся перетворити Велику Британію з "хворої людини" Європи на повноправного члена європейського й світового ансамблю індустріальне розвинутих країн.

Коли 1979 р. неоконсерватори прийшли до влади, частка державного сектора в економіці країни сягала *за II %* валового національного продукту. На цих підприємствах працювало не менш як 2 млн робітників (понад 8 % зайнятих у виробництві). Більше 13 % усіх капіталовкладень у економіку також припадало на державний сектор. До нього входили як націоналізовані у повоєнні роки лейбористським урядом галузі (вугільна промисловість, електрична, металургійна, газова, залізниця), так і ті, що перейшли у власність держави у 70-ті рр. (автомобільна компанія "Ролс-ройс", суднобудівні та авіабудівні підприємства, а також всесвітньовідома радіокомпанія "Бі-бі-сі", національна мережа низької напруги, поштова служба, що від самого свого створення належали державі ¹. Чимало з цих підприємств і навіть цілих галузей змінили свого власника через втрату конкурентоспроможності. Іноді лейбористська більшість у парламенті приймала рішення про одержавлення тих чи інших галузей або окремих фірм, сподіваючись, що загальнонаціональна координація їх діяльності дасть більший ефект, ніж фрагментарне й непланове їх функціонування.

Це, зокрема, стосується повоєнної націоналізації залізниць, утворення національної компанії автобусних перевезень (1968 р.) тощо. Загалом же, як оцінюють дослідники, націоналізація у Британії здійснювалася не стільки суто з економічних, скільки з політичних міркувань. Це виходило із стратегії й тактики лейбористської партії, що ще у 20-ті рр. проголосила свою соціалістичну програму, четвертий пункт якої передбачав "впровадження суспільної власності на засоби виробництва, їх розподілу й обміну" ². Більшість підприємств, що входили до націоналізованого сектора, функціонували як державні корпорації. Ініціатором утворення таких корпорацій був один із відомих лейбористських діячів, голова Ради великого Лондона Герберт Морісон. Керівники цих корпорацій призначалися і підпорядковувалися відповідним міністерствам, але контроль за їхньою діяльністю мав здійснювати безпосередньо парламент. У ході націоналізації брався до уваги й такий чинник, що не всі ці корпорації мали бути прибутковими, оскільки головне їх завдання полягало в тому, щоб слугувати загальнонаціональним інтересам, а також забезпечувати гарантованими робочими місцями певну частину працездатного населення. За задумом прихильників створення державного сектора в економіці ці підприємства мали забезпечувати країну доступними за ціною товарами, що могли б задовольняти потреби пересічних англійців ³.

Проте, як показав подальший перебіг подій, націоналізовані галузі промисловості й окремі підприємства дуже швидко виявилися збитковими. Насамперед тому, що управління ними вимагало розгалуженого бюрократичного апарату, який, до того ж, не досить активно здійснював модернізацію технологічних процесів. З іншого боку, і це, очевидно, було найголовнішим негативом націоналізованої частини британської економіки, тред-юніони постійно користувалися своїм монопольним правом забезпечення високого рівня заробітної плати, так само як і адміністративно-бюрократичний апарат пручаючись впровадженню нових технологій.

Така ситуація, на думку фахівців, цілком влаштувала державних чиновників, що поступово звикали до легкого життя і ставали на шлях найменшого спротиву. Вилучена із загального ринку конкуренції, а також перспектив можливого банкрутства, ця група підприємств, як вважає ряд дослідників, зокрема Дж. Кей, Дж. Віккерс, Дж. Яроу, Дж. Шеколтон, Дж. Вайзман *, паразитувала на тлі приватного сектора британської економіки. Наприклад, Дж. Віккерс і Дж. Яроу наводять дані про зростання випуску промислової продукції протягом 1968—1978 рр. Якщо загалом цей показник становив 1,7 % на рік, то в одержавленій електричній промисловості ледве сягав 0,7 %, у націоналізованій металургійній промисловості випуск продукції навіть знизився на 2,5 %, а у вугільній він упав аж на 4,4 %. Водночас протягом 70-х рр. витрати на утримання робочої сили на націоналізованих підприємствах електричної промисловості на 18 % випереджали загальнонаціональний рівень, у вугільній — на 21 %, у газовій промисловості цей показник зростав на 38 % швидше, ніж загальнонаціональні показники ⁴.

Виправдовуючи свою стратегію приватизації націоналізованих підприємств, консерватори спиралися на те, що попередні помірковані спроби піднести ефективність націоналізованих підприємств та знизити витрати на утримання робочої сили і досягти бодай 8 % реального повернення від щорічних нових інвестицій завершувалися невдачами, оскільки націоналізовані галузі фактично випадали із загального комплексу ринкове орієнтованого господарства країни. Величезні націоналізовані підприємства виявилися надто неповороткими, монстроподібними, не здатними дотримуватися принципів комерційного раціоналізму і водночас давали можливість міністрам, чиновникам, котрі очолювали галузі або державні корпорації, маніпулювати політичними гаслами, що ще більше поглиблювало кризові явища у цьому секторі британської економіки. Будь-які спроби уряду прилучити націоналізований сектор до ринкової економіки, як правило, виявлялися невдалими, оскільки наштотувалися на спротив як бюрократичного апарату, так і егоїстичних тред-юніонів ⁵.

Ще 1976 р. в доповіді Національного бюро з проблем економічного розвитку вказувалося, що у подальшому навряд чи можливо виробити дієві схеми, які б істотно зрушили з мертвої точки проблему підвищення ефективності націоналізованих галузей промисловості. Щоправда, 1978 р. лейбористський уряд зробив спробу піднести продуктивність останніх і запровадив з цією метою 5-процентну ставку реального повернення усіх державних інвестицій ⁶. Але й ці проекти не дали помітних результатів.

* Kay J. The State and the Market: The UK Experience of Privatization. New-York and London, 1987. Vickers J. and Jarow, G. Privatization and the Natural Monopolies. London, Public Policy Centre, 1985; Vickers J. and Jarow G. Privatization // *Economik Anasis*. - 1991. - № 11. — P. 27-31;

Shackleton J. Privatization: The case examined // *National Westminster Bank Quarterly Review*. - 1984. - May. - P. 59-73.

Економічна стратегія лейбористів, як бачимо, навряд чи могла вважатися вдалою. Після добровільної відставки Г. Вільсона 1976 р. новий прем'єр Дж. Каллаген не спромігся запропонувати британцям перспективної альтернативи. Країна продовжувала пасти задніх у "сімці" і очікувала на свого месію — Л. Ерхарда, В. Жіскар д'Естена чи Ш. де Голля. Але й консервативна партія виявилася неспроможною запропонувати програму, що могла б надихнути виборців віддати їй свої голоси. Зазнавши поразки на двох поспіль загальних парламентських виборах (у лютому й жовтні 1974 р.), консервативна партія зіткнулася з гострими проблемами. Підсумки виборів 60—80-х рр. відзеркалили тривалий процес падіння масового впливу партії, який розпочався ще в 30-х рр., тимчасово перервався в 50-х — на початку 60-х, але знову продовжився в 1964 р. З 1964 по жовтень 1974 р. консерватори зазнали поразки на 4 із 5 загальних виборів, що проводилися у цей час, а при владі перебували лише три з половиною роки. На виборах у лютому 1974 р. консервативна партія отримала 37,8 % голосів виборців — найменшу кількість за період з 1906 р., а в жовтні 1974 р. частина її прихильників взагалі впала до найнижчого рівня за всю її історію як масової політичної організації⁷.

Уявлення про консерваторів як "органічну" партію влади було серйозно підірвано. Спроби уряду Е. Хіта піднести ефективність економіки лише шляхом обмеження активності тред-юніонів, як відомо, завершилися повною поразкою. Прийнятий 1971 р. Акт про виробничі відносини наштовхувався на фактичну їхню відмову коритися законодавству. За часів прем'єрства Е. Хіта страйковий рух у країні досяг найвищого напруження. Якщо 1969 р. кількість страйкових людино-днів становила 6,8 млн, 1970 р. - сягнула 11 млн, то у 1974 р. - 14,8 млн⁸. Ця тенденція збереглася і в роки правління лейбористів.

За активністю профспілкових конфліктів наприкінці 70-х рр. Англія стояла на одному з перших місць серед країн Заходу. Водночас за чисельністю найманих робітників та їх часткою в самодіяльному населенні серед промислово розвинутих країн світу Англія в середині 70-х рр. займала перше місце - 93 % (США - 91,1 %, ФРН - 86,3 %, Франція — 80 %, Японія — 68,4 %)⁹. Поряд з тим частка середніх і великих підприємств у промисловості та сфері обігу в загальній кількості самодіяльного населення в країні характеризувалася найнижчими показниками - 6 %, а в галузях матеріального виробництва — 1,3 %¹⁰.

Тому, коли 1975 р. партію очолила Маргарет Тетчер, перше, на що вона звернула увагу своїх прихильників, це на необхідність виробити нові пріоритети, нові програмні документи, що вселили б упевненість не лише в симпатиків торі, а й в інших виборців, переконали б їх у тому, що консерватори здатні вивести країну на нові рубежі по шляху створення суспільства загального достатку. Як зазначає український дослідник В. Горбик, консервативний уряд М. Тетчер планував зменшити втручання держави в економіку, скоротити масштаби державного сектора. Тим самим торі прагнули здійснювати на практиці принципи ринкової економіки, відходячи певною мірою від неокейнсіанських методів ч, на які спиралася лейбористи у 60—70-ті роки.

Серед основних напрямів своєї діяльності М. Тетчер визначила гасло побудови "народного капіталізму" - програми приватизації, що передбачала перетворення Великої Британії в країну, де "кожний є власником або має можливість перетворитися на власника"¹². Узавши курс на денационалізацію, уряд М. Тетчер керувався прагненням, з одного боку, втілити у життя приватновласницькі переваги, а з іншого — звести до мінімуму засилля профспілок, яке в кінцевому рахунку й привело до

відставки уряду Е. Хіта. Окрім суто монетаристських прихильностей нових торі, цей напрям визначив й прагматичний розрахунок. Справа полягала в тому, що в галузях, які перебували у приватній власності, гірше організовані члени профспілок становили в середньому 75 % робітників і 39 % службовців, тоді як на державних підприємствах діяли сильні та численні профспілкові організації. У націоналізованих галузях їх було більше, ніж 90 % від загальної кількості робітників і службовців¹³. Найбільше страйків відбувалося саме на цих підприємствах. А на приватних фабриках робітники змушені були миритися з порядками, що встановлював господар відповідно до умов колективних договорів. На деяких підприємствах з ініціативи їх власників число тред-юніонів поступово скорочувалося.

Домігшись перемоги на виборах 1979 р., торі приступили до створення "демократії власників" з великим оптимізмом. Близько 40 % підприємств, націоналізованих у 1945—1979 рр., було передано у приватні руки. Кількість індивідуальних власників акцій зросла з 2 млн в 1979 р. до 9,2 млн у 1987 р., а у 1990 р. цей показник сягнув 11 млн і вперше перевищив кількість членів профспілок. Більшість нових власників акцій придбали їх у приватизованих компаній, причому деякі з них продавалися за заниженими цінами (акції компанії "Бритиш телеком")- Це значною мірою стало чинником демократизації власності. Понад 2/3 державного сектора було передано в руки приватних осіб та кооперативних підприємств. 1981 р. уряд Британії продав приватним власникам акції 18 великих промислових компаній із загальним капіталом 14 млрд ф. ст.¹⁴

Було розширено можливості для придбання особами найманої праці акцій тих підприємств, де вони працювали. Надавалися податкові пільги для придбання акцій до певної суми. Окремі фірми було викуплено їхніми ж службовцями. Причому варто відзначити, що попит на приватизаційні акції значно перевищував кількість цих акцій. Коли у грудні 1986 р. на ринку з'явилися акції "Бритиш гез", на них надійшло 4,5 млн заявок, у чотири рази більше, ніж було випущено самих акцій. Число заявок на приватизаційні сертифікати компанії по виробництву авіаційних двигунів "Ролс-ройс" (1987 р.) перевищило кількість акцій майже у 10 разів.

Таке різке зростання попиту на акції приватизованих компаній пояснюється, по-перше, тим, що уряд М. Тетчер вжив заходів до максимального спрощення процедури придбання акцій, по-друге, уряд у більшості випадків приватизації дозволив виплату у розстрочку. Таким чином, люди із середнім достатком отримували реальні шанси для придбання акцій.

Робітники та службовці приватизованих компаній користувалися додатковими привілеями. Коли, наприклад, приватизувалися "Бритиш гез", кожен працівник мав право на 52 безкоштовні акції і ще на 1481 акцію із знижкою на 10 % від початкової ціни. 130000 співробітників "Бритиш гез" стали власниками акцій. Було введено також ряд податкових послаблень, що стимулювали зацікавленість дрібних власників. До кінця 1987 р. 4/5 усіх службовців приватизованих компаній володіли їх акціями. З іншого боку, необхідно зазначити, що 54 % акцій належало 1 % найзаможніших акціонерів¹⁵. Денаціоналізація державних підприємств обґрунтовувалася також ще й тим, що на них значні видатки спрямовувалися на соціальну сферу, а це призводило до вагомих втрат у конкурентній боротьбі із приватними підприємствами, гальмувало розширене відтворення капіталу. Після приватизації акції майже всіх компаній різко зросли у ціні. "Бритиш телеком" за три роки діяльності у приватному секторі збільшила свої прибутки більше ніж на 50 %. Причому вливання приватного капіталу у державну промисловість було лише одним із вагомих чинників. Не

менше, а на думку британського журналіста Д. Брюс-Гардіна, ще більше значення мало обмеження привілейованого становища державних монополій¹⁶. Законом про транспорт 1980 р. "Бритиш рейл" позбавлялася одноосібного права вирішувати питання перевезення пасажирів.

Водночас уряд зберігав за собою "особливий" пакет акцій у ряді компаній, щоб вони не потрапили під контроль іноземних акціонерів. Також створювалися спеціальні ревізійні та контрольні інститути, які мали стежити за тим, щоб приватизовані компанії забезпечували попит та послуги для населення.

Прилучення значної частини населення країни до володіння акціонерним капіталом (принаймні певною його частиною) мало також неабиякої ваги соціально-політичне значення, сприяло політичній переорієнтації значної частини суспільства. У "нових" власників акцій, з огляду на розрив між їхнім соціальним походженням і новим соціальним статусом, відбулася суттєва перебудова політичної свідомості. Співволодіння підвищувало також віддачу та ініціативність робітників і службовців, які раніше дотримувалися "вузько егоїстичних" поглядів. У підсумку цих заходів частка індивідуальних власників акцій серед загальної кількості дорослого населення зросла з 7 до 20 %. За цим показником Велика Британія утричі перевищила Японію і не набагато відстала від США¹⁷.

Центральне статистичне бюро опублікувало дані за 1990 р. Вони засвідчили, що у Британії акціями володіло 21 % дорослого населення, із них 13 % становили власники акцій приватизованих компаній і майже половина з них мали акції інших компаній. 4 % населення (але з них 8 % з тих, що були зайняті на виробництві) володіли акціями тих підприємств, де вони працювали¹⁸.

Цікаво простежити й інші якісні показники. 55 % усіх власників акцій, за даними Центрального бюро, становили чоловіки, з них 40 % — у віці 45—64 роки. 46 % власників так чи інакше займалися суспільно-корисною працею (безпосередньо на виробництві або у сфері управління), 30 % власників акцій мали тижневий прибуток 250 ф. ст. Прибуток власників акцій майже вдвічі переважав загальний прибуток людей найманої праці.¹⁹ Звичайно, ці дані не можуть вважатися цілком об'єктивними, оскільки відображають стан 18 тис. опитаних англійців. Проте на тлі середніх показників у цілому по країні вони свідчать про досить сталу тенденцію до збільшення кількості власників акцій і зростання їхнього добробуту.

Проголосивши гасло "народного капіталізму", уряд М. Тетчер намагався збільшити кількість громадян, які мали б свою частку в суспільному капіталі. За ідеологією торі, зростання кількості власників акцій мало стати не лише джерелом індивідуального збагачення, але й особистої незалежності. Важливою складовою цієї стратегії став активний розпродаж муніципальних будинків, передача їх у приватне володіння. Частка власників житла від загальної кількості житлових одиниць зросла з 56—57 % у 1979 р. до 63—64 % у 1988 р. і стала однією з найбільших серед промислово розвинутих країн світу. Загалом кількість власників будинків зросла майже на 3 млн порівняно з 1979 р.²⁰

У доповіді 1986 р. відповідального за приватизацію міністра Джона Мура підсумовувалося, що тенденція до приватизації дістала загального характеру по країні. І справді, Дж. Мур цілком обґрунтовано визначив тенденцію до збільшення числа власників житла і після завершення програми приватизації. У наступні роки, навіть після відставки М. Тетчер, процес реструктуризації британського суспільства і, зокрема, зростання кількості власників житла та акцій не зупинився. Щось подібне, як від-

мічають дослідники, відбувалося у 30-ті роки, коли з метою подолання кризових явищ консервативний уряд вдався до аналогічних заходів. Але тоді цей процес не дістав такого масового характеру, і навіть ніхто із дослідників не вживав термін "народний капіталізм". Тепер же, коли ця тенденція стала загальною, з'явилися й її теоретичні обґрунтування.

Для М. Тетчер, зазначає один із дослідників проблеми, приватизація стала першим і найголовнішим засобом перебудови самої психології пересічного англієця шляхом залучення його до класу власників. На його думку, вона була глибоко переконана в тому, що нова культура підприємництва, заснована на розширенні числа приватних власників і піднесенні конкурентоспроможності фірм, вкрай необхідна для відродження Великої Британії і повернення їй гідного місця серед індустріальне розвинутих країн світу²¹.

Поряд із широкомасштабними заходами в напрямі приватизації промисловості й житла уряд М. Тетчер водночас здійснював реформу державного апарату. Значна кількість його функцій передавалася приватним агенціям. Було скасовано 30 урядових департаментів, із загальною кількістю зайнятих 211480 чоловік, а їхні функції передавалися приватним адміністративним інституціям²².

Головне завдання цих заходів — підвищити ефективність державного апарату, скоротити видатки на його утримання, прищепити і цій частині соціуму дух підприємництва, методи управління, що діяли у приватному секторі. У такий спосіб практикувалося взаємозбагачення і схрещування державного і приватного секторів виробництва, йшов процес менеджеризації державного управління і соціальної сфери. До 1990 р. прибуток від приватизації різних галузей економіки Великої Британії становив 24 млрд 104 млн ф. ст. Своєрідним відображенням політичної філософії М. Тетчер став вираз: "Безкоштовний сир може бути тільки у мишоловці". Тому, хто добре заробляє, немає потреби безкоштовно вчитися і лікуватися. Зайві державні витрати призводять до інфляції, кризи економіки, тобто до своєрідної "мишоловки".

І справді, курс нових торі привів до пожвавлення ділової активності, прискорив модернізацію економічної структури країни. Британська економіка у 80-ті рр. зростала на 3—4 % швидше, ніж у інших провідних західних країнах, за винятком хіба що Японії. Водночас у 80-ті рр. скоротилися темпи зростання споживацьких цін. 1988 р. вони становили 4,9 %, тоді як 1979 р. - 13,6 %²³.

Слід, щоправда, зазначити, що процеси приватизації й розширення кількості власників акцій, хоч вони й охопили значну частину суспільства, мали й своїх опонентів, оскільки, за визначенням фахівців, більшість населення країни, навіть у самій Британії, залишалася малосвідомою щодо того, як функціонує британська економіка. Саме ця необізнаність пояснювала, чому значна частина суспільства ставилася до процесів приватизації і масового акціонування з певною обережністю, а подекуди навіть вороже. Єдиним шляхом подолання такої упередженості М. Тетчер вважала якнайширше залучення британців до цього процесу, щоб на ділі продемонструвати їм усі переваги приватної власності перед державною, оскільки саме безпосередня участь у діяльності тієї чи іншої компанії не лише давала можливість підвищити фінансові інтереси кожного власника, але й наближувала його до розуміння реальних процесів економічного життя як країни в цілому, так і конкретного підприємства²⁴.

Як зазначала згодом у своїх мемуарах М. Тетчер, сама по собі приватизація не вирішувала жодної з проблем, вона лише виявила приховані

проблеми, які слід було негайно вирішувати. Монополії, або квазімонополії, що приватизувалися, потребували державної підтримки, регулювання їхньої діяльності. Необхідно було вдихнути в них упевненість, позбавити упередженого страху перед ринковими труднощами, жорсткістю конкуренції і непередбаченістю поведінки споживачів. "Підтримка одержавлених і приватизованих корпорацій, — наголошує экс-прем'єр, — це зовсім різні речі", оскільки в першому випадку уряд змушений був займатися непритаманними для нього функціями, в іншому ж — уряд перекладав значну частину відповідальності на приватний сектор²⁵, створюючи умови для його пристойного функціонування і забезпечуючи від несподіванок "вільного ринку".

Наприкінці 80-х рр. консерваторам вдалося переломити споживачську тенденцію в настроях значної частини британського соціуму, "психологію сподівання", що лише державне регулювання здатне гарантувати їм пристойний життєвий рівень. Натомість прийшло розуміння, що кожен може стати господарем своєї долі і за певних умов (насамперед гарантій з боку держави) забезпечувати собі більш високі прибутки, домагатися фінансових успіхів. Характеризуючи цю тенденцію, міністр фінансів Найджел Лоусон підсумував, що нові власники поступово позбавляються стереотипу і так само, як і їхні досвідчені колеги, пильно стежать за курсом акцій, що регулярно публікується у пресі, прагнуть одержувати докладну інформацію про те, як функціонують ті чи інші корпорації, відвідують щорічні зібрання власників акцій. У цьому, на думку міністра, і полягає справжня суть власності²⁵.

Уряд М. Тетчер здійснював цілеспрямовану політику підтримки "малого бізнесу" і з цією метою запровадив низку заходів для стимулювання його діяльності. Надавалися податкові пільги на капіталовкладення в дрібні компанії. Уряд утворив спеціальний фонд допомоги безробітним, що мав стимулювати залучення і цієї категорії британців до процесу приватизації, виділяв бажаним кредити для налагодження власного бізнесу. По всій країні функціонували підприємницькі агенції, які допомагали приватним особам створювати свої підприємства.

Ці та інші заходи сприяли пошкваленню підприємницької активності. Про це свідчить, по-перше, значне зростання кількості новостворюваних фірм. 1987 р. кожного тижня формувалося майже 900 нових фірм, загалом же протягом року їх було зареєстровано 1,51 млн. По-друге, чисельність осіб, що займалися індивідуальною трудовою діяльністю, а також працюючих на сімейних підприємствах, зросла протягом 80-х рр. на 1 млн і перевищила 3 млн — більше, ніж за попередні 30 років. За рахунок цього зайнятість у країні зросла на 11%²⁷. По-третє, відповідно до проекту розширення ділової активності більше ніж 3 тис. компаній протягом 1983-1988 рр. отримали допомогу в розмірі 750 млн ф. ст. Згідно з підтриманою урядом програмою гарантування позик в 1981—1987 рр. було профінансовано понад 19 тис. компаній²⁸.

І, по-четверте. Наприкінці 80-х рр. загальна вартість венчурного капіталу* в промисловості сягала 1 млрд ф. ст., тоді як 1979 р. вона практично дорівнювала нулю. "Економічний сплеск" (як його називали бри-

* Венчурний (ризиковий) капітал — якісно новий засіб фінансування (інвестування) ризикового підприємства, яке працює над втіленням у виробництво певної ідеї або проекту. Ризикові підприємства не повертають вкладені у них інвестором кошти і не виплачують проценти на них. Зате інвестор отримує права на всі запатентовані і незапатентовані ("ноу-хау") інновації і засновницький прибуток від ризикованих підприємств у тому випадку, коли вони добиваються успіху (див.: Економічний словник-довідник. — К., 1995. - С. 39-40).

танські підприємці), що відбувався протягом 80-х рр., привів до загального зростання норм прибутків у Британії. Значною мірою цьому сприяла також і ліквідація неефективних підприємств і виробничих дільниць, реорганізація компаній²⁹. З метою підвищення конкурентоспроможності британської економіки уряд підтримував наукові дослідження і особливо ті розробки, які здійснювалися спільно науковими центрами та промисловими підприємствами. Проводилося насичення підприємств і компаній системами ЕВМ, робототехнікою та модулями. Внаслідок цього британські фірми, що зміцнили свої позиції, почали активно здійснювати зовнішню експансію і посилили свої позиції на світових ринках. Провідні британські корпорації стали вивозити значні капітали в країни Європи та США.

Чималі іноземні інвестиції потекли і в англійську економіку. В 1987 р. було оголошено про 303 проекти закордонних фірм — прямих вкладників капіталів у Велику Британію³⁰.

Ставка на дрібну та середню буржуазію (саме вона, як стверджують торі, і була втіленням кращих британських, а отже, й консервативних традицій -- поміркованості, самоконтролю, ділової ініціативи, енергійності) дала можливість неоконсерваторам підвести достатньо широку базу й під соціально-економічну політику партії. Проголосивши володіння акціями та захист права власності на нерухоме майно основою демократичного суспільства, неоконсерватори прагнули переконати громадськість у тому, що "нарівні з автомобілями, телевізорами, пральними машинами, закордонними канікулами тощо, участь у економічному й політичному житті країни кожного члена суспільства має стати "здобутком усієї нації, кожного британця"³¹.

Добитися цього було неможливо без істотного обмеження впливу профспілок, а також послідовної боротьби із страйкарями та демонстрантами задля зміцнення закону та порядку в країні, досягнення суспільної злагоди.

(Далі буде)

¹ Sounder Peter and Colin Harris. Privatization and popular capitalism. — Buckingham; Philadelphia: Open University Press. 1994. - P. 7-8.

² 1918. Labour Annual Conference Report. The Constitutional Standing Orders of the Labour Party. Clause IV. - P. 7.

³ Sounders Peter and Colin Harris. Назв, праця. — P. 8.

⁴ Там же. - P. 99.

⁵ Там же. - P. 9 -10.

⁶ Там же. - P. 9.

⁷ Marxism today. - 1984. - July. - P. 43.

⁸ Department of Employment. — 1975. — February. — P. 168.

⁹ Великобритания. - М., 1981. - С. 284, 320.

¹⁰ Department of Employment Gazette. - 1975. - July. - P. 653.

¹¹ Горбик В. О. Британія: суперечності і проблеми. - К., 1980. - С. 12—13.

¹² Thatcher's Britain. A guide to the Ruins. - L., 1983. - P. 2.

¹³ New Socialist. - 1986. - January. - P. 34.

¹⁴ Проблемы мира и социализма. - 1988. — № 2. — С. 88.

¹⁵ Там же. - С. 74; Thatcher's Britain... - С. 682.

¹⁶ Брюс-Гардин Д. М. Тетчер: первые годы правления. — М., 1985. — С. 93.

¹⁷ R i d d e l l P. The Thatcher Decade: How Britain Has Changed During the 1980-s. - Oxford 1989.-P. 115.

¹⁸ Sounders Peter and Colin Harris. Назв, праця. — P. 143.

¹⁹ Там же. - P. 143-144.

²⁰ R i d d e l l P. Назв, праця. - P. 115.

²¹ Aharoni Y. The United Kingdom: Transforming Attitudes in R. Vernon. (ed.), The promise of Privatization. New York. Council of Foreign Relations. — L., 1988. — P. 41.

- ²² За рубежом. - 1990. - № 40.
- ²³ Экономическое положение капиталистических и развивающихся стран. Приложение к журналу "Мировая экономика и международные отношения". - М. 1989. - С. 16.
- ²⁴ A nation of shareholders. - L., CBI 1990. - P. 13.
- ²⁵ Thatcher's Britain. Назв, праця. - P. 677.
- ²⁶ Bishop M. and Kay J. Does Privatization Work? - London, 1988. Business School. - P. 32.
- ²⁷ R i d d e l l P. Назв, праця. - P. 75.
- ²⁸ Там же. - P. 76.
- ²⁹ Там же. - P. 79.
- ³⁰ Там же.
- ³¹ The Conservative Manifesto. - 1987. - P. 8.

ІСТОРІЯ В ОСОБАХ

М. Ф. КОТЛЯР (Київ)

Останній князь дружинної Русі

Варто погодитися з недавно висловленою думкою, що Давньоруська держава доби формування (кінець IX — межа X й XI ст.), яка склалася в родоплемінному суспільстві, мала дружинну форму¹. Бо панівна верства такої держави була представлена верхівкою дружини. Апарат управління протягом довгого часу складався з дружинників, які збирали данину й здійснювали судові функції.

Найбільш яскравим руським володарем дружинної доби був Святослав Ігоревич (964—972 рр.). Літопис малює ідеальним дружинним князем його сина Володимира. Дружинна доба в історії Київської Русі якраз і завершилася в часи князювання останнього (978—1015 рр.). Тому наступник Володимира на київському столі Ярослав виступає на сторінках джерел вже як князь нової, ранньофеодальної доби. Тим не менше, поруч з ним жив і діяв останній релікт дружинних часів — його брат Мстислав.

Не існує, мабуть, у давньоруській літературі тексту, знаменитішого, ніж урочистий зачин "Слова о полку Ігоревім": "Помяшеть (Боян. - М. К.) бо рече / първых времен усобице./ Тогда пушашеть 10 соколовъ на стадо лебедей: / который дотечаше, / та преди песнь пояше / старому Ярославу, / храброму Мстиславу, / иже зареза Редедю пред пълкы касожьскими, / красному Романови Святъславличю"². В цьому тексті названо двох видатних персонажів давньоруської історії XI ст.: Ярослава Володимировича Мудрого і його брата Мстислава Тмутороканського. Третім згадано мало примітного князя Романа, онука Ярослава Мудрого і сина Святослава, рідного брата сумно уславленого в літописах Олега, прозваного у "Слові" "Гориславличем". На мій погляд, до зачину "Слова" Роман потрапив лише завдяки спорідненості з "тіньовим" героєм цієї пам'ятки Олегом і, може бути, ще й тому, що він сам княжив у Тмуторокані (посаджений там батьком між 1073 і 1076 рр., забитий союзниками-полювцями 1079 р.).

Адже Тмуторокань неодноразово згадується в "Слові о полку Ігоревім": "Ступаеть (Олег "Гориславич". — М. К.) в злат стремень в граде Тмуторокане"; "поискати града Тмутороканя"; "дорискаше до кур Тмутороканя"; "Тмутороканський бльван"... Здається, ця незвичайна увага співця "Слова" до закутної Тмуторокані пояснюється насамперед тим, що в ній княжив і пережив чимало яскравих пригод Олег "Гориславич". Та, як мені здається, чималу роль у цьому відіграв ще один колоритний персонаж пам'ятки — Мстислав Ярославич.

Уперше Мстислава згадано на сторінках "Повісті временних літ" у розповіді про адміністративну реформу Володимира Святославича, вписаний до цього літопису під дуже умовним 988 р. Характерно, що у первинній оповіді про розміщення князем синів у різних містах Давньоруської держави ім'я Мстислава чомусь не назване. Воно з'являється в її продовженні, де йдеться про переведення синів з одного стола на інший по смерті Вишеслава: "Умершю же старейшему Вышеславу Новегороде; посадиша Ярослава Новегороде, а Бориса — Ростове, а Глеба — Муроме,

Святослава — Деревех, Всеволода — Володимери, Мстислава — Тмуторокани³. Важко сумніватися в тому, що при першому розподілі нащадків по містах Русі Володимир брав до уваги їхнє фізичне старшинство. Однак воно було порушене вже при першому їх переміщенні після кончини Вишеслава, — бо до престижного Новгороду Великого було переведено не наступного за часом народження після Вишеслава Ізяслава, а Ярослава. Ми не знаємо, який стіл спочатку одержав Мстислав. Тим більше, що час його появи на світ досі залишається невідомим, — так само, як й ім'я його матері.

Свідчення єдиного джерела — "Повісті временних літ" з цього приводу суперечливі. У першому переліку синів Володимира його діти від полочанки Рогнеди названі в такому порядку: "От нея же роди 4 сыны: Изяслава, Мстислава, Ярослава, Всеволода". Але у продовженні цієї розповіді мовиться, що в нього були "от другое" дружини (не названої на ім'я) Святослав і ще один Мстислав⁴.

Якщо активно діючий на сторінках літопису Мстислав належав до дітей Рогнеди, то він був старшим від Ярослава і мав переважні перед ним права на київський стіл (адже переліки князівських синів у літописах подаються у порядку їх фізичного старшинства). Більшість істориків просто минає подібні припущення, вважаючи, що той Мстислав, котрий бився з Редедю, а далі претендував на київський престол, був молодшим від Ярослава. При цьому звичайно посилаються на звернені до Ярослава слова Мстислава після Лиственської битви 1024 р. поміж ними: "Сяди в своемъ Кыеве — ты еси старейшей брат"⁵. Але такий доказ на користь фізичного старшинства Ярослава над Мстиславом не здається мені вагомим.

По-перше, Ярослав на той час міцно отаборився в Києві, був главою "Владимирова племени" й у ієрархічному розумінні, — а в літописах князі називають один одного родинно-ієрархічними термінами: син, батько, брат, синовець, уї, стрий та ін., що далеко не завжди відповідали справжньому стану речей, — повинен був вважатися старшим у роду, "отцем и господином" для всіх своїх братів та небожів. Тому Мстислав і міг назвати Ярослава "старейшим братом". По-друге, можна припустити, що ці слова були просто вигадані літописцем часів Ярослава або пізніших років, щоб обґрунтувати його династичне право володіти Києвом і Руссю. Розвиток подій під час і після кривавої міжусобиці Володимировичів за Київ (1015—1019 рр.), здається, підтверджують мою думку щодо фізичного старшинства Мстислава над Ярославом. Про це ще йтиметься далі. Тепер же звернуся до моменту його активного виходу на давньоруську політичну сцену. Це сталося 1022 р., згідно з "Повістю временних літ".

Перш ніж розпочати розгляд яскравої політичної кар'єри Мстислава і його стосунків з Ярославом, варто зауважити, що в літопису Мстислав виглядає істинним дружинним князем-воїном, користується безумовною прихильністю літописця — це при тому, що складач "Повісті" був повним апологетом Ярослава Володимировича. Образ Мстислава в літописі неначе зіткано з дружинних переказів і легенд, і про ці фольклорні витоки й загальний характер описів діяльності Мстислава (в тому числі і його портрета, створеного літописцем у статті "Повісті" 1036 р.) слід постійно пам'ятати, розглядаючи події його короткої, лише 14-літньої біографії, відбитої на сторінках літопису.

Отже, під 1022 р. "Повість временних літ" вміщує явно дружинний переказ про війну нашого героя з касогами (черкесами-адигами): "Мстиславу суццю Тмуторокани поиде на касогы". Проти нього виступив з військом касозький князь Редедя, який заявив: "Навіщо губити своїх дружинників, давай вирішимо справу герцем — той, хто візьме гору, забере

замлю, добро і навіть родину переможного". В запеклому поєдинку "нача изнемогати Мьстислав: бе бо велик и силен Редедя", але переміг ворога і "вынзе ножь и зареза Редедю", заволодівши його землею і окняживши її ("дань възложи на касогы")⁶. У цій оповіді, що склалася, швидше від усього, в колі дружинників Мстислава, проглядаються прадавні фольклорні корені — пригадаймо оповідь тієї самої "Повісті" про герць юнака-кожум'яки з печенізьким богатирем, який також вирішив наслідок битви на користь Русі. З іншого боку, визначення наслідку бойовища єдиноборством богатирів (або ватажків військ) було поширеним у середньовіччі, і навіть більш пізньому: можна пригадати хоча б поєдинки Пересвета та Ослябі з татарськими богатирями на полі Куликовому... Для теми цієї статті важливо є та обставина, що внаслідок переможної війни з касогами Мстислав розширив територію свого князівства і зміцнив дружину добірними касозькими воїнами, про що свідчить подальша розповідь літопису. Тепер же повернемося на сім років назад — до часу кончини Володимира Святославича, що сталася, згідно із свідченням "Повісті временних літ", 15 липня 1015 р.

Як відомо, у "Повісті временних літ" і Новгородському першому літописі (чії відомості беруть початок у спільному джерелі) відсутня історично достовірна розповідь про боротьбу за владу між синами Володимира і його пасербом Святополком Ярополчичем, яка спалахнула відразу по смерті київського великого князя. Замість цього в літописах уміщена церковна легенда пізнішого походження, що приписала вбивство Бориса, Гліба і Святослава Володимировичів їхньому братові в перших Святополкові Окаянному⁷. Тим часом "Хроніка" саксонського єпископа Тітмара Мерзбургського, сучасника тих драматичних подій, недвозначно свідчить про те, що Святополк не вбивав своїх братів, а одразу ж по кончині Володимира вирвався з в'язниці, де його тримав вітчим, і втік до Польщі, до свого тестя Болеслава Хороброго⁸. Втеча Святополка була настільки поспішною, що йому довелося залишити в ув'язненні свою дружину, польську княжну, і без неї стати перед грізними очима крутого норовом краківського князя Болеслава! Де вже було йому розробляти і здійснювати плани вбивств спочатку Бориса, далі Гліба і, нарешті, Святослава — князів, що сиділи у різних і віддалених один від одного кінцях Руської землі. Все це б вимагало багато часу, а Святополк мав лише мить, щоб врятувати життя втечею. Адже він повстав проти Володимира, сидів на годину смерті того у київському "порубі". Виходить, Святополк не міг взяти участі в першому акті кривавої боротьби між синами Володимира Святославича, що настав у 1015—1016 рр.

А. Поппе вважає Бориса й Гліба синами порфірородної дружини Володимира Святославича Анни й припускає (а літопис дає для цього певні підстави), що на схилі років хреститель Русі хотів залишити престол Борисові, обійшовши старших синів і пасерба Святополка. Це й спричинило смертельну війну між нащадками Володимира⁹. Здається, є підстави пристати до цієї аргументованої думки видатного польського вченого.

Нашому літописові залишилася зовсім невідомою діяльність Святополка аж до часу смерті Володимира. Але з "Хроніки" Тітмара стало відомо, що між 1008 і 1013 рр. Ярослав одружив Святополка з дочкою Болеслава Хороброго¹⁰. В. Д. Корольок вважав, що той династичний шлюб, який знаменував укладення русько-польського союзу, стався не раніше 1009 р. " Згідно із свідоцтвом "Повісті временних літ", вітчим Володимир посадив Святополка в Турові¹¹. Це місто на околиці Київської землі було тоді невеликим і навряд чи Святополк був задоволеним. Тітмар розповідає, що коли Володимир Святославичу стало відомо, що Свято-

полк за підмогою Болеслава (певно, устами духівника польської дружини турівського князя Рейнберна) готується повстати проти нього, він наказав кинути усіх трьох до в'язниці¹³. Це одразу, за словами того ж таки Тітмара, призвело до загострення стосунків між Краковом і Києвом. У "порубі" Святополк досидів аж до моменту кончини вітчима. Рейнберн же незабаром по ув'язненні помер.

Для сюжету моєї розповіді уявляється особливо важливим таке свідчення саксонського історика: Володимир помер, залишивши свою спадщину двом синам, третій же втік до Польщі. Трохи далі Тітмар підтверджує, що влада київського князя була поділена між його двома синами¹⁴. Цим "третім" був, поза сумнівом, "польський зять" Святополк. Що ж стосується двох інших...

Висловлювалася думка, що у тексті Тітмара, "крім Ярослава, мова, здається, може йти ще про двох синів покійного київського государя - Мстислава і Бориса"¹⁵. Мені здається, що вони-таки дійсно були головними дійовими особами тієї трагедії, яка розігралася в 1015—1016 рр., незабаром по кончині Володимира Святославича. Але не єдиними.

Вірний своєму церковно-легендарному джерелу, складач "Повісті временних літ" пише, начебто взимку 1016 р. Святополк з Ярославом зійшлися в кровопролитній битві біля м. Любеча на Дніпрі. Опис битви витримано в фольклорному дусі. Святополк програв — і "бежа в Ляхы"¹⁶. Дійсно, Святополк побіг до Польщі, — але ще за рік до тієї битви. З ким же тоді Ярослав бився у Любеча? І чи брав взагалі Ярослав у ній участь? І, нарешті, чи відбулася сама ця битва, чи вона в літописі є породженням уяви тенденційного церковного оповідача, ще й відділеного від описуваних ним подій кількома десятками років?

Дехто з істориків, котрим відомі свідчення "Хроніки" Тітмара про втечу Святополка до Болеслава 1015 р., гадають, що Любецька баталія якщо й відбулася, то не 1016, 1019 р., коли дійсно вирішувалася доля київського стола в битві між Ярославом і Святополком¹⁷. До іншої думки схилився В. Д. Корольок: "У битві 1016 р. вирішувалася доля не Ярослава і Святополка, а Ярослава і якогось іншого його суперника на Русі"¹⁸. Вчений вважав, що цим суперником міг бути або брат Ярослава Мстислав, або їхній племінник Брячислав. Думаю, що Ярослав, так само як і Святополк, не брав участі в Любецькій битві. Кандидатура ж Брячислава не може розглядатися серйозно вже тому, що він належав до наступного покоління Ярославичів, через що його права на будь-який престол не могли визнаватися легітимними. До того ж він зовсім не згадується джерелами в оповідах про події 1015—1019 рр. (Перша згадка про нього в "Повісті" міститься лише під 1021 р.). Інша справа — Мстислав!

Варто, здається, нагадати читачеві розповідь Тітмара про кончину Володимира: князь помер, залишивши спадщину двом, не названим на ім'я саксонським істориком синам. Природніше всього буде припустити, що ними були Ярослав і Мстислав. Адже десятьма роками пізніше вони дійсно розділили між собою по Дніпру Руську землю¹⁹. Але таке припущення позбавлене фактичних підстав. Бо Ярослав, так само як Святополк, повстав проти батька 1015 р., відмовившись сплачувати данину від Новгороду Києву. До останнього дня життя Володимира Ярослав залишався його головним ворогом, і похід батька проти бунтівного сина зупинила лише смерть великого князя київського²⁰. Тому не варто й доводити, що Володимир в останні місяці життя просто не міг вважати Ярослава не те що одним з двох своїх головних наступників, а й звичайним наступником.

Ярослав і перед вчиненням ним заколотом мало пасував до ролі наступника Володимира Святославича. Адже він сидів його намісником у Новгороді Великому, віддаленому багатьма днями кінного шляху від Києва і подій літа 1015 р. Важко сумніватися в тому, що головним претендентом на престол батька був один з молодших синів Володимира — Борис, якого батько в останні роки життя явно виділяв серед своїх численних нащадків. Борис постійно перебував біля старіючого батька. На мій погляд, другим претендентом на роль наступника Володимира був Мстислав, котрий княжив тоді в Тмуторокані.

Про те, що Мстислав був старшим, а не молодшим братом Ярослава Володимировича, може посередньо свідчити та наполегливість, рішучість й упевненість у своїх правах посісти київський престол, які він так яскраво виявив у 1023—1026 рр. Мужній воїн, людина, безумовно, войовнича і запальна, він, тим не менше, не збирається силою оволодівати Києвом 1024 р., а обирає легальний шлях — пропонує себе у князі київському вічу: "Ярославу сушою Новегородом, приде Мстислав іс Тмутороканя Києву, и не прияша его кыяне. Он же шед седе на столе Чернигове" ²¹.

Мабуть, у Мстислава існували якісь підстави прагнути стати київським государем. Можливо, він вважав свої права на київський стіл більш легітимними, ніж у Ярослава, чи принаймні такими, що не поступались Ярославовим... Можна припустити, що його упевненість у цьому ґрунтувалася на заповітові батька, який залишився невідомим нашим літописам. Не виключено також, що претензії Мстислава на Київ (у тому разі, коли він був старшим братом Ярослава) підтримала якась частина верхівки столярного града (боярство і патриціат), котрі залишалися вірними принципів родового старійшинства при заміщенні князівського стола — він мусив дістатися старшому в роді. Через це можна гадати, що Мстислав сподівався на мирне вирішення на свою користь суперечки з братом за великокнязівський престол.

Але від якої б дружини Володимира Святославича не народився Мстислав, був він старшим чи навіть молодшим братом Ярослава, іншого кандидата на роль другого спадкоємця великого князя київського, згаданого в "Хроніці" Тітмара, як мені здається, просто не могло існувати. Тому з великою часткою вірогідності можна припустити, що в битві у Любеча 1016 р. зійшлися Мстислав і Борис. Певно, у ході цієї битви або після неї й загинув Борис. Важче уявити, коли і як загинув Гліб. Виходячи з власної інтерпретації "Еймундової саги", М. М. Ільїн вирішив, що убивцею і Бориса і Гліба був сам Ярослав ²². Однак його докази цього припущення не виглядають переконливими.

Якщо Борис загинув від руки Мстислава, то природно припустити, що вбитий на півночі Гліб упав від руки підсланого Ярославом з Новгорода Великого вбивці. Але й для подібної думки не існує яких би там не було доказів. "Еймундова сага" все ж таки являє собою фольклорний твір, тому її свідчення не можуть вважатися безсумнівними, якщо не знаходять підтвердження чи хоч би паралелей в історичних джерелах. Та повернемося до взаємин Мстислава з Ярославом.

На користь думки про старшинство Мстислава над Ярославом свідчить, здається, розвиток подій після того, як, не будучи прийнятим у Києві, вчорашній тмутороканський князь сів у Чернігові. Ймовірно, у прагненні стати "самовластием" Руської землі Ярослав, набравши найманців у Скандинавії, вирішив 1024 р. силою підкорити собі Мстислава. Та битва біля села Листвен поблизу Чернігова принесла перемогу Мстиславу. Ярослав змушений був тікати до Новгорода Великого. Літописець не забув при тому згадати, що "беяху Кыеве мужи Ярославле" ²³, тобто останній все ж таки утримав за собою столярний град Русі.

Згідно з розповіддю "Повісті временних літ", у Лиственській битві й після неї Мстислав виявив себе як справжній, ідеальний дружинний князь. Коли Ярослав кинув у бій головну ударну силу свого війська - дружину, що складалася головним чином з найманців-варягів, — Мстислав виставив проти неї ополчення, що складалося з його нових підданих — сіверян, а дружину приборіг для вирішального моменту бойових дій. І коли варяги були вже виснажені стійким опором ополченців, Мстислав увів до бою свою добірну дружину, приведену ним з Тмуторокані, що складалася, згідно із свідченням "Повісті", з касогів і хозар²⁴. Битва принесла повну перемогу Мстиславу. Ярослав за звичкою побіг до Новгороду. "Мстислав же, о свет завтра, виде лежачие сечены от своих север и варягы Ярославле, и рече: "Кто сему не рад!? Се лежит северянин, а се варяг, а дружина своя цела!"²⁵.

Лише дружинний князь, істинний нащадок Святослава, міг віддати перевагу перед своїми підданими-сіверянами етнічно, культурно і релігійно чужим найманцям, приведеним ним з Кавказу. Ці найманці були Мстиславу дорожчими від усього, оскільки становили його дружину, що була в розумінні князя такого типу й ударною силою в бою, і власним захистом, і апаратом збирання данини, вершення влади й суду на місцях. Ярослав був уже, як мовилося, людиною нового часу. Та це не завадило братам закінчити справу миром.

Слід віддати належне державній мудрості або тверезому зваженню сил Мстислава. Після Лиственської перемоги шлях до київського стола був для нього, здавалося, відкритий. Замість цього він послав до Ярослава у Новгород посла з пропозицією: "Сяди в своем Кыеве... А мне буди сия сторона". Травмований поразкою Ярослав не насмілювався повернутися до Києва до часу підписання угоди з братом. Лише через два роки "Ярослав совокупи воя многы, и приде Кыеву, и створи мир с братом своим Мстиславом у Городця. И разделиста по Днепръ Руську землю. Ярослав прия сю сторону, а Мстислав ону. И начаша жити мирно и в братолюбстве..."²⁶.

Як це не дивно, Ярослав, котрий жадав одноосібної влади на Русі й переміг у виснажливій війні Святополка, змирився з цим поділом південної Руської землі (а в угоді 1026 р. йшлося лише про неї) і не робив більше спроб підкорити собі Мстислава. Можливо, він побоювався військової сили і полководницького таланту брата. А, можливо, ще й тому, що Мстислав все ж таки мав права на верховну владу на Русі...

У суспільній думці свого часу (й це засвідчено літописом) брати вважалися співправителями Давньоруської держави, своєрідними дуумвірами. Лише 1036 р., коли помер Мстислав, літописець зміг констатувати: "Посемь перея власть его всю Ярослав, и бысть самовластець Русьстей земли"²⁷.

У тому дуумвіраті, навіть якщо виходити з виключно сприятливого до Ярослава тону літописця, брати були рівними. 1031 р. Мстислав допоміг Ярославу відвоювати у Польщі Червенські гради²⁸. Варто, здається, довіряти звістці пізнього Никонівського літопису під 1029 р.: "Ярослав ходи на ясы (осетинів. — М. К.) и взят их"²⁹ — поза сумнівом, допомагаючи Мстиславу, інтереси якого в Тмуторокані і взагалі на Північному Кавказі вимагали постійної руської військової присутності, а то й втручання.

З іншого боку, на мою думку, мир і спокій, що настали на Русі після угоди в Городці 1026 р., пояснювалися ще й тим, що суспільство і державність у східних слов'ян досягли більш високого, ніж раніше, рівня розвитку, коли підписаний між князями мирний договір міг діяти протягом

десяти років. Важко уявити собі подібне в Давньоруській державі ще 70-х років X ст., у часи чвар між Яро полком, Олегом і Володимиром Свято-славичами.

Давньоруське суспільство, насамперед панівна еліта, високо оцінило цю першу державну угоду між Рюриковичами, що визначила державну структуру і забезпечила мир та згоду в країні. Пам'ять про неї дожила принаймні до кінця XII ст. На цю угоду посилались у міжкнязівських відносинах як на правовий прецедент, її прагнули використати в своїх цілях Мономашичі проти Ольговичів у суперництві за київський великокнязівський стіл. У розпалі феодалної роздробленості, 1195 р. Рюрик Ростиславич київський (Мономашич) при підтримці Всеволода Юрійовича суздальського (теж Мономашича) став вимагати від Ярослава Всеволодича та інших Ольговичів "не искати отчины нашея, Києва и Смоленска, под нами, и под нашими детми, и под всим нашим Володимеримь (Володимира Мономаха. — М. К.) племенемь: како нас разделил дед наш Ярослав по Днепр, а Киев вам на надобе". На це Ольговичі відповіли, що не претендують на Київ, хоча мають такі самі права на нього, як і Мономашичі, бо, мовляв, "мы есмы не Угре, ни Ляхове, но единого деда есмы внуци"³⁰.

І це не поодинокий приклад використання угоди 1026 р. як правового прецедента. Більше, ніж за двадцять років перед тим, у кінці 1173 р., у Києві вокняжився інший Мономашич — Ярослав Ізяславич, фігура слабка і невиразна у політичному і воєнному відношеннях. Тоді глава Ольговичів, сильний Святослав Всеволодич почав вимагати у нього володіння ("части") в Київській землі. На це Ярослав гордовито відповів йому: "Чему тебе наша (Мономашичів. — М. К.) отчина? Тобе си сторона (Дніпра. — М. К.) не надобе!" Святослав же поча ему молвити: "Я не угрин, ни Лях, но одного деда есмы внуци, а колко тобе до него, толко и мне!"³¹

Раптова й несподівана для всіх кончина Мстислава покляла край цьому першому дуумвіратові на Русі: «Мьстислав изыде на ловы, разболеся и умре...". Нестор умістив натхненний панегирик цьому останньому дружинному государеві на Русі, що зумів пережити свій час: "Бе же Мьстислав дебел теломь, чермен (красен. — М. К.) лицом, великими очима, храбор на рати, милостив, любяше дружину по велику, именья не шадяше, ни питья, ни еденья браняше"³². Після цього Ярославу, нарешті, майже в 60-літньому віці, пощастило поставити під свою владу всю південну Руську землю, що, по суті, в середині XI ст. і була Давньоруською державою, принаймні, її ядром.

¹Мельникова Е. А. К типологии становления государств в Северной и Восточной Европе // Образование Древнерусского государства. Спорные проблемы. — М., 1992. — С. 39.

²Слово о полку Игореве. Под ред. В. П. Адриановой-Перетц. - М.; Л., 1950. - С. 9 (Литературные памятники).

³Повесть временных лет. Ч. 1. Текст и перевод. Под ред. В. П. Адриановой-Перетц. — М.; Л., 1950. — С. 83 (далі в посиланнях — Повесть временных лет) (Литературные памятники).

⁴Там же. — С. 56-57. Як встановлено більше сорока років тому, список синів Володи мира в "Повісті временних літ" складений за анонімним "Сказанием страсти св. мучеников Бориса и Глеба" близько 1072 р. Див.: И л ь и н Н. Н. Летописная статья 6523 г. и ее источник. - М., 1957. - С. 194-197.

⁵Там же. — С. 100. Див.: Л ихачевД. С. Комментарии//Повесть временных лет. Ч. 2. Приложения. - М.: Л., 1950. - С. 325.

⁶Повесть временных лет. - С. 99.

⁷Там же. - С. 90-95.

⁸Die Chronik des Bischofs Thietmar von Merseburg und ihre Korveiser Iьberarbeitung. Hrsg. von B. Holtzmann. VII, 73 // MGS SS. Nova Series. Berlin, 1935. Т. 9. Далі в посиланнях вказуватимуться розділ і параграф цього твору Тітмара.

- ⁹ Поппе Ф. Феодана Новгородская // Новгородский исторический сборник. Вып. 6.-СПб., 1997.-С. 116.
- ¹⁰ Thietmar. VII, 65.
- ¹¹ Корольюк В. Д. Западные славяне и Киевская Русь в X—XII вв. — М., 1964. - С. 217.
- ¹² Повесть временных лет. — С. 83.
- ¹³ Thietmar. VII, 72.
- ¹⁴ Ibid. VII, 73, 74.
- ¹⁵ Корольюк В. Д. Указ. соч. - С. 237.
- ¹⁶ Повесть временных лет. - С. 96.
- ¹⁷ Див., напр., серйозне дослідження подій на Русі 1015—1019 рр.: Ильин А. А. Летописная статья 6523 г. и ее источник. — С. 135—149.
- ¹⁸ Корольюк В. Д. Указ. соч. - С. 239.
- ¹⁹ Повесть временных лет. — С. 100.
- ²⁰ Там же. - С. 88-89.
- ²¹ Там же. - С. 99.
- ²² Ильин Н. Н. Указ. соч. - С. 156-169.
- ²³ Повесть временных лет. — С. 100.
- ²⁴ Там же. - С. 99.
- ²⁵ Там же. - С. 100.
- ²⁶ Там же.
- ²⁷ Там же. - С. 101.
- ²⁸ Там же.
- ²⁹ ПСРЛ. Т. 9. Летописный сборник, именуемый Патриаршею или Никоновскою летописью. - СПб., 1862. - С. 79.
- ³⁰ Летопись по Ипатскому списку. — СПб., 1871. — С. 462—463.
- ³¹ Там же. - С. 393.
- ³² Повесть временных лет. — С. 101.

О. І. ГУРЖІЙ (Київ)

Гетьман Іван Скоропадський *

3. Родинні справи. Гетьманські спадкоємці

Поступово по службовій драбині, хоч і не так успішно, просувався брат Івана Ілліча — Василь. У 1676 р. він, будучи підписком Генеральної військової канцелярії, стає довіреною особою І. Самойловича у письмових зносинах з царським двором. 1682 р. він був серед козаків Березинської сотні Чернігівського полку, які склали тоді присягу на вірність монархам Іоану та Петру Олексійовичам. Приблизно до початку 90-х років Василь вперше взяв шлюб з дочкою генерального осавула, а потім березнанського отамана Павла Грибовича. Дружина до листопада 1695 р. померла. 1697 р. джерела зафіксували перебування Василя Ілліча на ранзі березнанського сотника ¹⁰¹.

Користуючись родинними зв'язками і своїм становищем, він почав купувати значні земельні ділянки у місцевих жителів. Так, у двох жителів міст Городня і Березна за 20 талярів Василь Ілліч придбав "пляц" (1698 р.). Поблизу свого млина на березі р. Бречі заселив слободу Михайлівку, отримав на неї у Мазепи універсал в 1703 р. і володів "с пятьдесят год". Таким чином була "поселена чрез его ж, Василя Скоропадского, на купленной земли з греблею и з мельницами" в козака Киселевської сотні Олексія Самотуги слобода Ревнянська ¹⁰².

В період Північної війни 1700—1721 рр. він брав участь у козацькому поході під Старокостянтинів (1705 р.). Того ж року вдруге одружився. Між

*Закінчення. Початок див.: Укр. іст. журн. — 1998. — № 6; 1999. — № 1.

1709 і 1713 рр. зайняв ранг чернігівського полкового обозного. Мав почесне і авторитетне звання бунчукового товариша.

Жалуваною грамотою від 7 липня 1718 р., виданою на ім'я В. Скоропадського, за ним було закріплено декілька млинів, сіл і слобід у Чернігівському та Прилуцькому полках. Через особисті, "усердно радетелния, охотние и нелениво показанние труди, служби и заслуги" полкового обозного право на них довічно закріплювалося не тільки за власником, а і його дружиною і дітьми¹⁰³.

В середині 20-х років Василь Ілліч внаслідок отриманих у військових походах поранень став хворіти і був змушений залишити службу. 1727 р. він помер, залишивши синів Івана та Михайла¹⁰⁴.

Павло Ілліч, тривалий час перебуваючи в турецькому полоні, вірогідно, там і одружився, а потім привіз сім'ю в Україну¹⁰⁵. Про нього відомостей збереглося мало. Коли брат Іван вже був при владі, Павло став бунчуковим товаришем. Гетьманськими універсалами 1712, 1715, 1716 рр. затверджено за ним права власності на села Суличівка (32 двори), Стара Рудня (23 двори), Гута (11 дворів), Рудківка, греблю Рудянська з млинами на р. Бречі. Причому с. Гутою раніше володіли полковники чернігівські Ю. Лизогуб, згодом - П. Полуботок, а І. Скоропадський, ставши гетьманом, передав його братові. Суличівку Іван Ілліч відібрав у вдови родича І. Мазепи — Марії Яцинич. За два останніх села після смерті гетьмана виникла гостра суперечка між спадкоємцями¹⁰⁶. Відомо, що в чернігівському полку Павло протягом деякого часу збирав так званий покуховний податок, певна частка якого осідала в кишенях бунчукового товариша. Помер він на початку 40-х років, маючи сина Тимофія — також бунчукового товариша.

Широко відомою не лише в Гетьманщині, а й далеко за її межами, зокрема, на Слобожанщині, в Москві та Санкт-Петербурзі, стала дружина Івана Ілліча — Анастасія, яку в народі часто називали Настею, гетьманшею. Нерідко в Глухові вона приймала поважних гостей з Росії, втручалася в урядові справи. Займалася благодійною діяльністю, підтримувала православну церкву, на початку XVIII ст. заснувала Гамаліївський жіночий монастир¹⁰⁷. Маючи природні здібності й гострий розум, вона, однак, грамоти не знала^{III}.

Часто-густо завдяки високому статусу свого чоловіка Анастасія Марківна одержувала від старшин і російських сановників коштовні подарунки, користувалася в них повагою. Так, у грудні 1710 р. генерал-фельдмаршал граф Б. П. Шереметев з кур'єром надіслав Скоропадському 6 німецьких коней - "возников, карых, добрых, с шлеями и линейками, и с муштуками, и с тюками, и с возницами". Хотів подарувати і карету, але через поганий стан шляхів обіцяв зробити це пізніше. "Всевольможнейшей сожительнице" він передав гарний годинник "новой моды, да две матерій новой же моды — французскія золотая и серебряная да маленькую готоваленку, которая бывает всегда при покоех"¹⁰⁹.

На початку 1711 р. до царя надійшов черговий наклеп на сім'ю Скоропадських, в якому її звинувачували у неблагонадійності. Поширювалися чутки, ніби Настя не радила чоловіку їхати до Глухова в листопаді 1708 р., але він її не послухав. Одержавши звістку про політичний наклеп "некоторых непостоянных людей" (причому підлеглих), володар булави перебував у стані "не без подозрения и печалі".

Зокрема, представник царського уряду при гетьмані Ф. Протасьєв 11 січня доповідав з Глухова про свідчення старшини Данила Забіли, який твердив, що Скоропадський свого часу був у "согласии с Мазепою и протчими"^{III}. Проте канцлер Г. І. Головкін заспокоїв гетьмана: "Царское

величество... на Вашу верность есть надежен и безосновательным никаким доносам поверено не будет, а ежели какія лжесплетенныя на Вас от кого плевелы будут, то воспріймут себе по розыску мести по их заслугам" ^ш.

Обіцянки Головина підтвердилися того ж року. В березні Іван Ілліч послав гінця Костянтина Генваровського в супроводі кількох козаків у державних справах до Москви. По дорозі у них виникла потреба замінити підводи, і вони звернулися за допомогою до калузького коменданта й воеводи П. К. Зибіна. Російський чиновник відібрав у посланця "подорожній лист", одного козака узяв під варту, а на гетьмана, не визнаючи його влади, наговорив "непристойні слова". Підвод, зрозуміло, не дав і порадив надалі такі питання вирішувати через Сенат, зокрема, представника Москви в Гетьманщині Федора Протасьєва. Скоропадський написав у Сенат скаргу з цього приводу. Почалося слідство. Зрештою, Зибіна суд взяв "на изязаніє" й вирішив під конвоем направити в гетьманську резиденцію "для большого наказанія".

Проте Іван Ілліч, задовольнившись суворим судовим рішенням, у березні 1713 р. просив вищих урядовців Росії пом'якшити вирок і не хотів мати справу з кривдником. Це він пояснив релігійними мотивами - всепрощенням і тим, що був великий піст. "А яко сам Господь Бог, дав нам образ до оставленія долгов, повелел всякому отпущати вину, так и я, по должности моей христіанской ... и ему, Зыбину, в сіє постное время не отре клея сотворити прощениє". Петро I видав указ про розжалування воеводи і "за обиду посланцу гетмана" присвоїв все його майно ¹¹².

Слід визнати, що І. Скоропадському було притаманне співчутливе ставлення до чужого горя і страждань. Так, 8 серпня 1712р., перебуваючи в с. Гамаліївці Ніжинського полку, він пише листа глухівському сотнику - своєму шурину, в якому висловлює співчуття з приводу втрати ним дочки, що ще навіть не отримала "благословенія родителского" (не вийшла заміж?). Він заспокоює родича, переконуючи, "...ибо на то воля господня" из.

Мабуть, вік брав своє, а релігійні питання дедалі частіше полонили розум і душу першого за статусом подружжя в Гетьманщині. 8 грудня 1713 р. володар "обоих сторон Днепра", порадившись з дружиною, офіційно звернувся до сюзерена з проханням дати дозвіл на заснування поблизу Глухова жіночого монастиря. Ініціатором цієї акції виступила Анастасія, але з "его, гетманскаго, согласія". Вона ставила за мету "умноженія хвалы Божіей". Засновуючи монастир, жінка планувала "в нем благочестивого житія инокинй, сколько возможно будет, населити". Було визначене місце для нього — пустир під назвою Харлампієве, за 30 верст від міста. Анастасія навколо того місця "своею собственною суммою купила" декілька млинів і угідь, а чоловік 1 грудня того ж року видав відповідний універсал ^ш.

Щоправда, деякі джерела виникнення Гамаліївського Харлампієвського жіночого монастиря датують 1702 р., можливо, тому, що його будівництво було розпочате раніше, ніж зазначалося у згаданому нами гетьманському листі й універсалі.

Петро I дав "добро" на такий "богоугодний" захід і видав жалувану грамоту. За це засновники обіцяли йому "пренесенія безкровной жертвы о многолетнем здравіи и царствованіи его царскаго пресветлага величества".

Крім придбання млинів і ґрунтів для монастиря, Анастасія на власні кошти побудувала винокурню, заклала сад, подарувала батьківський спадковий хутір Дубочаївський, а також пожалувала селища ("приселки") Яблуновиць, Білошапка, Дейтанівка, Сергієвка "с людьми, там же на куп-

лених кгрунтах поселенними» у Прилуцькому полку, які були відібрані у "зрадників" - старшин Горленків¹¹⁵.

7 липня 1718 р. Петро I видав Скоропадським жалувану грамоту на збудований в Ніжинському полку жіночий монастир, "називаемою харлампіевской пустинній". Нею він підтвердив всі права на монастирські угіддя й млини¹¹⁶.

Після смерті гетьманші монастиреві перейшла значна частина її численних маєтків. Наприклад, у Ніжинському полку Глухівської сотні це слобода Гамаліївка, села Локотки, Палейка та ін.¹¹⁷

Ймовірно, до Бога Іван Ілліч, крім усього іншого, звертався через незадовільний стан здоров'я. З листа Б. П. Шереметева від 25 травня 1713р. дізнаємося, що гетьман "своєю персоною за болезнію поднятись" не може¹¹⁸. Щоправда, незважаючи на хворобу Скоропадського, високий російський урядовець звертається до нього з проханням — бути "восприємником" (хрещеним батьком — ?) тільки-но народженої його доньки Наталії, як раніше сина Петра (17 січня 1714 р.)¹¹⁹.

9 вересня 1714 р. Іван Ілліч був у "Харлампеевой пустинице", де не тільки набував духовного спокою, але й займався світськими справами - видавав універсали окремим можновладцям на маєтки та "послушенство" посполитих¹²⁰.

Впродовж багатьох років не додавали наснаги й здоров'я Скоропадському, а навпаки, нервували й відволікали його від розв'язання термінових державних проблем постійні репресивні заходи царського уряду, особисто монарха, щодо колишніх "зрадників" - мазепинців. Розгляд їх персональних справ, почавшись з моменту переходу І. Мазепи на бік Карла XII, не закінчився навіть тоді, коли Іван Ілліч помер. Час від часу керманіч змушений був повертатися до них, потрапляти в конфліктні ситуації. Втручалася в цей аспект діяльності чоловіка й дружина, внаслідок чого нажила не одного ворога серед старшин. Заручників Петро I, безперечно, використовував для політичного тиску на поведінку місцевої соціальної еліти, впливу на її свідомість, забезпечував собі таким чином "тил".

Однією з репресованих "в приключившемся деле мазепиной измены" стала дружина, а незабаром удова колишнього ніжинського полковника І. Обідовського — Ганна. Певний час вона перебувала в Полтаві під вартою. В березні 1710р. цар через Г. І. Головкина, а той, у свою чергу, — Скоропадського дозволив їй переїхати до Глухова й жити там "повольно, без караулу". Заборона переїздів, навіть тимчасова, до інших населених пунктів, зрозуміло, передбачала встановлення нагляду за опальною полковницею з боку гетьманської родини¹²¹.

1712 р. у резиденції перебувало чимало "изменничих родственников", яких утримували на спеціально відведеному "польском дворе". Тут були дружини й діти старшин Чуйкевича, Новицького, Максимовича, Зеленського, Покотила, Г. Гамалії, Гречаного та інших. Царський уряд вирішив відправити їх на заслання до Москви як "колодників". При цьому хитромудрі сановники з Росії утримання заарештованих значною мірою поклали на них самих. З цією метою вони мали посилати за продуктами в Малоросію своїх людей¹²².

Ставлення царату до "приличившихся в измене" запорожців було значно гірше, а заходи — жорстокішими. Наприклад, 1713 р. двох з них - Федора Несталія та Івана Куценкова (Куценка) за рішенням "Приказа Малья Росії" та Сенату заслано в Сибір¹²³.

Того ж року додаткове напруження в регіоні викликала гучна справа про арешт і утримання під вартою чернця Мгарського лубенського мо-

настиря Дамаска, який звинуватив все малоросійське духовенство "в єдиноміслиї с Мазепою" ¹²⁴. Виходило, що Мазепа помер кілька років тому, а ідеї його продовжували поширюватися.

1715 р. "на вечное житие" в Москву відправлено колишнього прилуцького полковника Дмитра Горленка (1693—1708 рр.) "с товарищи" ¹²⁵, який прославився ще на початковому етапі Північної війни. Родинні маєтки його сім'ї давно забрали Іван Ілліч і Анастасія Марківна, брат останньої Іван Маркович і зять Ксендзеровський. При цьому ігнорувалася та обставина, що брат гетьманши свого часу перебував "при противной стороне его царскаго величества", але згодом став полковим суддею. А зять був у Мазепи упокоївником ¹²⁶.

Того ж року було допитано служника чернігівського полковника П. Полуботка — Ф. Стичинського, який "непристойно" висловлювався на адресу І. Скоропадського та "великоросіян" ¹²⁷.

Наведені факти переконливо свідчать, що справа й ідеї Мазепи не минули безслідно для України: невдоволення народних мас діями російських урядовців зростало, набувало масового характеру. Щороку в Гетьманщині бували посланці репресованих і засланих у Москву мазепинців ¹²⁸. Ізолювати їх від народу, а отже, призупинити поширення інформації про засланих не було можливості.

Тим часом підросла дочка Івана Ілліча та Анастаса' — Уляна, яка народилася 9 березня 1703 р. Коли їй виповнилося 13 років, мати почала думати про гідний посаг й звернулася щодо цього безпосередньо до цариці Катерини Олексіївни, на що отримала відповідні запевнення ¹²⁹.

1718р. Скоропадський, ніби бажаючи ще за життя бачити свою дочку щасливою в шлюбі, звертається до Петра I за дозволом на такий крок. Пошук молодого мав вестися в Україні "из тамошних, за кого Бог повелит". Сюзерен наполіг, щоб чоловіком 15-річної дівчини було обрано великоросійського чиновника. Вибір припав на сина улюбленця монарха — Петра Петровича Толстого.

В січні гетьман поїхав свататись у Москву в супроводі полковників Павла Полуботка, Андрія Марковича, Михайла Милорадовича, генеральних писаря Семена Савича і бунчужного Якова Лизогуба, племінника Михайла, деяких бунчукових товаришів й 200 козаків. Він привітав царя з поверненням з чужих країв. Цар, у свою чергу, обдарував володаря булав, який розмістився в будинку графа Рагузинського і мав почесну варту — роту солдатів. Гостям призначили щедрі продовольчі й грошові "дачі" ¹³⁰.

Проте Петру I вдалося поєднати святкові урочистості з жорстокими репресіями. На той час його син від першого шлюбу — Олексій при підтримці свого шурина імператора "Священної Римської імперії", австрійського монарха Карла IV, перебуваючи за кордоном, виступав проти батька. За дорученням царя П. Толстой і О. Рум'янцев виманили Олексія Петровича з Неаполя і умовили повернутися до Москви, де 3 лютого відбулася його перша зустріч з батьком. А вже через кілька днів (14 лютого) Петро I змусив сина зректися права на престол і видав відповідну грамоту.

Почалися численні допити, катування і страти прибічників царевича, серед них — ростовського єпископа Демида (Досифея), інших представників духовенства і сановників (Глебова, Кикіна та ін.) ¹³¹. Причому гетьман і його почет стали безпосередніми свідками тих подій. Ось як описав їх свідок, один із зачинателів національної мемуаристики Я. А. Маркович (1686-1770), майбутній наказний лубенський полковник і генеральний підскарбій. "В феврале Александр Васильевич Кикин, ближайший двору государевому, — читаємо в щоденнику старшини, — за то, что подмовил царевича Алексея Петровича уйти из С.-Петербурга до

цесаря, казнен был на Москве: руки и ноги ему ломано и голову, отмявши, на пол сложено. Также и Досифея, епископа ростовского, розстригши, казнено, а тело его спалено. Тогда ж Степана Глебова живаго на железный кол ссажено. А тое чинилось при гетмане в Москве" ¹³². Царевича також засудили до смертної кари. Тоді ж заарештували "за якую-то вину" київського митрополита І. Кроковського та архімандрита печерського І. Сенютювича ¹³³.

Крім того, Петро I домагався, щоб поважні малоросійські гості висловили власний погляд на ці події. Вони тактовно відмовилися, пояснюючи, що "судить сына с отцом и своим государем они никакой власти ни имеют, да и никто из сограждан в таком важном деле безпристрастным судією быть не может" ¹³⁴. Д. Бантиш-Каменський вважав, що ці слова належать гетьману. Історик наголосив: "Не менее делает чести Скоропадскому, что он, презрев опасности, решился говорить языком правды!" ¹³⁵.

Проте Петро I доручив стольнику кн. А. Хотетовському їхати в Гетьманщину з царськими грамотами, щоб духовенство і світські "чини" в усіх містах привести до присяги "в признаній изданного 3 февраля государственного Манифеста о лишении наследства царевича Алексея Петровича и о определении наследником всероссийского престола царевича Петра Петровича" ¹³⁶. Така присяга була дана, й відповідні документи передані монарху ^ш.

У великий піст на запрошення царя Іван Ілліч з рідними та близькими приїхав до Санкт-Петербурга, де "при великой милости государевой найд овал ся". Саме там 21 травня за бажанням володаря булави йому даровано довічно жалуваною грамотою: м. Короп з навколишніми селами Краснопілля, Рожествене, Білка, Городище з хутором Бахматським, лісами, ланами і млинами в Ніжинському полку; села Сасинівка, Кочурівка, Сопич і Липовиця, волость Биковська (Биховська) "со всеми селами и приселками", в Глухові — двір гетьманський, хутір на Красній горі з городом — в Прилуцькому та Лубенському полках, а також великі маєтки в Стародубському й Чернігівському полках.

Документ на власність видано за "непоколебимую показанную" вірність цареві, "радетельные труды в воинских действиях против неприятелей, шведов, також и изменников". Грамота надавала право на "вечное неотъемлемое владение" не тільки Івану Іллічу, а й дружині, дочці Уляні і "от ных потомству мужеска и женска полу". 1727 р. у Анастаса Марківни грамота була відібрана в зв'язку з описом тих маєтностей. Тривалий час вона зберігалася в Трактатній палаті під № 9 ¹³⁸.

Як свідчить Я. Маркович, 16 липня, коли Петро I відбув у державних справах "на море", гості з Гетьманщини почали збиратися додому і виїхали з Санкт-Петербурга 23 липня. До Глухова вони приїхали 22 серпня, в п'ятницю, перед заходом сонця. Д. Бантиш-Каменський запевняє, що сталося це в перших числах серпня ¹³⁹.

Щодо весілля гетьманської дочки з П. П. Толстим старшина підтвердив: відбулося воно за волею і сватанням царя та цариці. Офіційне святкування його проходило 12 жовтня в Глухові. З нареченим приїхали свати: старший брат Іван Петрович і двоюрідний брат Борис Іванович з багатьма "особами великоросійськими".

Наступного року зять Івана Ілліча, перебуваючи в гостях у Г. І. Головкина в Санкт-Петербурзі, "пожалуван" монархом у ніжинські полковники ¹⁴⁰. Д. Бантиш-Каменський помилявся, коли написав, що це був "первый пример россиянина, возведенного в чин украинский!".

В березні 1720 р. у Ніжин приїхали кн. О. Д. Меншиков і генерал-губернатор Санкт-Петербурга. В містечку Шептаки вони зустрілися з гетьманом і мали приватну бесіду. На початку травня в Гадячі пройшла розширена нарада, в якій взяли участь, крім названих вище, вся генеральна старшина та полковники. Причому до міста гетьман приїхав з Глухова дуже хворий: "немошным от болезни подагричкой, так и оттуда повернулся весьма ослабый и едва в Глухове по воле до первобытного здоровья пришел" ¹⁴¹. Залишив межі Гетьманщини Меншиков на початку липня.

Одужавши, Іван Ілліч відрядив у грудні в північну столицю Росії генерального осавула В. Жураховського, полкових обозного прилуцького М. Огроновича й суддю гадяцького Г. Граб'янку від імені всієї України "с прошенієм о милости в нуждах малороссійских". 18 грудня в тому напрямку поїхав П. П. Толстой, щоправда, у приватних справах.

Стан здоров'я гетьмана викликав побоювання. Однак у січні 1722 р. він рушив до Москви, щоб визначити остаточно статус українців у складі Російської імперії. 3 січня, зазначив у своєму "Діаріуші" М. Ханенко, "по отправленной в церкве Святой Анастасіи Божественной литургии и молебня о путешествіи кушал ясновельможный обед в дому, а потом зараз отъехал совсем с Глухова, забераючи путь к Москве, до Кочеровки, маетности своей, куда прибыли уже поздно" ¹⁴². До столиці разом з Іваном Іллічем виїхали його дружина, генеральні писар Савич і обозний Я. Лизогуб, ніжинський полковник П. Толстой.

5 січня вони були в Севську, де їх ще перед містом зустрів місцевий уповноважений "секретарь с прочими". 10 січня, відвідавши багато населених пунктів, де влаштовувались розкішні багатолюдні обіди, кортеж на чолі з гетьманом досяг Волхова. Тоді Іван Ілліч написав листа Михайлу Скоропадському, який на той час перебував у Москві, з проханням заздалегідь потурбуватися про гідний прийом. З Волхова через Бельов, де володарю булави "кланялися" бурмистри та інші урядовці, Калугу, с. Тарутин — власність кн. О. Л. Нарішкіна І. Скоропадський 18 січня підїхав до Москви. Увечері його прийняв на своїй квартирі дійсний його царської величності таємних справ радник і кавалер П. А. Толстой. Наступного дня гетьманське подружжя відвідали П. В. Курбатов і О. Д. Меншиков. Тоді ж гетьман з дружиною побували у Г. І. Головкина, де обговорили питання про збирання коштів на "обитель" Києво-Печерську, потреби малоросіян тощо.

За кілька місяців Іван Ілліч з Анастасією Марківною побували в Кремлі, царських палатах, спілкувалися з впливовими особами: сенаторами, міністрами, генералами, архієпископом Великого Новгороду Феодосієм Яновським, архієпископом псковським, нарвським й ізборським Феофаном Прокоповичем та ін. Майже щодня мали місце взаємні вияви "симпатій" - вручення подарунків, влаштування банкетів, маскарадів. Святкували підписання Ніштадтського мирного договору між Росією й Швецією 1721 р. й проголошення Петра І імператором. "Чернігівський літопис" зазначив, що "болшое того ж мира торжество и выставлен был ферверк с различными огнями, привеликим коштом; там же, в Москве, в машкараде гуляючи, чрез увесь мясоед и чрез сырную неделю ездили короблями й иными суднами по улицам, медведями, собаками и свиньями, з немалим зрящего народа удивлением" ¹⁴³. У царському палаці в Преображенську Катерина Олексіївна власноручно, "в знамені своей милости, конферовала (подарувала. — О. Г.) ясновельможной пане гетмановой портрет своей особы" ¹⁴⁴.

В червні стан здоров'я Івана Ілліча значно погіршився. Через хворобу, "що раз горше ширачоюся", 29 червня він навіть не зміг бути присутнім

на молебні в церкві св. Миколая. До Глухова володар булави повернувся хворий, знервований і невдоволений тим, що не спромігся відстояти пільги для українців. За свідченням Я. Марковича, це сталося в липні. Проте М. Ханенко писав, що 1 липня "его милость пан Полуботок, полковник чернеговській, который без бытности ясневельможного в Малой России, з полеценья его рейментарского (тобто згоди гетьманської. - *О. Г.*) всякими ведал и управовал порядками, з донесенієм о том своем правительстве прибыл до Глухова и ясневельможному болезненному кланялся" ¹⁴⁵. Отже, в свою резиденцію Скоропадський прибув раніше.

Тим часом у Гетьманщині поширювалися чутки, що через хворобу керманич вирішив передати булаву зятю — П. Толстому. Зокрема, про це розповідав у Стародубі козак Лаврін Тарасевич ¹⁴⁶.

Іван Ілліч готувався до смерті. 2 липня він підписав, "хочай уже слаб велми был", заповіт — "тастамент" на маєтки, гроші й інші цінності. Його ж у присутності гетьмана підписали П. Полуботок, С. Савич, В. Жураховський, А. Маркович та деякі інші старшини. Більшість майна він заповів дружині Анастасії, хоча не забув і про інших родичів, зокрема, меншій дочці Уляні записав 4 тис. крб., старшій — Ірині, братам Василю і Павлу, "малжонке" пані Євдокії Черниш — по 3 тис., певні кошти одержали і діти його братів ¹⁴⁷. Після цього І. Скоропадський спромігся підписати ще один лист. Наступного дня о 6 годині пополудні його не стало.

4 липня "при жалобных музыки войсковой играх" тіло покійного внесли до церкви св. Миколая "мурованной", відправили літургію, під час якої вдова "омлела, для великого жалю и плачу". З почестями його поховали на території заснованого Скоропадським Гамаліївського монастиря ¹⁴⁸.

6 липня Генеральна військова канцелярія повідомила київського війта, магістрати і поспільство про смерть керманича Гетьманщини. Провідні старшини С. Савич, П. Полуботок, І. Чарниш, А. Маркович звернулися до імператора з проханням, щоб він "своим милостивим указом по давних правах и порядках и статях наших украинских (!), волними голосами нового, кого... пошлет, избрати гетмана". Це треба здійснити, на думку дописувачів, для того, "дабы в нынешнее между гетманством время порядки и дела всякие Малороссийской отчизни нашей своим обыкновением, а не переменным образом были отправованы без жадной помешки..." ¹⁴⁹

При цьому гетьманом вони пропонували обрати П. Полуботка, кандидатуру якого Петро I відхилив ще в 1708 р. За підтримкою старшини звернулися в усі полки. Однак монарх відповів категоричною відмовою, а багато ініціаторів такого вибору, в тому числі наказний гетьман Полуботок, опинилися за ґратами.

Залишившись без "ясневельможного" чоловіка, Анастасія Марківна офіційно втратила й політичну владу. Однак встановлені свого часу зв'язки дали їй змогу відігравати певну роль у суспільному житті Гетьманщини й не тільки. Вона, її рідні й близькі продовжували постійно їздити в Москву, бувати при царському дворі. Останній раз всевладна гетьманша відвідала столицю в рік своєї смерті - 1729. Взаєминам з російськими впливовими сановниками не перешкоджав навіть той факт, що родина Скоропадських тривалий час була "в подозрени" через справу П. Полуботка. До вдови у Глухів приїжджали на обіди та вечері князі, княгині, урядовці з Росії й місцеві старшини ¹⁵⁰.

Оразу після смерті Івана Ілліча його дочка від першого шлюбу Ірина, яка була дружиною бунчукового товариша Семена Лизогуба, розпочала судовий процес проти "мачехи Настасії — гетманши", звинувачуючи її в захопленні всіх маєтків родини Скоропадських, навіть тих, що царською

грамотою були жалувані ще до шлюбу батька з Анастасією Марківною. Більшість їх знаходилась у Чернігівському полку і свого часу цар закріпив право власності на них за Іриною та її матір'ю — Пелагеєю Никифорівною "довічно". Старша дочка колишнього володаря булави вимагала справедливого поділу всіх батьківських спадкових маєтностей між сестрами і матір'ю¹⁵¹.

За даними Ірини Іванівни, маєтки Скоропадських у Чернігівському полку, через які й виникла суперечка, давали в рік від 1 до 2 тис. крб. прибутку. Втрачати їх вона не хотіла, тому подала скаргу в Малоросійську колегію в Глухові, а також цареві¹⁵².

Іменним указом справу було доручено розглянути в Сенаті, що й зробили 11 червня 1723 р. Однак за браком свідчень і документів прийняття остаточного рішення відклали для більш детального з'ясування питання. Вивчити його на місці доручили генеральним старшинам, які мали потім доповісти про хід розгляду в Малоросійській колегії, а звітти повідомити Сенат. Хоча Анастасія Марківні наказали "не інтересоватися" землями, купленими падчеркою за власні гроші чи набутими її матір'ю, суперечка за них продовжувалася протягом 20-х років. Нею займалися не тільки старшинська адміністрація, а й урядовці Росії, зокрема, канцлер Головкін¹⁵³. Як свідчать архівні матеріали, Ірина Іванівна була змушена доводити свої права на с. Івашків "з полями и сеножатми", три шинкові двори в селі, "на шляху" і в Чернігові, а також млин під містом, виділені їй батьком як посаг 1715 р.¹⁵⁴

Гетьманша вважала себе особою недоторканною для місцевих можновладців, тому ігнорувала навіть рішення Генеральної військової канцелярії щодо її взаємин з людьми в поземельних справах¹⁵⁵.

У 1724 р. відповідальні старшини провели слідство про кількість та розташування маєтків "вельможної" Анастасії Марківни і довели, що багатьма вона володіє незаконно, а іншими — відповідно до жалуваної грамоти від 12 травня 1718 р.¹⁵⁶

Ставши гетьманом, Д. Апостол (1727—1734 рр.) почав домагатися ослаблення влади вдови Скоропадського. З цією метою 11 листопада 1728 р. він звернувся з чолобитною в Колегію іноземних справ, де порушив питання про її підпорядкування своїй юрисдикції¹⁵⁷. В свою чергу, вдова категорично заявляла, що, мовляв, у царській грамоті є гарантія її непідсудності старшинам. Тому всі скарги на неї (а їх було чимало) повинні подаватися безпосередньо на ім'я імператора. В 1730 р., після смерті колишньої гетьманші, Апостол наполягав на поверненні на гетьманський ранг маєтків, якими незаконно володіли Анастасія Марківна з дочкою Уляною¹⁵⁸.

Про останні хвилини життя Анастасії Марківни її племінник Я. Маркович записав 19 грудня 1729 р.: "Тетка моя, ... сего утра години с полночи 7 минут 40, временное сіе окончила житіє, при христіанской доброй рефлексії; ибо перед кончиною Господа Бога от сердца призывала и наконец сказала: "О тяжкая временная жизнь, о вечная будущей радость". Лікар, який прибув з Стародуба, констатував, що вона померла від "гарячки". На той час дочка її Уляна перебувала в Москві¹⁵⁹.

Із заповіту Анастасії Марківни, записаному з її слів за два дні до смерті, дізнаємося, що вона була людиною дуже набожною. В цьому документі вона так висловилася про Івана Ілліча: "Покойный муж мой ... в последнем своем тестаменте прежде кончины своей пред Богом сердцеведцем засвидетельствовался, что не во множестве онаго имения, то есть денег и других движимых пожитков по себе оставил и вин ради, в том же завещательном его писаній докладно положенных, для того по смерти

своей любопытно (!) всякому оных взискывать и мятежей наносить домашним запретил (!), под опасением суда Божия". Там також повідомлялося, що монастир "Харлампієвой пустыни" добудовується, а також йдеться про трьох дочок "наших" ¹⁶⁰. На поділі майна між сестрами на три рівні частини 1723 р. наолягала й Ірина Іванівна ^{III}. Однак про третю дочку гетьманської сім'ї в джерелах й історичній літературі є мало відомостей. Спадкоємницею всього майна вона оголосила "меншу дочеръ нашу Юліану".

Поховали Анастасію Марківну на території її улюбленого монастиря — Гамаліївського. Там згодом опинився і прах дочки Уляни (померла 13 березня 1733 р.). До речі, після смерті матері, в 1730 р., вона "поступилася" своїй сестрі Ірині маєтками в Чернігівському полку — селами Буровка, Дроздовиця, Вихвастів, Івашкове та ін. ¹⁶²

Про інших родичів Скоропадських маємо такі відомості. Останній представник гілки найменшого брата Івана Ілліча — Павла потрапив у турецький полон, де взяв шлюб з туркенєю. Після цього він "постригся" в ченці й передав усе майно і угіддя спадкоємцям брата Василя. Син останнього — Михайло, спочатку одружений на кн. Четвертинській, другий шлюб узяв з дочкою Д. Апостола. У 1727 р. брав участь у так званому Гілянському поході, але швидко повернувся з нього. 1739 р. — учасник Хотинського походу. Генеральним підскарбієм став у 1741 р., а через три роки від імені всієї старшини в Глухові вітав імператрицю Єлизавету, 1751 р. — гетьмана К. Розумовського. Помер 1758 р.

Іван Михайлович Скоропадський — один з небагатьох старшин, який відмовився підписувати "петицію" про затвердження за Розумовським спадкового володіння булавою. 1767 р. його обрали депутатом Катерининської комісії з складання "Нового уложения". Російський полководець, дипломат і державний діяч П. О. Рум'янцева-Задунайський сказав про нього Катерині II так: "...При всех науках... остался казаком". Іван Михайлович виношував мрію здобути гетьманську булаву. Цариця ніби зауважила, що він у Москві вів себе немов вовк, ні з ким з "столичних" не хотів знатися. Помер у 1782 р. ¹⁶³

1913 р. датується таємне повідомлення Департаменту поліції про складання у Києві петиції на ім'я члена Державної думи від соціал-демократичної фракції Г. І. Петровського з приводу автономії українців і "порицання" виступу в Думі депутата П. Скоропадського з національного питання ¹⁶⁴. Павло Петрович Скоропадський став у 1918 р. гетьманом України.

Таким чином, документальні матеріали другої половини XVII — першої половини XIX ст., виявлені нами, не підтвердили думку деяких вчених про польське походження роду Скоропадських. Можна припустити, що його перші представники були українцями. Протягом півтора століття, починаючи від Хмельниччини і кінчаючи скасуванням національної автономії царатом, Скоропадські стали не лише свідками, а й безпосередніми учасниками виникнення, розвитку та поступового занепаду Української козацької держави. Формування суспільно-політичних поглядів Івана Ілліча пройшло кілька етапів під впливом керманічів Лівобережної Гетьманщини І. Самойловича та І. Мазепи. Будучи володарем булави "обох боків Дніпра", він постійно прагнув зберегти козацький устрій, встановлений ще за гетьманування Б. Хмельницького. Відстоюючи давні права і вольності українців, неодноразово він посилався на нормативні акти, прийняті великим Богданом, а згодом підтверджені наступними гетьманами. Входячи до числа прихильників І. Мазепи, Іван Ілліч крок за кроком йшов від звичайного виконавця (шоправда, досить умілого) чужої

волі до керівника держави. Він добре був обізнаний з автономістичними устремліннями видатних діячів того періоду, зокрема, І. Виговського (бо обговорював у вузькому колі умови Гадяцького договору 1658 р.) та П. Орлика, з яким листувався.

Однак не варто ігнорувати могутній, переважно негативний вплив російського монарха та його поплічників на І. Скоропадського. Вважаємо, помиляються історики, які пояснюють всі негаразди в країні, що сталися за його правління, лише вадами гетьмана. Навіть через багато поколінь на вчинках козацьких старшин позначалися наслідки тоталітарного репресивного режиму Петра І. Наприклад, у с. Сокиринці на пам'ятнику одному з представників відомого в Гетьманщині роду Ґалаганів прилуцькому полковнику Григорію Ґнатовичу родичі й близькі зробили такий напис — "епітафійон", що характеризував добу, коли він народився:

"Рожден от Рождества Владыки Семь
сот шестнадцатом годе, Когда был
страшен Петр Великий -И на земли и
на воде..."¹⁶⁵

Тому, коли говорити про суспільно-політичну і військову діяльність І. Скоропадського, ці чинники необхідно обов'язково враховувати.

- ¹⁰¹Модзалевский В. Л. Малороссийский родословник. - Т. 4. — С. 662.
¹⁰²Генеральное следствие о маенностях Черниговского полка. — С. 114, 117.
¹⁰³Там же. - С. 575-578.
¹⁰⁴ЦДІА України, ф. 1219, оп. 2, спр. 976, арк. 84 зв.
¹⁰⁵Лазаревский А. Люди Старой Малороссии. — С. 730.
¹⁰⁶Генеральное следствие о маенностях Черниговского полка. — С. 409-424.
¹⁰⁷Летописец или описание краткое знатнейших действ и случаев... // Сборник летописей, относящихся к истории Южной и Западной Руси... - С. 56.
¹⁰⁸Лазаревский А. Описание Старой Малороссии. — Т. I. — С. 36.
¹⁰⁹Материалы для отечественной истории: Изд. Михаил Судиненко. — К., 1855. — Т. 2. — С. 345.
¹¹⁰ЦДІА України, КМФ-7, оп. 1, спр. 2219 (10). 1712 р., арк. 1.
¹¹¹Материалы для отечественной истории. - Т. 2. - С. 167.
¹¹²Источники малороссийской истории. — Ч. 2. — С. 270—273.
¹¹³ЦДІА України, ф. 1219, оп. 2, спр. 1083, арк. 1.
¹¹⁴П у л е М. Малороссийские эмигранты при Петре Великом // Вестник Европы. — СПб., 1872. - Т. 3. - С. 77-78.
¹¹⁵Там же. - С. 78-79.
¹¹⁶Генеральное следствие о маенностях Нежинского полка. — С. 315—318.
¹¹⁷Там же. - С. 47.
¹¹⁸Материалы для отечественной истории. - Т. 2. - С. 384.
¹¹⁹Там же. - С. 392.
¹²⁰Генеральное следствие о маенностях Черниговского полка. — С. 250—251.
¹²¹ЦДІА України, ф. 1219, оп. 2, спр. 976, арк. 1.
¹²²Там же, КМФ-7, оп. 1, спр. 2215 (6). 1712 р., арк. 1.
¹²³Там же, спр. 2290 (30). 1713 р., арк. 1.
¹²⁴Там же, спр. 2292 (32). 1713 р., арк. 1.
¹²⁵Там же, спр. 2373 (21). 1715 р., арк. 1.
¹²⁶П у л е М. Малороссийские эмигранты при Петре Великом. - С. 80.
¹²⁷ЦДІА України, КМФ-7, оп. 1, спр. 2388 (36). 1715 р., арк. 1.
¹²⁸Там же, спр. 2453 (6). 1717 р., арк. 1.
¹²⁹Русский биографический словарь. — С. 611.
¹³⁰ЦДІА України, КМФ-7, оп. 1, спр. 2482 (9). 1718 р., арк. 1.
¹³¹Черниговская летопись по новому списку // Киевская старина. — 1890. — № 6. — С. 97.
¹³²Дневные записки малороссийского подскарбия генерального Якова Марковича (далі -Маркович Я. Дневные записки). - М., 1959. - Ч. 1. — С. 4.
¹³³Там же. - С. 3.
¹³⁴Исторія Русов или Малой Россіи. — С. 224.

- ¹³⁵ Бантыш-Каменский Д. Н. История Малой России. — С. 422.
¹³⁶ ЦДІА України, КМФ-7, оп. 1, спр. 2485 (12). 1718 р., арк. 1.
¹³⁷ Там же, спр. 2497 (25). 1718 р., арк. 1.
¹³⁸ Там же, спр. 2482 (9). 1718 р., арк. 1
¹³⁹ Бантыш -Каменский Д. Н. История Малой России. — С.
¹⁴⁰ Маркович Я. Дневные записки. - Ч. 1. — С. 4, 5.
¹⁴¹ Там же. - С. 5-6.
¹⁴² Х а н е н к о Н. Діаріуш. - С. 9.
¹⁴³ Киевская старина. - 1890. - № 6. - С. 99.
¹⁴⁴ Там же. - С. 14-53.
¹⁴⁵ Ханенко Н. Діаріуш. - С. 72.
¹⁴⁶ ЦДІА України, ф. 51, оп. 3, спр. 616, арк. 29-30.
¹⁴⁷ Там же, спр. 703, арк. 9.
¹⁴⁸ Ханенко Н. Діаріуш. - С. 73.
¹⁴⁹ ЦДІА України, ф. 220, оп. 1, спр. 295, арк. 1-1 зв.
¹⁵⁰ А. Л. (Л а з а р е в с к и й А.). Гетманские дома в Глухове // Киевская старина. — 1898. - № 1. - С. 164.
¹⁵¹ ЦДІА України, ф. 51, оп. 3, спр. 1173, арк. 1-2 зв.
¹⁵² Там же, арк. 3 зв. - 4
¹⁵³ Там же, арк. 5—10; спр. 1173а, арк. 2 зв.
¹⁵⁴ Там же, спр. 1173, арк. 16.
¹⁵⁵ Там же, спр. 1334, арк. 8.
¹⁵⁶ Там же, спр. 20109, арк. 1-2.
¹⁵⁷ Там же, спр. 1578, арк. 2 зв.
¹⁵⁸ Там же, спр. 3558, арк. 1—2.
¹⁵⁹ Маркович Я. Дневные записки. — Ч. 1. — С. 337—339.
¹⁶⁰ Там же.-С. 517-518.
¹⁶¹ ЦДІА України, ф. 51, оп. 3, спр. 1173, арк. 2 зв.
¹⁶² Модзалевский В. Л. Малороссийский родословник.
¹⁶³ Русский биографический словарь. — С. 611.
¹⁶⁴ ЦДІА України, ф. 274, оп. 4, спр. 472, арк. 115.
¹⁶⁵ Галагановский фамильный архив // Киевская старина. — 1883. — № 11. — С. 462.
 Там же, арк. 3 зв. — 4.

ДОДАТОК

Час перебування гетьмана І. Скоропадського в основних населених пунктах

Місяць	Рік	Населений пункт
листопад	1708	м. Глухів, с. Нова Слобода
грудень		м. Лебедин
січень	1709	м. Глухів, м. Ніжин, м. Глухів, м. Воронеж, с. Сміт-няєве, с. Зметнев, м-ко Сосниця, с. Мякошин, с. Холми, м. Ніжин
лютий		м. Ніжин
березень		с. Липовці, м-ко Лукомля (Лукомль) 581.
квітень		м. Глухів, м-ко Лукомля
травень		м-ко Лукомля, під с. Богачка
червень		під с. Богачка, м-ко Сорочинці
липень		під с. Ручки
серпень—грудень		м. Глухів
1710		
січень		м. Глухів
лютий		м. Глухів, м. Батурин
березень—травень		м. Глухів
червень		"в обозі" під м. Батурином
липень		"в обозі" під м-ком Красний Став і с. Бондарівкою
серпень		"в обозі" під м. Обмочів і м-ком Красеньким, м. Глухів
вересень		м. Глухів, с. Кочарівка
жовтень—грудень		м. Глухів
	1711	
січень		м. Глухів
лютий		м. Глухів, м. Лубни

Місяць	Рік	Населений пункт
березень	-	м. Прилуки
квітень	—	м. Прилуки, м. Переяслав
травень	-	"в обозі" під м. Гадячем і м. Полтавою
червень	—	Кодацький поріг
липень	-	Кам'яний Затон
серпень— вересень	-	"в обозі" на березі р. Самари
жовтень— листопад	—	м. Гадяч, "Гадяцький замок"
грудень	—	м. Глухів
	1712	
січень— грудень	-	м. Глухів, м. Київ, м. Новгород-Сіверський, сл. Гамаліївка, м. Глухів
	1713	
січень— травень	—	м. Глухів
червень	—	"в обозі" під м. Ніжином
липень— жовтень	—	"в обозі" під м. Києвом
листопад	—	
грудень	—	м. Гадяч
	1714	
січень	—	м. Глухів
лютий	—	м. Глухів, м. Гадяч
березень— серпень	—	м. Глухів
вересень	—	"Харлампійська пустиниця"
жовтень-грудень	—	м. Глухів
	1715	
січень— грудень	-	м. Глухів, м. Київ, Глухів
	1716	
січень— вересень	—	м. Глухів
жовтень— листопад	—	м. Глухів, м. Прилуки, Глухів
грудень	—	м. Гадяч, "Гадяцький замок", Глухів
	1717	
січень	—	м. Глухів
лютий	—	м. Гадяч, "Гадяцький замок", м. Глухів
березень	—	
квітень	-	м. Глухів
травень	—	м. Лохвиця, м. Глухів
червень— грудень	—	м. Глухів
	1718	
січень— квітень	-	м. Глухів, м. Москва
травень-вересень	—	м. Санкт-Петербург, м. Глухів
жовтень— грудень	—	м. Глухів
	1719	
січень	—	м. Глухів
лютий	-	м. Ніжин
березень— грудень	—	м. Глухів
	1720	
січень-лютий	-	м. Глухів
березень	-	м-ко Шептаки
квітень	—	м. Глухів
травень	—	м. Глухів, м. Гадяч
червень-грудень	—	м. Глухів
	1721	
січень— грудень	-	м. Глухів
	1722	
січень	—	м. Глухів, с. Кочарівка, м. Бельов, м. Севськ, м. Калуга, м. Волхов, с. Тарутин, м. Москва
лютий— травень	—	м. Москва
червень— липень	—	м. Москва, м. Глухів

ХРОНІКА ТА ІНФОРМАЦІЯ

Ю. ЛИПСЬКИЙ (Конотоп)

Науково-практична конференція "Історична спадщина Конотопа XII-XIX століть"

В історії України Конотопщина посідає далеко не останнє місце. На згадку одразу ж приходить широковідома битва 1659 р., імена уродженців краю — історика Олександра Лазаревського, фізика Степана Тимошенка, мовознавця Якова Рурського та багатьох інших.

В останні роки місцевою владою багато робиться для належного вшанування минулого свого краю. Ось і влітку 1998 р. в місті було проведено науково-практичну конференцію "Історична спадщина Конотопа XII—XIX ст."

В її роботі взяли участь керівники закладів освіти міста, вчителі загальноосвітніх шкіл, працівники бібліотек, співробітники краєзнавчого музею, гості — науковці з Сум та Києва.

Конференцію відкрив міський голова Г. Василенко. Він наголосив, що подібний захід проводиться в нашому місті вперше, розповів про основні події в історії краю та найвидатніших представників Конотопщини.

Мабуть, найбільшу увагу присутніх викликала доповідь доцента Сумського державного університету В. Звагельського. Віктор Борисович уже другий рік керує археологічними розкопками, які проводяться на Конотопщині. Праця археологів дозволила "відсунути" дату заснування міста на п'ять століть — з XVII до XII ст. В. Звагельський докладно спинився на результатах роботи експедиції, розповів про перспективи археологічних досліджень, подякував місцевій владі за надану допомогу, відповів на численні запитання присутніх.

Змістовними були виступи конотопських дослідників. Голова Конотопського осередку Всеукраїнської спілки краєзнавців Володимир Борощнев присвятив свою доповідь розвитку мистецтва на Конотопщині; вчителі Сергій Лемешук та Ігор Лисий спинилися відповідно на проблемах вивчення історії рідного краю в загальноосвітній школі та внеску в дослідження історії Конотопщини видатного історика Олександра Лазаревського; співробітник міського краєзнавчого музею В. С е в е р и н розповіла про академіка Степана Пономарьова, який народився в нашому місті.

Останній виступ цікаво доповнила гостя з Києва Жанна Іванова, яка розповіла про маловідомі факти з життя Степана Івановича та поділилася враженнями від конференції. Варто відзначити також виступ відомої дослідниці з Сум Лади Сапухіної, присвячений героєві війни 1812 р. В. Г. Костеневському.

Конференція завершила свою роботу, але враження від неї залишилися надовго в серцях її учасників, адже вона розглянула питання минулого Конотопщини і, зрештою, була першою ластівкою, яка, хочеться вірити, принесе з собою весняний розквіт краєзнавства на Конотопщині.

В. М. ЩЕРБАТЮК (Черкаська обл., м. Лисянка)

Науково-практична конференція "Історія Лисянщини та перспективи розвитку краєзнавства в краї"

4 вересня 1998 р. у містечку Лисянка, що на Черкащині, відбулася перша науково-практична конференція, темою якої була історія Лисянщини та перспективи розвитку краєзнавства в краї. Науково-практичний захід був присвячений 405-річчю Лисянки з часу першої згадки в історичних джерелах та 30-річчю діяльності місцевого історичного музею і відбувався в рамках заходів, передбачених відзначенням 1000-ліття літописання і видавничої справи в Україні. Це не даремно було пов'язане саме з цією пам'ятною датою, адже Лисянський музей за два роки видав більше десяти науково-краєзнавчих творів. Не кожен районний центр Черкащини має такі показники.

Організаторами конференції стали Лисянська районна державна адміністрація, селищна рада, відділ культури райдержадміністрації та Лисянський районний державний історичний музей. З новими науковими дослідженнями з історії Лисянщини виступили на її засіданнях науковці з Києва, Черкас, Полтави, Корсунь-Шевченківська, Лисянки. Багато цікавого матеріалу представили краєзнавці району.

Широке висвітлення першої науково-практичної конференції в Лисянці забезпечили місцева преса та Черкаське обласне телебачення.

Конференцію відкрив селищний голова М. В. Пузир. Він коротко розповів, як розкривають історію Лисянщини в своїх дослідженнях історики різних поколінь, краєзнавці. Зі словами привітання до всіх присутніх звернулися голова Лисянської райдержадміністрації В. Ф. Г о д о в а н и й, заступник начальника Черкаського управління культури В. О. К о с ю р а, керівник обласного відділу музеїв, директор Черкаського обласного історико-краєзнавчого музею А. І. К у з ь м і н.

Виступи науковців засвідчили багатогранну історію одного з ушлюблених куточків України — Лисянський край, який археологічними та письменними знахідками, пам'яттю багатьох поколінь, дослідженнями ряду науковців через віки проніс велич трипільської культури, славу Київської Русі, трагедію татаро-монгольського нашестя, могутність козацької держави, прагнення українського народу до вільного від поневолення життя, його любов до праці, науки, своєї Батьківщини. Про всі ці грані минулого краю розповіли доктори історичних наук В. М. Р и ч к а та М. І. Б у ш и н, член спілки журналістів України М. П. Л у б к о, аспірант і співробітник Лисянського музею В. М. Щ е р б а т ю к, директор Корсунь-Шевченківського історико-культурного заповідника П. Я. Степеньк і н а, співробітник Лисянського музею В. С. Д і ж е н к о, засновник Погибляцького Народного музею Лисянського району О. О. Вдовиченко, вчителі історії М. Т. Л а в р е г а та А. Л. Дрозд. Усі виступаючі висловлювали думку про необхідність заходів, спрямованих на вивчення регіональної історії, розвиток краєзнавства, освіти, культури.

У прийнятій на конференції резолюції зазначалося:

1. Видати друком матеріали конференції у вигляді окремої книги.
2. Запропонувати сесії селищної та районної рад назвати нові та переіменувати окремі старі вулиці Лисянки, заклади району і селища іменами уродженців краю, які своїм життям і діяльністю ушлюбили його.
3. Відзначити науковців та краєзнавців, які своєю працею зробили значний внесок у розвиток краєзнавства в Лисянському районі, зберегли і примножили багатства української минувшини.

4. Сприяти Лисянському історичному музею у підготовці та виданні другої, доповненої архівними матеріалами, книги "Нариси з історії Лисянщини".

5. Створити районну спілку краєзнавців, визнавши її учасниками всіх дослідників історії краю, які взяли участь у конференції. Обрати секретаріат спілки, члени якого голосуванням оберуть голову районної спілки краєзнавців.

6. Визнати можливим і необхідним відкрити посаду молодшого наукового працівника з фондової та бібліографічної роботи у Лисянському районному історичному музеї.

7. У зв'язку з відзначенням 185-річчя з дня народження Т. Г. Шевченка клопотати перед районною та селищною радами про благоустрій та експозиційне довершення історико-культурного комплексу "Шевченкова криниця".

8. Вшанувати діяльність доктора історичних наук, лауреата республіканської премії ім. М. Коцюбинського, колишнього директора Лисянської середньої школи № 1, уродженця с. Верещаки Лисянського району І. Г. Шульгу, забезпечити видання його багаторічної праці "Книга пам'яті. Село Верещаки, Лисянський район, Черкаська область".

9. Рекомендувати відділу освіти розглянути питання про видання посібника для вчителів історії району "Матеріали з історії Лисянщини. Історіографія".

10. Надрукувати матеріали конференції на сторінках районної газети "Лисянщина".

Вже на самій конференції її учасники проголосили про створення Лисянської районної спілки краєзнавців, обрали секретаріат спілки, яка в свою чергу вибрала головою Лисянської районної спілки краєзнавців старшого наукового співробітника історичного райдержмузею В. М. Щербатюка.

Порадував той факт, що фінансувати збірку матеріалів конференції взялася Лисянська райдержадміністрація в особі голови В. Ф. Годованого, здійснити фінансування книги "Матеріали з історії Лисянщини. Історіографія" обіцяв селищний голова М. В. Пузир. І вже на час подання цієї замітки в "Український історичний журнал" книга з матеріалами по історії Лисянщини побачила світ, а над збіркою матеріалів конференції плідно працювали працівники районного музею.

На закінчення свята гостей і присутніх в залі вітали колектив художньої самодіяльності Лисянського районного будинку культури та переможць неодноразових конкурсів вокально-інструментальний гурт "Адреса-М" с. Мар'янівка Лисянського району Черкащини.

ТЕКСТ СТАТТІ ТУТ

В. А. КОРОТКИЙ (Київ)

**70-річчя доктора історичних наук,
професора Л. Г. Мельника**

Леонід Герасимович Мельник народився 8 квітня 1929 р. в селі Дубова, що на Уманщині, в сім'ї вчителів. Рано втратив батька, якого було репресовано 1937 р. Звільнена з роботи мати змушена була переїхати з сином в Умань до родичів. Там Леонід вступив до школи, яку закінчив (із срібною медаллю) уже після війни, 1947 р. Того ж року вступив на фі-

лософський факультет Київського університету, який закінчив 1952 р. Працював, за направленням, учителем історії і логіки в середніх школах м. Маріуполя (тоді — м. Жданов), згодом у школі м. Умані, був співробітником Уманського краєзнавчого музею. Тоді ж твердо вирішив стати істориком. 1956 р. він був зарахований до заочної аспірантури на кафедру історії СРСР історичного факультету Київського університету. Його науковим керівником став відомий вчений, професор А. О. Введенський, який прищепив молодому аспіранту нахил до вивчення соціально-економічної історії. За порадою свого керівника Мельник обрав тему з історії Помор'я XVII ст.

В грудні 1959 р. він звітував на засіданні кафедри про завершення в основному роботи над кандидатською дисертацією "Майнове і соціальне розшарування торгового населення Помор'я в XVII ст." і за клопотанням зав. кафедрою проф. Ю. Я. Білана та проф. А. О. Введенського у 1960 р. був зарахований викладачем кафедри історії СРСР. Розпочалася копітка праця над розробкою курсів з історії СРСР (періоду феодалізму), по керівництву семінарськими заняттями, над завершенням дисертації, публікаціями по її темі... Відтоді все подальше життя ювіляра тісно пов'язане з рідним факультетом та університетом. У 1960 р. він успішно захистив кандидатську дисертацію, став старшим викладачем, розпочав читати власний лекційний курс. У 1965 р. Леонід Герасимович став доцентом. Наприкінці 60-х років працював заступником декана історичного факультету Київського університету ім. Т. Г. Шевченка.

Водночас продовжував займатися улюбленою справою — науковим дослідженням. За порадою свого першого наукового опонента І. О. Гуржія обрав темою докторської дисертації історію промислового перевороту в Україні у XIX ст., а в 1970 р. був зарахований до докторантури. Через два роки плідної праці він звітував на кафедрі про завершення роботи над докторською дисертацією. У 1972 р. успішно захистив її на Вченій раді історичного факультету. З 1976 р. став професором і незабаром очолив кафедру історії України, якою керував понад 20 років - до 1996 р. Відтак розпочав читати курс історії України періоду феодалізму, курс з методології історії, методики викладання історії, підготував і прочитав понад десяток спецкурсів, зокрема з української історіографії, джерелознавства історії України, методології, з історії української державності та державницької думки. Читав (за запрошеннями) спецкурси з історії України, методології історії в багатьох університетах України - у Львівському, Чернівецькому, Ужгородському, Одеському, Донецькому, Сімферопольському, а також за кордоном: в Ягеллонському, Братиславському університетах.

За роки керівництва Л. Г. Мельника кафедра історії України стала однією з провідних кафедр гуманітарних факультетів КДУ, в галузі як методичної, так і наукової роботи. Красномовний факт: лише за останнє десятиріччя 5 викладачів стали докторами наук. За ініціативою і під керівництвом Леоніда Герасимовича викладачі кафедри, залучивши провідних вчених Інституту історії АН України, у 1990—1991 рр. опублікували вперше в країні двотомний курс лекцій "Історія України" (значна частина лекцій написана Л. Мельниковим). У двотомнику зроблено спробу вперше в нових умовах дати об'єктивно-наукове висвітлення вітчизняної історії. Цей підручник був розрахований в першу чергу на студентів-істориків університетів. Завдяки кваліфікованій допомозі і підтримці колективу кафедри та її керівника десятки й десятки молодих фахівців-істориків стали кандидатами та докторами наук, викладачами вузів країни, вченими Інституту історії України НАН України та інших наукових закладів.

Сам проф. Л. Г. Мельник підготував понад 15 кандидатів та докторів наук. Як авторитетний фахівець-історик, він був членом Вченої ради по захисту дисертацій історичного факультету Харківського університету, багато років залишається членом Вченої ради по захисту дисертацій історичного факультету Київського університету.

Беручи активну участь у навчальному процесі свого факультету й університету, проф. Л. Г. Мельник чимало років був членом Вченої ради історичного факультету, Вченої ради університету та Науково-методичної ради університету.

Л. Мельник — широко відомий вчений-історик. Свої перші наукові пошуки, як уже зазначалося, він присвятив історії Півночі Росії XVII ст. У 1959 р. московський журнал "Исторические науки" опублікував його першу наукову статтю: "К вопросу об имущественном расслоении торгового населения посада Устюга Великого в XVII в.". Наступного, 1960 р. вийшла його перша монографія "Про первісне нагромадження в Росії" (К., 1960). З середини 60-х років Л. Г. Мельник повністю присвятив себе дослідженню історії України, передусім соціально-економічної історії XVII—XIX століть. Вагомим результатом його роботи в цій галузі був вихід у світ монографії "Технічний переворот на Україні у XIX ст." (К., 1972), яка отримала схвальний відгук серед науковців як в Україні, так і за її межами (рецензія П. Риндзюньського в "Українському історичному журналі", рецензії в історичній періодиці НДР, Чехословаччини, Польщі). У 1979 р. науковий збірник, що вийшов у Москві, опублікував велику статтю Л. Г. Мельника "К вопросу о начале промышленного переворота в России (на материалах Украины)". Наприкінці 80-х років, коли в Інституті українських студій Гарвардського університету готувалася фундаментальна "Економічна історія України" за редакцією проф. І. Коропецького, Л. Мельника було запрошено взяти участь в її створенні. У цьому виданні Леоніду Герасимовичу належить розділ X частини III — про розвиток мануфактур на Україні та поширення вільнонайманої праці в першій половині XIX ст. *

Л. Г. Мельник — один з небагатьох дослідників, котрі займаються питаннями методології та методики викладання історії. Варті уваги його книги: "Предмет і методологія історичної науки" (К., 1977), "Розвиток наукового пізнання історії" (К., 1983) та навчальний посібник "Методика викладання історії в середній школі" (К., 1974).

Плідно працює вчений і в галузі української історіографії. З-поміж численних публікацій слід назвати "Утвердження ідеї українського національного самовизначення (кінець XVII—початок XX ст.)" (К., 1992); "Гетьман Богдан Хмельницький у вітчизняній історіографії" (К., 1997).

Останнє десятиріччя Л. Мельник досліджує переважно політичну історію України—Гетьманщини XVII—XVIII століть. З'явилася ціла низка його праць: "Боротьба за українську державність (XVII ст.)" (К., 1995); "Лівобережна Гетьманщина періоду стабілізації. 1669—1709 рр." (К., 1995); "Політична історія Гетьманщини XVII ст. у документах і матеріалах" (К., 1997) і фундаментальна монографія "Гетьманщина першої чверті XVII століття" (К., 1997).

Вчений працює також на ниві популяризації історичних знань. У товаристві "Знання" вийшли його брошури: "Київський університет. Короткий історичний нарис (назустріч 150-річчю з дня заснування)" (К., 1979), "Роль Києва в розвитку культурних зв'язей русского и украинского

* Industrial Development and the Expansion of Free Labor in the Ukraine during the First Half of the Nineteenth Century // Ukrainian Economic History. Cambridge, Massachusetts, 1991.

народов (XVII-XVIII вв.)" (К., 1981); "Герої народних повстань" (К., 1990). Коли у 60—70-х роках розгорнулась робота по написанню історії міст і сіл України, Л. Мельник був заступником головного редактора і автором низки розділів однотомника "Київ. Історія міст і сіл Української РСР" (книга була тричі перевидана).

Л. Мельник — співавтор багатьох колективних наукових видань: "История Украинской ССР. Т. 3" (К., 1983); "Київський університет. 1934-1994" (К., 1984); "Нариси з історії українського національного руху" (К., 1994); "Доба Богдана Хмельницького" (К., 1995), а також один з ініціаторів видання і член редколегії серії "Пам'ятки історичної думки України". Він учасник багатьох міжнародних, всеукраїнських наукових конференцій і симпозіумів, незмінний учасник Всеукраїнських читань "Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку".

Загалом Л. Мельник опублікував близько 300 наукових та науково-методичних праць. Його багаторічна праця як педагога і науковця відзначена урядовими нагородами: Грамотою Президії Верховної Ради Української РСР, орденом "Знак Пошани".

У 1997 р. йому присвоєно почесне звання "Заслужений працівник народної освіти України".